

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૭૦૪ કિંમત

ગ્રંથનામ ૨૫૦ વરવરુ ૨૧૦ વર્ષના
ગાદી

વર્ગિક

ક્રમ

અખેા	૧
આરાધના	૫૭
આશુલદે	૯૩
સન્ધ્યાકાળ	૧૨૭
ત્રીભર	૧૫૯
મલ્વલ-મલ્વલા	૧૭૩
વરવહુ	૧૮૫

અખો વરવહુ અને ખીજાં નાટકો

લેખક
ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા

પ્રકાશકમંડળ
ધનસુખલાલ મહેતા • વિલોચન ધ્રુવ • ચન્દ્રવદન મહેતા
ગોવાળીઆ તથાવ ગ્રાન્ટરોડ • મુંબઈ

સુખ્ય વિહેતા
આર. આર. શેઠની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ • મુંબાઈ

ચેતવણી

આ પુસ્તકમાંનાં બધાં નાટકોના પ્રકાશનના તેમજ લજ-
વવાના સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન છે. કર્તાની રજા વિના
આમાંનું કોઇ આખું નાટક કે તેમાંનો કોઇ ભાગ કોઇએ
લજવવો નહિ

જ

પહેલી આવૃત્તિ
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
૧૯૮૦
૨૨૭૦૪

મુદ્રક • બચુભાઈ રાવત કુમાર પ્રિન્ટરી ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ
પ્રકાશક • ચન્દ્રવદન મહેતા ગોવાળીયા તળાવ આનંદરોડ • મુંબાઈ

પિતૃચરણે

આ જ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો

મલાકાવ્યો

આગગાડી

ચાંદરણાં

❧

હવે પછી પ્રગટ થનારાં

નાગાબાવા

રતન

પ્રેમનું મોતી અને બીજાં નાટકો

સંતાકુકડી અને રમકડાંની દુકાન

મર્દ નર્મદ

અખે

કંઈક ધતિહાસ

અખો: ૧૯૨૭ના સપ્ટેમ્બરની ૧૭મી તારીખે ગુજરાત રેલ સંકટનિવારણ ફંડના લાભાર્થે ભજવાએલું નાટક અને અહીં છપાએલું નાટક, એ બેમાં ઘણો ફેરફાર છે

'૨૭માં ભજવેલું નાટક તે તો દોડધામમાં ઉતાવળે રજૂ કરેલી કૃતિ. અખાજનો પાઠ લેનાર હું અને ડાધુ, ગવૈયા, ગોકુળનાથ, ભક્તજનો વગેરેના પાઠ લેનાર મિત્રો; સૌસૌના વ્યવસાયોને અંગે એકઠા થવા જ મુશ્કેલ; અને થાય તો ક્યાં? એવું સ્થળ મેળવવાની હાડમારી. વળી દાયકા પહેલાં જાહેરમાં પહેલી વખત પાઠ લેનાર એક કુમારી કન્યા; એટલે બધાની સગવડ સાચવવા અખા ભગત ડૉ. યોધના દવાખાનામાં જઈ એમની સાથેનો સંવાદ ત્યાં જ પૂરો કરે; અપોરે રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈની ઑફિસમાં; સાંજે ૩-વેપારી કોટક અંધુઓને ત્યાં; રાતે મંગીતના જાણકાર ભગવાનલાલ ગાંધીને ત્યાં; કદીક મેડિકલ કોલેજમાં નિર્ભય ઠક્કર સાથે; સવારે બેન સરલા દેસાઈને ત્યાં, અને રસ્તે ફૂટપાથ પર કમળાકાન્ત શ્રોહાણા, સનત કુમાર વીણુ, જયન્તકુમાર ભટ્ટ અને પ્રાણુલાલ દેસાઈ વગેરે સાથે—એમ કકડે કકડે છુટાંછુટાં જે નામ ગણાવવા જેવાં રિહર્સલો થયાં તે જ. એક અરધું થયું હોય

તો તે નાટક થવાના આગલા દિવસે વિદ્વસન કૉલેજના કમ્પાઉન્ડમાં—રાતે ત્યાંના રખેવાળને ખાનગીમાં એક રૂપીએ આપી ઉપર ગણુવેલામાંથી અરધા ભેગા થયા, ત્યારે. આકી આજે જેને આપણે ટ્રેસ રિહર્સલ, ગ્રાન્ડ રિહર્સલ, રટેજ રિહર્સલ વગેરે કહીએ છીએ અને કરીએ છીએ એવું કશું જ નહિ. નાટકને દિવસે જ સાંજે એક સામટા બધા ભેગા થયા એ જ સૌભાગ્ય.

એ ઉપરાંત ધર્માદા નાટક, એટલે ટિકિટો ઘેરઘેર જઈ વેચવાની ધમાલ. નાટક કેવુંક થશે એ વિષે ટિકિટ લેનારાઓના તપાસ-પ્રશ્નોના મંતોપકારક ઉત્તરો આપ્યા કરવાની જુમ્મેદારી. વળી આંધ્યું થીએટર નહિ; ઝેવિઅર કૉલેજનો હોલ એટલે પુરશી મંખ્યાની ગોઠવણ, અને ત્યાંના એ અંગ્રેજી તખ્તા ઉપર એક તસુ પૂરતો પણ ફેરફાર નહિ કરવા કૉલેજ--પિતૃઓને આપેલા વચનને પાળવાની કાળજી; મંકટનિવારણ ફંડમાં નાટકની આવક જવાની એટલે હાહાકાર પાછળ, પડદા, કપડાં વગેરે પાછળ કરવાનો જૂજ ખર્ચ; દીવા પ્રકાશની મુસીબતો; સરકાર માઆપ પોતાની સગવડે આખું નાટક વાંચી જઇ ભજવવાની પરવાનગી વહેલી આપે એ માટે રાખવી પડતી ચિંતા-મિત્રમંડળનો પૂરેપૂરો સહકાર છતાં-એવી વિટંબનાઓમાં ભજવાએલું એ નાટક.

આજે તો એક દાયકામાં કૉન્સર્ટ-નાટકોનો રાફડો ફાટ્યો છે ને સગવડ. મંજોગ પણ ઘણાં વધ્યાં છે, છતાં સ્વતંત્ર રંગભૂમિનું સ્વપ્નું સાચું થવાને હજી બીજા વધારે દાયકાઓની રાહ જોવી પડશે એમ લાગે છે. સહઅલિનય માટેનો સિદ્ધાંત સ્વીકારતો જાય છે છતાં હજી નથી આપણને અલિનય શીખવા માટેનો જોઈએ એવો શૌખ, કે નથી આપણને રંગભૂમિની ધટિત સમ્ભવતની કલ્પનાદષ્ટિવાળી ત્રીજી આંખ. ધણું, ધણું, ધણું... નથી, પણ થશે.

૨

ત્યાર પછી '૨૮ માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અને '૩૧ માં કરાંચીમાં લજવાતાં, ત્યાંથી ઉપયોગી સૂચનાઓ મળતાં, અખાના જીવન તથા એનાં લખાણ સંબંધી વધારે હકીકતો હાથ લાગતાં સુધારેલું વધારેલું તે આ નાટક. ખાસ વધારા એ ત્રણ: એક પ્રવેશકનો. કવિ માંડણ બંધારાના છાપા અખાને માર્ગદર્શક હોય, પ્રેરણારૂપ હોય, એ શક્ય કલ્પનાનો ઉપયોગ; બીજું, અમે લજવતી વખતે બદલાઈના સિપાઈઓની ભાષા હિંદુસ્તાનીમાં રાખી હતી, તે આમાં એ જ પ્રમાણે દાખલ કરી છે; અને ત્રીજું, 'ગુરુ કીધા મેં ગોકુળનાથ, ઘરડા બળદને ઘાલી નાથ' એ પાઠ ખોટો પૂરવાર થતાં, તે કાઢી તેને બદલે સૂચવવામાં આવેલા પાઠનો ઉપયોગ.

શ્રી ગોકુળનાથજી અખાના સમકાલીન હતા જ નહિ એમ કેટલાક કહે છે. શ્રી નટવરલાલ દેસાઈ જયપુરનો પ્રસંગ ગોકુળ ગામમાં હોવાનું સૂચવે છે. ડૉ. નોશરવાન થૂંથીએ પોતાના તાજેતરમાં પ્રગટ થએલા 'ગુજરાતનો વૈષ્ણવધર્મ'* એ નામના સંશોધિત માહિતીઓથી ભરપૂર પુસ્તકમાં અખાજી વિષે કેટલીક વિગતોની સ્પષ્ટ ચર્ચા કરી છે. એમાં એને શુદ્ધ વૈષ્ણવ હોવાનો, શાંકર વેદાંતી નહિ પણ વદલભ સંપ્રદાયનો જ ગણાવે છે. એ વિદ્વાન સાહેબ તો અખાજી અને બ્રહ્માનંદ વચ્ચેનો પ્રસંગ પણ કદાચ ન બન્યો હોય, અને અખાજીના ગુરુ ગોકુળનાથ જ, એમ પણ સૂચવે છે. ઉપરાંત, અખાની કવિતા જડ, શુષ્ક, નીરસ, કર્કશ, ખરબચડી, એ પ્રચલિત મત ન સ્વીકારતાં એની કવિતામાં

*Vaishnavism in Gujarat

માધુર્ય હોવાનું પૂરવાર કરેછે. એવી બધી તારવણીઓ, મુકાબલાઓ, ગણતરીઓ છેવટનાં જ એમ જ્યાં સુધી આપણે ન સ્વીકારીએ, અને અન્ય વિદ્વાનો એવા નિર્ણયોને હજી વધારે અણુછપ્યા રાખે ત્યાં સુધી અખા માટેની પ્રચલિત દંતકથાઓનો મોહ મારાથી ત્યજી શકાયો નથી એ આ સ્થળે કબૂલવા રજા લઉં છું. એટલે અખો કોઇ એક વૈષ્ણવ મંદિરમાં ગએલો, અને તે મંદિર ગમે ત્યાં હોઈ શકે એમ માની આ નાટકમાંનો મંદિર-પ્રવેશ રાખ્યો છે. ગોકુળનાથજીનો પ્રસંગ ખરો હોય કે ખોટો હોય—અખાજી ગોસાંઈજીઓના હાંદેરાઓથી કંટાળેલા એમ તો આ નમ્ર લેખકનું માનવું છે જ. કેરેઠેર અખો એ સંપ્રદાય ઉપર ઠીક ઠીક ચાલખા માર્યે રાખે છે. એની અગાઉના કવિ માંડણે પણ એ જ પ્રમાણે દર્શને ગએલા વૈષ્ણવોનાં ટોળાં ઉપર ચોખ્ખાજી-ઓની પડતી ઝાપટો જેમ ફટકા લગાવ્યે રાખ્યા છે. એટલે એના જમાનામાં એવા હાંદેરા તો ખરા જ એ નિર્વિવાદ છે. અને નર્મગદ્યના મર્દ લેખકે તો જે ચિતાર આપ્યો છે તે તો હદ જ છે. એટલે એ પ્રચલિત દંતકથાના પ્રસંગને ચીતરવાની મારી ઝુંબેશને કોઇ મહા લયંકર પાપ માની મારા ઉપર રોષ નહિ કરે એવી આશા રાખું છું.

બાકી એણે કેટલી જત્રા કરી હશે, ક્યાં ક્યાં કરી હશે, એની સાચી જનમ-મરણ તિથિઓ કઈ, એની અમૂલ્ય કૃતિ ‘અખેગીતા’ કઈ સાલમાં, કેટલી ઉમરે લખાઈ હશે વગેરે પ્રશ્નો માટે અખામતે અહીં એટલું ઉમેરવું જરૂરનું લાગે છે કે ભાપા, વ્યાકરણ કે આડીઅવળા પંચાત, આ ધર્મ તે ધર્મ કે બાહ્યોપચાર, એવા કશાની ચિંતામાં એ પોતે તો પડતો જ નથી, પડવું જોઈએ પણ નહિ એમ એની કૃતિઓ તો કહે છે; એટલું જ

નહિ પણ વિતંડાવાદને—મૂળ વસ્તુને જતી કરનારાઓને તો એ સોની મહાજન સારી રીતે એના રાઠોડી હથોડાથી ધમાધમ ટીપે છે. એવા ઝગડા ભાંગવાની, એ અંધારા કૂવામાં ઊતરવાની તો એ ચોખ્ખી ના જ પાડે છે.

૩

ભજવવાની બાબતમાં જાણુવવાનું કે છેલ્લા પ્રવેશમાં સંગીતનો ભાગ વધારે છે, એમાંથી થોડો કાઢી નાખવો. સોરઠાની મજા તો એ સામસામી સાચી હલકથી ઉપાડનારા હોય તો જ આવે, એટલે એવા નટો મળે તો જ એ રાખવા.

એવા ઘટિત ફેરફાર કુશળ સૂત્રધાર જરૂર પડતાં કરી જ શકે છે. અખાનો પાઠ ભજવનાર સંગીત જાણુનાર હોય તો સાફ. મને તો ગાતાં નથી આવડતું, અને વળી પાછો ભેંસાસુરી, એટલે સાથે એક સંગીત જાણુનારને શિષ્ય તરીકે રાખી મેં કામ ચલાવેલું. પહેલી લીટી હું જરા એમ સહેજસહજ દેખાવની બોલું, પછી ચૂપ; અને પછી જીતુભાઈ મહેતા બધું શિષ્ય તરીકે ગાર્હ નાખે, એમ પણ થઈ શકે. પહેલું ભજન માંડણ કવિના ઉખાણાના જ શબ્દો લઈ ઉપગ્રવેલું છે. ક્યાંક અખાનાં આખાં ભજનો નથી મૂક્યાં, ઉસ્તાદી રાગોમાં ગાતાં લાંબાં પડે એથી. છતાં એમાં પ્રસંગાનુસાર વધઘટ કરી શકાય.

ભજવાયું

૧૯૨૭ મુંબાઈ

૧૯૨૮ અમદાવાદ

૧૯૩૧ કરાંચી

પ્રવેશક:

[ખાડીઆને રસ્તે પોળનું નાકું:
ભજન ગાતી એક ટોળી આવે છે.]

ભજન

ઢોંગ ધતુરા કરે, રે સહુ જગતમાં ઢોંગ ધતુરા કરે.
ચોકે બેસી ચપરાસી કરે, ને ઘરમાં ભૂખે મરે,
શિરતણા વળી કેશ સમારે, ને દેવું કરતા ફરે-ઢોંગઠ
ટીલાં કાઢી હોઠ હલાવે, મોટી બાંગ પુકારે,
વૈખ્યવ તો વળી મોટા કા'વે, કર્મ ચંડાલનાં કરે-ઢોંગઠ
અંતરમાં અજવાળાં થાતાં, સચરાચરમાં ચરે,
કવિ માંડણ કહે હરિગુણ ગાતાં ફરી જનમ ના ધરે-ઢોંગઠ

[એક જણ, બીજો, ત્રીજો,
નાકે મળેલા નાગરિકામાંથી]

એક જણ: ભગતલોક ચોકમાં જાઓ; મહાજન પૂરો દાણો
આપી રહેશે; જાઓજી.

ટોળીમાંથી એક: સચ્ચિદાનંદકી જે.

બીજો: અચ્છું ભજન! એ કોણ કવિ માંડણ તે?

એક જણ: કોણ જાણે—અધ્યા પૂછો ને એમને જ. અરે
ઓ ભગતજી! એકાદ અહીં પધારો.

[એક જણ પાછો ફરે છે એને]

એ કોણ કવિ માંડણ તે?

ટોળીમાંનો એક: એ કવિ ભગત શિરોહીના. હરિદાસપુત્ર
માંડણ બંધારા, સજ્જણ! એનાં ઉખાણાં અદ્ભુત છે.

ત્રીજો: હોય ભાઈ હોય ! દેશેદેશે કવિજન. પધારો ચોકમાં,
નગરદાનનો પ્રબંધ ત્યાં થશે. જયજય !

ટોળીમાંનો એક: (જતાંજતાં) કલ્યાણ. સનજણો ! કલ્યાણ !

એક જણુ: બહુરતના વસુંધરા ! અગાઉ પણ એમ એક
માંડણુ બંધારાની ટોળી આવી હતી; એમાં જાણ્યા પ્રમાણે કવિ
ભગત પણ હતા; કેં યાત્રાએ નીકળ્યા હતા.

બીજો: કવિવાણીની જ કિંમત છે. એ જન્મ્યો ક્યારે ને
મૂઝો ક્યારે એની ખબર જ ન પડે. એ તે કેટલો સુખી !

ચોથો: ખરેખર, ન જનમતવારીખ; ન મરણતવારીખ. પણ
આ જોષીઓના અને જન્મપત્રિકાઓના જમાનામાં એવો તો
કોક જ રડ્યો ખડ્યો હશે !

એક જણુ: અરે ઘણાંયે હશે. બધાનાં કોણુ ટપકાં માંડે
છે ? આજે એ તો ફક્ત શ્રીમંતો નોંધે રાખે. એવા જગજન-
નારા તો ઘણા: જન્મ્યા તેની યે નોંધ નહિ; અને શ્રીચરણ થાય
તેની તો કોઈને ખબરે ન પડે; અને છતાં સુવાસ મેલતા જાય.

બીજો: એ મહાજન.

એક જણુ: હા, અને કોઈ વળી વાણીનું અમુલખ ધન
મેલતા જાય.

ત્રીજો: એ વળી અમર વીરલા !

એક જણુ: છે જ ને—વળી નરસિંહ મહેતો.

ચોથો: સાચો, સાચો; ન જનમતવારીખ ન મરણતવારીખ !

[એક ડાધુ આવે છે.]

બીજો: વળી કોઈએ રૂપસદ લીધી; પોળમાં જીવો ડોસો
આવી રહ્યો હતો—

ડાધુ: કોણુ છો ભાઈઓ ! એ હેડો દુધેસરની જાત્રા.

એક જણ: હા ભાઈ, કંઈ ચાલશે? ખાંધે લેવા એ તો પુણ્યનું કામ છે. જીવાન કે વૃદ્ધ?

ડાહ્યુ: એ જીવાન, બાપજી! રહીઆદાસને ઘરે-પોળમાં.

એક જણ: કોણ ઊપડ્યું, જીવાન?

ડાહ્યુ: દીકરી એમની. દ્યો આવતા થાઓ. હું બીજે જાઉં છું.

[નય છે.]

એક જણ: અરે રામરામ! અચારા અક્ષયદાસ પર આલ કાટ્યું.

ચોથો: રહીઆ ડોસા તો હજી હમણાં જ સધાવ્યા ને—

એક જણ: અરે, રહીઆ ડોસા શું, અક્ષયદાસની વહુ ગયાને વરસ નથી થયું!

ત્રીજો: હા, હા; પણ વહુ તો હતી કંકાસીઅણ—એણે તો એનો સંસાર સળગાવેલો.

એક જણ: અરે ભાઈ મૂઆ પગાડી શીદને ભૂંડું બોલવું?

ત્રીજો: ન કેમ બોલે? મૂઆ કેડે જગજીભે ગવાય એ સ્વર્ગે ને સુખી; વગોવાય એ નરકે ને દુઃખી.

એક જણ: આટલી એની એક બેન, અક્ષયદાસની આંખો હતી. કેટલી લલી ને મમતાળુ!

ચોથો: અચારો અક્ષયદાસ ઊખડી ગયો હવે.

[બીજા ડાહ્યુઓ એકઠા થવા માંડે છે.]

એક જણ: દ્યો ચાલો, એ પુણ્યશાળીની જાત્રાએ નહિ જઈશું તો ક્યાં જઈશું?

બીજો: ખરેખર કેટલો પવિત્ર જીવ! એ લગવાન!

[બધા પોળમાં નય છે.]

અંક પહેલો

પ્રવેશ પહેલો

[અમદાવાદ, આડીઆ, દેસાઈની પોળ, ૨૦-
૨૫ વર્ષનો દેખાતો અક્ષયદાસ. રમશાનથી
પાછા ફરેલા ડાધુઓ સાથે અક્ષયદાસ બેઠો છે.]

એક જણુ: ભાઈ! એ તો થનાર થઈ ગઈ. હવે એવા વિચાર
કરવા નકામા છે.

બીજો વૃદ્ધ: દુનિયાનો ધારો જ છે એ તો. જન્મ્યા એટલા
જવાના, બાપુ! હવે તો ભગવાનનું નામ લઈ સંતોષ ધરવાનો;
થનાર થઈ ગઈ.

ત્રીજો: બધી ભગવાનની માયા છે. આપણા હાથમાં હતું
એટલું કરી છૂટ્યા પછી શું? આપણે બધાંયે જવાના છીએ
એક દા'ડો. કોઈ વહેલું તો કોઈ મોડું.

અખો: (નિસાસો નાખે છે) ઓ ભગવાન!

બીજો વૃદ્ધ: એમ નાહિંમત થવામાં શો ફાયદો? એ તો
જેવી ભગવાન પ્રભુની મંરજી. અમને તો આ ધોળાં થયાં અને
હજી અટવાઈએ છીએ, અને આવાં કુમળાં ફૂલ ગિપડી જાય છે
એમાં કોનો દોષ કાઢવો? અને આપણે ક્યાં કંઈ કરવું બાકી
રાખ્યું હતું જે? એના ગુણ સંભારી ભગવત્સમરણમાં મન પરોવી
શાંતિ ધરવી. ગયું કોઈયે પાછું આવ્યું છે ખરું? બાપાજી ગયા,
ધણીઆણી ગઈ, કોણ આવ્યું પાછું? અને આપણાથી કંઈ
જવાવાનું હતું એમની પાછળ?

અખો: (એકાએક ઢળી પડે છે) ઓ મહારી બહેન રે! [૨૩ છે.]

બધા: અરે! અરે! ઓ અખાભાઈ! આ ન શોભે હં.
બીજો વૃદ્ધ: અક્ષય, બેટા! આમ થાય કે? રડાય કે આમ?
ચાલ બેટો થઈ જા અને પાણી પી.

અખો: ઓ રે, હું શું કરું? એણે મને કોઈની ખોટ લાગવા
નથી દીધી. ધરની તો મારે માથે રજ પણ પડવા નથી દીધી.
મારો પડતો બોલ એણે ગ્રીયો છે.

એક જણ: તે અમે ક્યાં નથી જાણતા. એના ગુણની તો
વાત જ ન પૂછો. આટલી હતી તો યે રોજ બધાની ખતર પૂછે,
કેટલો ભાવ રાખે, અને રોજ હોંશથી બોલેચાલે. ન્યારે જુઓ
ત્યારે બસ હસતી જ.

અખો: અરે, એણે શું જોયું મિચારીએ?

બીજો વૃદ્ધ: જોવાનું શું હતું? આપણે શું જોઈએ છીએ?
એ તો એમ કહે કે છૂટી બાપડી. એ તો આપણે હવે આ
કોહેલા કાપડ વડે પુણ્યનો સોદો કરવા નીકળી પડ્યા છીએ.
એણે તો સાર્થક કીધો જનમારો.

ત્રીજો: આ તો બધાં માટીનાં માળખાં છે. એનો વળી શોક-
મોહ શો? આત્માનાં અંગરખાં જેવાં આપણાં શરીર, એ તો
એમ બદલાયાં જ કરવાનાં.

[જમના પાણીનો લોટો લઈને આવે છે.]

બીજો: અખાભાઈ! લે, ચાલ મેં ઘોઘ જરા પાણી પી તો.

અખો: (જરા સ્વસ્થ થતાં) ભાઈઓ! હવે તમે બધા પધારો.
તમને મોડું થશે. તમારી લાગણી

ત્રીજો: અરે, બસબસ. અમે તો જઈશું તો. એવી ફિકર ના
કર. આજ રાત્રે હું અહીં સૂવા આવીશ. કંઈ ગભરાતો નહિ.

બીજો: હા, હા. જરા બેચાર રાત તમે સૂજો અહીં. બનશે

તો હું પણ આવીશ, નહિ તો કીકાને તો મોકલીશ. ભાઇને એકધું ન લાગે. ખાલી વિચાર ન કર્યા કરતો. હિંમત રાખવી. એ તો ભગવાન આપણી કસોટી કરે છે. આ બધી તો માયા છે. આવવાના જવાના, ચાલ્યા જ કરવાનું. ભાઇ! જ્યાં આપણે ઉપાય જ નહિ! બધી વાત આવી છે, આ એકમાં જ આપણે હાથ નથી. તૂટી તેની યુટી નહિ. ચાલો, જમના બેન! તમે પણ જોજો. ચાલો ભાઇઓ!

[અખો નમસ્કાર કરી બિભો રહે છે. બધા જાય છે. જમના પાણીનો લોટા મૂકવા અંદર જાય છે.]

અખો: ઓ પ્રભુ!

[એકલો પડતાં પાછો ઢળી પડે છે. ફરી પોક મૂકે છે. જમના દોડતી આવે છે.]

ઓ રે!

જમના: અક્ષયભાઇ! આ શું? તમને શોભે કે આ? રડ્યેથી કોઈ પાછું આવતું હશે? સુખદુઃખ તો આવ્યા જ કરવાનાં.
[અખો હજી રડે છે.]

અખાભાઇ! અખાભાઇ! બેઠા થાઓ. જુઓ, પછી મારી યે હિંમત ચાલી જશે, અને મને પણ રડવું આવશે. (મહામહેનતે એ પોતાનું રડવું ખાળી રહે છે, આંખો લૂછે છે.) અખાભાઇ! ચાલો ડાહ્યા થઇ જાઓ.

અખો: જમનાબેન! આ નથી ખમાતું.

જમના: શું નથી ખમાતું? ધીરજ રાખીએ. મારે યે કોણ છે જો? એ તો બે ઘડી ભગવાનનું ધ્યાન ધરશો ને, એટલે બધું વિસારે પડશે.

અખો: અરે એ કેટલી ડાહી હતી? સુખદુઃખે મારી વાંસે. મને જરા લાગવા નથી દીધું. મારે માટે તો અરધી અરધી થઈ જતી. એ ગઈ બિચારી. (નિસાસો નાખે છે.)

જમના: પણ ભાઈ, હવે એના વિચાર શા? ગયું તે ગયું.

અખો: પ્રભુને લાં પણ આવો ન્યાય હશે? મેં શાં પાપ કીધાં હશે? મારા પર ક્યાંથી આ ઉપરાઉપરી ફટકા? ઓ ભગવાન! મને એ સાથે કાં તેડી ન લીધો?

જમના: એમાં પ્રભુનો વાંક કેમ કહાય? શાં એ આપણાં કર્મ હશે? અને આમાં એ શી એની ગત હશે તેની આપણને શી ખબર? એ તો જે કરે છે તે સારાને જ માટે. આપણે તો એનામાં શ્રદ્ધા રાખવી એ જ આપણો ધર્મ છે.

અખો: જમનાબેન! હું બધું સમજું છું. પણ જ્યારે માથે આવી પડે છે, ત્યારે ખમવું મહા વસમું લાગે છે. મારાથી એ નથી ભુલાતી. એ મારી બેન, મારી કેટકેટલી એ સંભાળ રાખતી? જનેતાની માફક જ એણે તો માફ જતન કર્યું છે. અને એની આટલી બધી કાળજીનો મેં શો બદલો વાળ્યો? કંઈ જ નહિ, જમનાબેન! કંઈ જ નહિ. પંખી જેવી એ આવીને જીડી ગઈ અને આ હું રહી ગયો એકલો. બેન રે બેન! તું ક્યાં ચાલી ગઈ? કેમ ચાલી ગઈ? મને સાથે કેમ ના તેડી ગઈ? ઓ પ્રભુ! પ્રભુ!

જમના: ભાઈ! ભાઈ!

અખો: નથી સહેવાતું આ. હું અહીં રહી શું કરું એકલો? કોને કાળે જીવવું હવે? માફ કોણ રહ્યું? હવે જીવવામાં શો સાર?

જમના: એટલે શું અખાભાઈ? આ નથી છાજતું. કેમ કોઈ નથી? હું છું ને? ગઈ તે તને મને સોંપતી ગઈ. તું જાણે તો છે કે મને ને એને ફેટલાં સહીપણાં હતાં? મને પણ એ ફેટલી વહાલી હતી! એના આત્માની સાક્ષી રાખી હું કહું છું કે આજથી હું તારી ધર્મભગિની થાઉં છું. અને જિંદગીભર તારી બેન થઈને રહીશ. તારો વાળ પણ વાંકો નહિ થવા દઉં.

અખો: જમના! જમના!

જમના: હા, ભાઈ, હા. હું છું. તારે જરા હિંમત હારવાનું કારણ નથી. ચાલ બેઠો થા. એમ નિરાશ થયે શું વળે? દુઃખનું ઓપડ દા'ડા.

અખો: બેન! જમનાબેન! કોઈની ખોટ કોઈ પૂરી શક્યું છે? તારો ભાવ હું સમજું છું. પણ ઓ ભગવાન! (ઊભો થઈ પાછો પછડાઈ પડે છે) ઓ મારી બેન રે!

જમના: અક્ષુ! અક્ષુ! જો હું ચ રડી પડીશ હં! (રડે છે, આંસુ લૂછે છે, પછી) એ શું, અક્ષુ! તું આમ પોક મૂકે એ સાંઝે લાગે કે? વાહ!

[ખીને જે વયોવૃદ્ધ છે તે પાછો આવે છે.]

જો કાકા આવ્યા.

ખીને વૃદ્ધ: અખુ દીકરા! આમ કંઈ ચાલે કે? આપણાથી રડાય કે આમ? રડીએ તો ઊલટું મરનારને દુઃખ થાય. એની પછાડી આપણાથી જે કંઈ થઈ શકે તે કરી છૂટવું; બેટા! એના ગુણ સંભારીએ, એને પગલે ચાલીએ, તો એનો આત્મા રાજી રહે. ચલ બેઠો થઈ જા. [બહારથી અવાજ આવે છે]

અવાજ: અક્ષયદાસભાઈ! એ અક્ષયદાસભાઈ!

ખીને વૃદ્ધ: જો તો બેટા જમના, કોણ છે? બેસાડ એમને.

[જમના બહાર જઈ પાછી આવે છે]

જમના: ક્રિયાકાંડ માટે બ્રાહ્મણ આવ્યા છે.

ખીને વૃદ્ધ: લે ઊઠ; આપણાથી થાય તે કર્મકાંડ કરીએ. એથી એના આત્માને શાંતિ થાય. બેટા, જમના! જો બધી તૈયારી કર. ને પછી ભાઈને જે રૂચે તે ખાવાનું મૂકી જજો.

અખો: મારે કંઈ ખાવું નથી.

જમના: ના વળી, કંઈ ખાધા વિના ચાલે? જે ભાવે તે.
તું નહિ ખાય તો હું પણ નહિ ખાઉં.

ખીન્ને વ્રદ્ધ: તું લાવજે ને--ખાશે; નહિ કેમ ખાય? એ
તો ડાહ્યો છે. લે ચલ; ક્રિયા કરી લે.

[અખો ને વ્રદ્ધ બંને બહારના ખંડમાં જાય છે.]

જમના: મને આટલું લાગે છે, તો એને કેટલું લાગતું હશે?
આવા કાજગરાં મોત, ભગવાન! શા માટે નિર્મ્યાં હશે?

પડ દો

પ્રવેશ : ખીન્ને

[અખા સોનીનું ઘર: દેસાઈની પોળ
અમદાવાદ. પાંચેક વર્ષ પછી. અખો એક
ધ્યાનથી એરણુ પર કંઠી ધડી રહ્યો છે.]

અખો: (એકલો ગણગણે છે.)

‘ક્યા માગું, મેં ક્યા માગું,

ઐસી ટૂંકી સી જિંદગી મેં ક્યા માગું?’

[એક ધરાક આવે છે.]

ધરાક: આ આટલા બધા ધ્યાનથી કોની કંઠી ધડી રહ્યા છો?

અખો: અહો! આવો, આવો, લાલદાસ શેઠ! તમે ક્યારે
આવ્યા?

લાલદાસ: ધ્યાન ક્યાં છે તમારું? કંઈ ખૂબ કાળજીથી કંઠી
ધડી રહ્યા છો ને? કોની છે?

અખો: ધરાકની નથી, શેઠ!

લાલદાસ: એ તો હોય જ ને! નહિ તો આટલા બધા
ધ્યાનથી ઘડો ખરા? તમારે માટે બનાવો છો, એમ? ટંકશાળમાં
કંઈ હાથ પડ્યો લાગે છે!

અખો: અરે એ શું બોલ્યા? કોઈ સાંભળશે તો યે અમસ્થા
આપણને બંનેને ગુનેગાર ગણશે.

લાલદાસ: ના રે, હું તો મસ્કરી કરું છું.

અખો: અરે હા શેઠ! તમારા પેટમાં તો પાપ નથી, પણ
આપણા લોક અદેખાઈમાં પૂરા છે. આદશાહની ટંકશાળ; એટલે
પ્રમાણિકપણું ને ચોકસાઈ ન હોય તો માર્યા જઈએ.

લાલદાસ: અરે હું ક્યાં જાણતો નથી? ને તમને ન ઓળખું?
નહિ તો તમારે બારણે આવું યે ખરા?

અખો: એ ખરૂં. પણ શેઠ! તમારે તો બે ઘડી હસવું, પણ વાંચે
વાંચે વાત જાય ને હસવાનું ખસવું થાય. આજે તો શેઠ, જ્યાં
જુઓ ત્યાં ચાડી, ચુગલી, નિંદા, પ્રપંચનો પાર નથી. અને એક
તો અમારું નામ જ ચોરનું!

લાલદાસ: ખરૂં છે લાઈ, ખરૂં છે. આજે કોઈની ચડતી
કોઈથી દેખો ખમાતી નથી. લોકને શું? પણ કહો તો ખરા કે
આ કોની છે?

અખો: આ તો અમારા પાડોશમાં જન્મનાખેન છે ને, એમની
કંઠી છે. આ લ્યો, તમારાથી કંઈ છાનું છે? મૂળ વાત એમ જે
એના ત્રણસો રૂપિયા મને સોંપી મૂક્યા હતા. એ બાઈ માણસ
એટલે કોણ સાચવે? બેત્રણ વર્ષથી મારે ત્યાં જ પડી રહ્યા
હતા. હવે એમને કંઠી પહેરવાનો વિચાર થયો તે આ ઘડી આપી.
આજનો એમનો વાચદો—તે કદાચ ને હમણાં જ ડોકિયું કરશે.
આ સાફ કરવાની જ વાર છે. લ્યો જુઓને; કેવી છે?

લાલદાસ: (જોતોજોતો) કંડી તો અખાલાઇ, ઘણી જ સુંદર. આપીકી ગણી બનાવેલી એટલે પછી પૂછવું જ શું? આશરે કેટલા તોલાની હશે?

અખો: એ તો હવે તમે જ કહોને.

લાલદાસ: અરે એ કંઈ અમારાં કામ! આ તો તમે ત્રણસો રૂપિયા કલ્લા એટલે પૂછ્યું.

અખો: (હસતાં) કેમ?

લાલદાસ: વધારેની લાગે છે, એટલે પૂછ્યું. માલ બનાવી ન જાણીએ પણ આશરે કિંમતની તો સમજ પડે ખરી કની?

અખો: તમારૂં ધારવું બરાબર છે.

લાલદાસ: હજી મજૂરી તો હું ગણતો નથી, તો ચે ચારસો સાડીચારસોનું તો સોનું જ થાય. કેમ ખરૂં ને?

[જમના આવે છે.]

જમના: કેમ અખાલાઇ, કંડી તૈયાર થઇ કે? આજે તો મારે પહેરવી જ છે.

અખો: આ હમણાં જ તમને મંભાર્યાં હતાં. આ રહી. છે તો તૈયાર, પણ જરા સાફ કરી આપું એટલી વાર છે.

જમના: કેટલી વાર લાગશે હજી?

અખો: અરે વાર શાની ?

જમના: ના ના, પછી સાફ કરજો; હમણાં તો હું પહેરી જ જાઉં છું. મારે હમણાં બહાર જવું છે.

લાલદાસ: જમનાબેન! તમે નસીબદાર તો ખરાં હં.

જમના: કેમ?

અખો: કંઈ નહિ; એ તો શેઠને કંડી ઘણી ગમી ગઇ તેથી કહે છે. તમને કેવી લાગી?

જમના: અરે કંડી તો સરસ—બહુ સરસ બનાવી છે હોં, વાહ!
પહેરી જ જઈ છું; પછી સાફ કરી આપશો ને?

અખો: અરે, પણ મેં ના ક્યારે કહી છે? લાવજો ને. ગમી
એટલે બસ. આ ત્રણ દિવસથી મેં બીજું કશું હાથ પર લીધું
જ નથી. આ શેઠનું ઘડવાનું પણ એમ જ રહ્યું છે ને!

જમના: અરે ગમી તો ઘણી જ, ટ્યો પહેરી જ લઉં છું.
ચાલો જઈ છું, પછી આવીશ.

અખો: પણ આવડી ધાડ શી? આવ્યાં શું ને ચાલ્યાં શું?

જમના: જરા ઉતાવળે જવું છે; પછીથી આવીશ, હં? જઈ
છું, અખાભાઈ!

અખો: વાહ! આવજો જમનાબેન!

[જમના નય છે.]

લાલદાસ: ચાલો હવે મારાં કડાં લો.

અખો: શેઠ, મારે આ સગી બેન કરતાં પણ વધારે છે હં?
અને એનો પણ મારા પર બહુ ભાવ, હોં?

લાલદાસ: ભાઈ, લેણાદેણીની વાત છે. હવે અમારાં કડાં
ક્યારે આપશો?

અખો: અરે હાં, જુઓની આજે કયો વાર?

લાલદાસ: મંગળવાર.

અખો: બસ તો—

[બહારથી અવાજ]

અવાજ: એ અખેદાસ સોની કા ઘર કીધર હય?

અખો: એ ઇધર ભાઈ ઇધર! આવો. કંઈ બાદશાહી ફરમાન
લાગે છે.

[બાદશાહના બે સિપાઈઓ દાખલ થાય છે.]

એક સિપાઈ: ટંકસાલકે અમલદાર રહીઆદાસ સોની કુટુંબકા અખેદાસકો બાદશાહ સલામતકા ફરમાન હય.

અખો: પણ છે શું?

એક સિપાઈ: યે ખરીતા હય—પઢો. [કાગળ ધરે છે.]

અખો:(ખરીતો લેતાં)પણ ખાં સાહેબ, કંઇ કારણુ તો કહેશોને?

એક સિપાઈ: વો સબ ઇસમેં લિખા હય.

અખો: ક્યો શેઠ વાંચો; તમે તો હોશિયાર છો.

લાલદાસ:(મહામહેનતેવાંચે છે)દેસાઇકી ખિડકીમેં રહનેવાલે રહીઆદાસ કુટુંબકે સોની અક્ષયદાસને ટંકસાલમેં ઉસીકા અમલ દરમ્યાન સોનાચાંદીકે સિકકેમેં દુસરી ગલત ધાતુ મિલાયા હય વૈસા ઉસકે પર આરોપ હય. ઇસ લિયે બાદશાહ સલામતકી સુખેદારી કચેરીમેં અબી હાજર હોનેકા ફરમાન હય.

અખો: મારા પર આરોપ? ખાં સાહેબ! કંઇ બૂલ થાય છે.

પહેલો સિપાઈ: વો સબ કચેરીમેં કહના. ચલો અબી, દેરી મત કરો.

લાલદાસ: ખાં સાહેબ! અખેદાસ કદી એવું કરે એ મનાય જ નહિ.

પહેલો સિપાઈ: વો હમ ના જાને. એ ફરમાન બરાબર ઉન્હે અબી આના હી પડેગા.

લાલદાસ: બાઇ! કંઇ બાદશાહના ફરમાનને ના પડાવાની હતી? જઇ આવોની, એટલે ખબર પડશે.

અખો: હાસ્તો કંઇ છૂટકો છે? જોયુંને? ઘડીની ખબર નથી. પણ આપણે શી ચંતા? જેના દિલમાં મેલ એને ડંખ. ચાલો ખાં સાહેબ, જરી અંગરખો પાઘડી પહેરી લઉં.

[અખો અંદર જાય છે.]

લાલદાસ: ખાં સાહેબ! આ શી ભાંજગડ છે? અખેદાસ કદી એવું કરે નહિ. બચારો ભગવાનનો માણસ-નેક માણસ.

એક સિપાઈ: કયા માલૂમ! કચેરીમેં કુછ ખટપટ ચલતી હય. કીસીને કુછ ઘોડા દે દીયા હોગા.

લાલદાસ: એમ જ હશે; નહિ તો બધા તો સોની વાલમાંથી રતી ચોરે, ત્યારે આ તો ઉમેરે એવો માણસ છે. આ તો એનો કંઈ દિવસ જ વાંકો, બાકી એના પર આવું આળ?

બીજો સિપાઈ: ટંકશાલકે અમલદાર પર સબકી નજર રહતી હય. [અખો અંદરથી બહાર આવે છે.]

અખો: ચલો ખાં સાહેબ! તમે, ભાઈ, ખેસજો; હું હમણાં જ પાછો આવીશ, ઘણું કરીને તો.

[સિપાઈઓ સાથે એ પણ જાય છે.]

લાલદાસ: શો કળજગ આવ્યો છે? અખાભાઈ જેવા પર આળ! સરકારી નોકરીમાં કોઈ સલામત જ નહિ! આવો નિખાલસ માણસ, પ્રમાણિક માણસ; સીધો પાધરો એનો ધંધો કર્યા કરે; કોઈની સાથે ખટપટ નહિ, વાત નહિ. ખરેખર! કળજુગના માયાવી બંધનમાં જગત ઘેરાતું જાય છે. એ તો જે થાય તે જોયા કરવાનું. પણ અખેભાઈને કંઈ આંચ નહિ આવે.

[ખે જણ લડતા લડતા આવે છે.]

એક: એ અખેભાઈ! અખેભાઈ!

લાલદાસ: અખેભાઈ તો નથી ભાઈ, કેમ?

બીજો: એ ભાઈશાય, આ અમારો ટંટો પતાવવો છે. આમણે સાદું કર્યું, હવે એકદમ ફરી જાય છે.

એક: (ઘાંટા પાડીને) કોણે સાદું કર્યું હતું? શી જુઠ્ઠી વાત લાવ્યો છે? સાદું કેવું ને વાત ફેવી?

લાલદાસ: પણ તમે ઘાંટા પાડતા રહો, ને-જરા મને કહો તો ખરા કે શેનું સાદું છે? શી વાત છે?

ખીજો: અરે ભાઈશાખ, એમની છોકરીનું વેવીશાળ મારા કીકા હારે કર્યું, ને હવે એ ફરી જાય એ—

લાલદાસ: તે તમારો કીકો કેટલા વર્ષનો?

ખીજો: દશ વર્ષનો વળી, કેમ?

લાલદાસ: દશ વર્ષનો! અને એને પરણાવવા નીકળ્યા છો?

ખીજો: અરે એ તે કોંઈ નાનો કહેવાય? એ તો એને કન્યા આલવી નથી, એટલે વાંકુ પડ્યું. નહિ તો ગઘ સાલનાં લગન થઈ ગયાં હોત.

એક: હા, હા, એમ લગન થઈ ગયાં હોત! ભાઈશાખ, કંઈ વાતચીત જ નહિ ને—આ તો લઈ જ પડવાનું.

ખીજો: હવે જુઠું! ખાઓ મારા સોગન!

એક: હવે એમ લગનમાં તે સોગન ખવાતા હશે?

લાલદાસ: પણ તેમાં આ ઝગડો અહીં શા માટે લઈ આવ્યા છો?

એક: એ એ અખાભાઈને લવાદ નેમવા. તદ્દન નસ્વાથી માણસ. તે ઝપ દધને ફર્યો કરે. ક્યાં બહાર ગયા છે?

લાલદાસ: હા, કચેરીમાં ગયા છે; થોડીક વારમાં આવવા જોઈએ.

ખીજો: ત્યારે હેંડો પછી આવશું.

એક: ના, ના, એ આ એક વારનું પતાવ્યા વના હું નહિ હેંડું.

લાલદાસ: ભાઈ! જરા મોડેથી આવજો. આમ લડવાડ કરે તે કંઈ હીક કહેવાય? આપમેળે સમજી જવું જોઈએ.

એક: હીક ભાઈશાખ! પણ આવા જૂઠાં આળ ચડાવે—

ખીન્ને: હવે સામો સરજેરી ના કરજે; કોણ આળ ચડાવે છે?

એક: કોણ આળ ચડાવે છે?

ખીન્ને: હા, કોણ આળ ચડાવે છે?

એક: અરે તમે જ કો'ની, કોણ આળ ચડાવે છે તે?

લાલદાસ: અરે પણ જરા ઠંડા પડો ભાઈ, પારકે ઘેર આ શું ધાંધલ માંડી ખેડા છે?

એક: જુઓને, આ નાહકની ઉપાધિ.

[બહાર ઢોલ વાગતો સંભળાય છે.]

લાલદાસ: જાઓ પણે બહાર નટપૂતળીનો ખેલ આવ્યો એ જુઓ, લઢો નહિ.

[જેરથી ઢોલ સંભળાય છે.]

ખંને: હા, હા, ચલો: એ ભઈશાખ, પછી આવશું અમે.

[ખય છે. ઢોલ વાગતો ધીમે ધીમે બંધ થાય છે.]

લાલદાસ: હજી આ ઢોંગલાઢોંગલીનાં લમ આપણે ત્યાં? ને હજી કેટલો ચે કાળ સુધી ચાલશે! અને એની પ્રજા પણ કેવી નબળી નીવડશે! ઓ ભગવાન!

[જમના આવે છે.]

જમના: કેમ, અખેભાઈ નથી?

લાલદાસ: ના, કચેરીમાં ગયા છે.

જમના: કચેરીમાં? ત્યાં કેમ?

લાલદાસ: એમના પર સોના ચાંદીમાં હલકી ધાતુ ભેળવવાનો આરોપ મુકાયો છે, તે બાદશાહના સિપાઈ આવીને લઈ ગયા.

જમના: હાથહાય! અખેભાઈ પર એવો આરોપ! શું કહો છો?

લાલદાસ: ખરું કહું છું. કોઈ અદેખાનું કારસ્તાન લાગે છે.

જમના: ઓ પ્રભુ! શું થશે હવે?

લાલદાસ: સિપાઈઓ કહેતા હતા કે કોઈની કાનભંભેરણી

છે એટલે છૂટીને જ આવશે. હવે તમે અહીં બેસો તો હું દરબારમાં જતો આવું. મને પણ ચિંતા થાય છે.

જમના: હા, હા. હું અહીં બેઠી છું. તમે જલદી જાઓ, ને કંઈ ખબર પડે કે તરત મને કહી જાઓ. અપેલાઇને કંઈ થાય નહિ એ જાણો, હં.

[લાલદાસ જાય છે.]

જમના: અરેરે! આ મારા જ પાપનું ફળ તો નહિ હોય? મને યે શી બુદ્ધિ સૂઝી? એનો મારા પર કેટલો ભાવ! કેટલું હેત! કેટલી લાગણી! મારા એની પાસે મૂકેલા ત્રણસો રૂપીઆ. એના પર મેં અવિશ્વાસ આણી આ કંડીને બ્હાને એ લઈ લેવાનો મનસૂબો કર્યો. એણે બિચારાએ કેટલી હોંસથી આ કંડી કરી આપી! કીધી તો કીધી, પણ એમાં ગાંઠના સો રૂપીઆ ઉમેર્યાં. એણે એટલું કર્યું, ત્યારે મેં મૂર્ખાએ એમાં અણુવિશ્વાસ આણી કંડીની ચોકસીને ત્યાં કિંમત કરાવી. અરેરે! મને એ શું સૂઝ્યું? એનો મારે માટે કેટલો નિઃસ્વાર્થ ભાવ. એનો મેં આવો બદલો વાળ્યો! માફ જ પાપ એને નહિ નડ્યું હોય? અપરાધ મારો ને ગુનેગાર એ. આ તો ચોર કોટવાળને દંડે એવું થયું. ઓ ભગવાન! એ જાણશે ત્યારે એને કેટલું લાગશે! મેં આ શું કીધું? બનશે તો એને હું કહીશ જ નહિ. પણ આ કંડી પર ચોકસીએ મૂકેલો કાપ કંઈ છૂપો રહેશે? અને હું આપીશ નહિ તો યે એ તો સાફ કરવા માગશે જ. જગતમાં આવો ભાઇ તે ક્યાંથી પામીશ? મેં માગી લીધેલો મારો ભાઇ, ને એણે મૂકેલો મારામાં વિશ્વાસ, અને એને આપેલા મારા વચનમાંથી હું ચળા! ઓ ભાઇ! ભાઇ! મને માફ કર. અપેલાઇ! અપેલાઇ!

[અજો આવે છે.]

અખો: કંઈ ચિંતા ન કર, કંઈ નથી. જમના ખેન! હું નિર્દોષ છું.

જમના: (સકાળા) અખેભાઈ! અખેભાઈ! આવ્યા તમે? આવ્યા તમે?

અખો: હા. ઈશ્વરે લાજ રાખી લીધી છે. કોઈએ સુખેદારને જૂઠું લંબેચું હતું.

જમના: ચાલો સાફ થયું! (અચકાતાં) સત્યનો અંતે જય જ થાય છે.

અખો: હા, પણ જગતનાં પાખંડોનો પણ પાર નથી હોતો તો. આવાં જૂઠાણાંથી શો ફાયદો થતો હશે?

જમના: તમારા પેલા ધરાક તમને મળ્યા? એ તમને જોવા જ દરબારમાં ગયા છે.

અખો: હા. એ મને રસ્તે મળ્યા. હમણાં આવે છે પાછા. કેમ કંડી લાવ્યાં છો? લાવો સાફ કરી આપું.

જમના: ના, ના. હવે સાફ કર્યા વગર ચાલશે.

અખો: અરે સાફ કર્યા વિના ચાલે? ચળક જ નહિ આવે; લાવો.

જમના: લ્યો. ને...ને અખાભાઈ! (કંડી આપતાં) આ કાપ છે તે પણ જરા સમો કરી આપો ને?

અખો: (કંડી લઇને) આ શેનો કાપ છે?

જમના: અરે એતો અમસ્તો. ઉંદર ખુંદર...ના ના, કોણ જાણે કેમ એ કાપ પડ્યો. પણ બરાબર થશે ને?

અખો: જમના ખેન! શી વાત કરો છો? આટલી વારમાં એને ઉંદરનો કાપ! મને ખફ કહો.

જમના: એ જાણીને શું કામ છે? તમે સમો નહિ કરી આપો?

અખો: દશ વાર સમો કરી આપીશ. ક્યારે ના કહી છે?

પણ મારે આ કાપ વિષે જાણવું જ છે.

જમના: તે હું નથી કહેવાની ત્યારે.

અખો: બેન! યાદ છે? તમે મારાં ધર્મભગિની માઓ. મારાથી આજે છુપાવો છો ને? મને જ નથી કહેવું? આજે મારાથી આટલી જુદાઇ રાખવા માંડી એમ જ ને?

જમના: ભાઈ! ઓછું આણવાની જરાયે જરૂર નથી. એ કહેવામાં કંઈ લાભ નથી, એટલે નથી કહેતી.

અખો: લાભ કે ગેરલાભ! જે હશે તે વેઠવા હું તૈયાર છું. મને તમારા ભાઈ તરીકે ઓળખતાં હો, તો કહો.

જમના: ભાઈ! સત્તરવાર ભાઈ! જન્મોજન્મ મળજો મને તારા જેવો ભાઈ. (ઓવરશ્રુતિ લે છે) મને માફ કરો અખેભાઈ!

પણ મેં મૂર્ખાએ જૂલ કરી છે.

[૨૩ છે]

અખો: હોય, જૂલ તો કાણ નથી કરતું? જે હોય તે જમના બેન! એવું તે શું છે? મને જરૂર કહો.

જમના: ભાઈ! શું કહું? મેં તારામાં અવિશ્વાસ આણ્યો અને આ કંડી ચોકસી પાસે કિંમત કરાવવા લાઈ ગઈ. ત્યાં ચોકસીએ મૂકેલો આ કાપ છે. મને માફ કર ભાઈ! તારી નિઃસ્વાર્થ લાગણીનો આ બદલો! અરેરે, મને એટલો પસ્તાવો થાય છે! મને કોકે ભંભેરી. સોનીના ધંધા પર આળ ચડાવ્યાં. સત્યાનાથ જય એ ભંભેરનારનું! અખેભાઈ! અખેભાઈ!

[૨૩ છે.]

અખો: (ખેત્રણ કાણ પછી) બેન ૨૩ નહિ. હમણાં આ તને બરાબર કરી આપું છું, અને બીજું પણ કંઈ જોઈતું કરતું હોય તો આપું.

જમના: મને કંઈ નહિ જોઈએ. તું જેવો ભાઈ મળ્યો, એથી વધારે મને શું જોઈએ? અરે રે! મને આ શી મતિ સૂઝી?

અખો: હવે પસ્તાવો કર્યે શો ફાયદો? કંઈ નહિ. એમાં તારો દોષ છે જ નહિ. આ જગતની માયા જ એવી છે. પાખંડથી ભરેલી આ દુનિયામાં આપણે પામર માત્ર, ઘણી ચે વાર એમ ભરમાઈએ છીએ. હશે. મારા મનમાં કંઈ જ નથી. આ ઘર તાઈ ગણીને જ વાપરજે; એ તો આ મારા પરની આળઘડી આવીને ચાલી ગઈ.

જમના: અખાભાઈ! આવું ફરીથી નહિ કરૂં, હોં! હું શું મેં બતાવી રહું તને? તારા મનમાં કંઈ નહિ રાખે ને? હું જાઉં છું.

અખો: (વિચારમાં લીન) કંઈ ઓછું ના આણતી, જમના! આવજો હં!

[જમના જાય છે.]

માટીના માળખામાં આટલો બધો પ્રપંચ, એમ? માનવમાત્રને માયાનાં બંધન છે, એમ? મારી બેન જેવી આ બેન, જેને મેં બેન કરતાં પણ અધિક ગણી એને પણ મારામાં વિશ્વાસ નહિ! પાંચ પાંચ વર્ષ આટલી નિમકહલાલ સેવા બળવી તો ચે સુબેદારના મનમાં મારે માટે અવિશ્વાસ આવ્યો! લોભ ને અદેખાઈના સડાથી ઊભરાઈ રહેલા આ જગતમાં પ્રમાણિકપણને ક્યાંય પણ સ્થાન નથી શું? શું થવા બેઠું છે? સગીબેન જેવી બેન ભાઈમાં વિશ્વાસ ન મૂકે, એ હડહડતો કળજીગ નહિ તો બીજું શું? હો! હો! માનવજીવન કેટલું સડેલું છે! માયાનાં આવરણ કેવાં લીલાંપીળાં દેખાડે છે!

જગતના આદિકાળથી જન્મેલી એ માયાનટી! ખરેખર, તારાં અટપટાં આવરણોમાં સઘળાં ગુલામ છે. તારી ઇન્દ્રગજ-

વિદ્યા, તારા વિવિધ સંકલ્પવિકલ્પ, તારા તરેહવાર વેપરંગ, તારી ચિત્રવિચિત્ર પ્રપંચલીલા, તારી કૂવા પરના ચક્કર જેવી ગતિ, તારૂં ચંચળ ચાતુર્ય, એ સર્વ વડે તું માનવજાતને મર્કટ માફક નચવી રહી છે! રે, બાળકના ધંધોલિયા રમાડી રહી છે! ધન્ય છે તને! અંતે તું કોને નથી ઠગતી? કોને દગો નથી દેતી? કરસણી કરસણ ઉગાડે ને પછી કાચુંપાકું જોયા વગર કાપી ખાય, એમ તું પણ કંઠક રંગરાગ ઉત્પન્ન કરી ક્યારે કંઠકને ગળી ખાય છે, એનો ભરોસો પણ નહિ!

સોનીનો ધંધો એટલે જગતના અવિશ્વાસને પાત્ર ધંધો! સોની એટલે વાલમાંથી રતી ચોરે જ. સોની થયો ત્યારે આ દુઃખ ને? સોનું ઘડયું ત્યારે આળ આવ્યાં ને?—મારે નથી કરવો એ ધંધો. આ સાણસી, ચીપીઓ, ભૂંગળા બધું લાવ નાખું કૂવામાં કે થાય નિરાંત.

[બધું જીવ્યકી અંદર નાખવા
જાય છે ને ધરાક આવે છે.]

લાલદાસ: અખેભાઈ!

અખો: (અંદરથી આવી) આવો શેઠ! કેમ, કંઈ બહુ રોકાણ?

લાલદાસ: નાકે એક ભજનમંડળી આવી હતી ત્યાં જરા સાંભળવા ગિભો રહ્યો.

અખો: હીક હીક. હ્યો આ તમારાં કડાં, ક્યાંક બીજે કરાવી લેજો. હ્યો તોળી લો તમારૂં સોનું.

[અખો તોળવા બેસે છે.]

લાલદાસ: પણ આ શું કરો છો એ તો કહો? આ શું?

અખો: શેઠ! સોનીનો ધંધો હવે નહિ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. બહુ રળ્યા, બહુ કમાયા, બહુ આપણું ગણ્યું. આ

બધાં વલખાં છે. શેઠજી, પાણીમાંથી માખણ નહિ નીકળે. સોના-
મખી સોનું નહિ થાય. કૂતરો હાડકાં ચાટે તેથી પેટ નહિ ભરાય.
સાણુખારે ધોતાં મન નહિ ધોવાય! આ બધાં ફાંફાં છે.

[અખો આંઘા મારતો જાય છે.]

લાલદાસ: પણ અખેદાસ! આ શું કરો છો? જરા ખેસીને
વાત તો કરો! અકળવકળ કેમ ફરો છો?

અખો: બસ, શેઠ! બસ. બહુ જોયું, બહુ માણ્યું. સગાં-
વહાલાં, સંસારવ્યવહાર બધો નાટક જોઈ લીધો. હું સોની શું,
તમે શેઠ શું?

ભૂત પંચનો આ સંસાર, મૂરખ વહે તે વરણ અહંકાર
ભાત ચલાવા વરણ; ક્રોધ મસ્તક, હસ્ત કટિ ચરણ!
બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શુદ્ર સૌ હરિનો પિંડ, ક્રોધ નથી ક્રુદ્ધ,
લપ્તાગણ્યા લલ્લે પાકે પંચ, ન્યાય ઉકેલે જાણે સંચ.
સભાપતિ થઈ ખેસે મધ્ય, આતમની નહિ જાણે વિધ
કશે મળે નહિ કુંવારી ગાય; ઠાલા આવ્યા ને ભુલા જાય.

લાલદાસ: પણ અખેદાસ! આ શું થવા બેઠું છે તમને?—
આ પોટલાં શાનાં કાઢો છો; ને આ ધરેણાંનો ઢગલો શાનો કરો છો?
અખો:—

આ મહા વલગણી માયા પાપણી, જેમ સેવીએ તેમ ડસે સાપણી;
રંગદંગ માયામાં ઘણાં, સૌ કોઈ સેવક છે માયાતણાં.
સર્વ મંત્ર, ઔષધ ઉપચાર; જાગ્યો હવે હું ટળ્યો સંસાર.

લ્યો આ—લાલદાસ શેઠ! મારા તમે અસલ ધરાક ને સ્નેહી
સન્નન છો. આટલું સુપરત કરું છું. આ ટીપ, ને આ ધરેણાં.
આ ટીપ ન ઉકેલે તો પડખેથી બોલાવજો વિદ્યાધરને. એ જાણેલ

છે, એણે આ લખેલ છે. સૌ સૌનું સોંપી દેજો. શેઠજી, મને તમારા પર હજી વિશ્વાસ છે.

લાલદાસ; પણ આનો કંઈ અરથ? અખેદાસ કંઈ ગાંડા થઈ ગયા છે કે શું?

અખો: અને શેઠજી! આ ઘર, માલમિલકત જે કંઈ આમાંથી નીકળે તેની વ્યવસ્થા તમારે શિર; ગમે તો બધું જ મનાખેનને આપજો.

લાલદાસ: અખેદાસ! અખેદાસ!

અખો: હવે અખેદાસ ઇશ્વરરૂપી જહાજે ચડ્યો.

વા પાણી સઘળો સંસાર, તેનો શું આણવો ઇત્યાર.

હવે મને જીવતાં પહેલાં મરેલો જ સમજજો.

તાણો જીવ મારો ગયો ટળી; હવે સંશયવાણો રહેશે મળી.

અખે જગતથી અવળું કર્યું; જીવત મૂકી મરણ આદર્યું.

બસ શેઠજી! આ આટલી વિનતિ મારી ધાન ધરજો. સંસાર મિથ્યા છે! આ માયાવી બંધન જૂઠ્ઠાં છે. એમાંથી નીકળ્યે જ છૂટકો. ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ; બ્રહ્મજ્ઞાનની શોધમાં જાઉં છું.

પ્રભુ પામવા મારગ એક, સદ્ગુરુ શરણે જ્ઞાનવિવેક;

બીજા મારગ કોટાકોટ, રહે આવર્યા ગુણની ઓટ;

અખો ઊડ્યો હવે આકાશ, તેને નોય પૃથ્વીના પાશ.

લાલદાસ: અખેદાસ! અખેદાસ! (અખો અંદર ગય છે.)

[દ્વરથી એક ભજનમંડળી ગાતીગાતી આવતી સંભળાય છે. વૈષ્ણવજનની ધૂન સંભળાવા માંડે છે.]

અખો: (બહાર આવી) શેઠ! અહીંથી ઊઠ્યા છે તો ઇશ્વરના સોગન. તમે જમનાખેનને પણ હમણાં કશું કહેશો નહિ.

[ભજનમંડળીનો અવાજ સ્પષ્ટ રીતે આવે છે, તે બંને સાંભળી રહે છે.]

વૈષ્ણવ જન તો તેને રે કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણે રે;
પરદુઃખે ઉપકાર કરે તો થે મન અભિમાન ન આણે રે!

અખો: (મોટેથી) લાલદાસ શેઠ! જયજય!

વૈષ્ણવ જન તો તેને રે કહીએ.

[સહુ અવાજ ભેળો ગાતો-

ગાતો અખો ચાલ્યો જય છે.]

લાલદાસ: પણ ક્યાં અખેદાસ! ક્યાં? આ બધો અહીં
દગલો કરી ક્યાં?

[ધીમેધીમે અવાજ ઓછો થતો જય છે ને પડદો.]

પ્રવેશ ૩

[કાશીની યાત્રાએ જતાં રસ્તે ગોંસાઈજીનું
મંદિર. દર્શનના સમયને હજી વાર છે.
હરતાહ ગવૈયા બેઠાબેઠા ગાઈ રહ્યો છે.]

(માલકોષ)

નંદકિશોર સેં પ્રીત કીની

શ્રીજમેં બદનામ હોઇ ચૂકી:

પ્રીતકે બાન લગે મેરે તનમેં,

નિંદગાનીસે હાથ મંચ ધોઇ ચૂકી;

કોઇ એક કહો, કોઇ લાખ કહો

અબ હોને વાલી સો હોઇ ચૂકી;

મીરાં કે' પ્રભુ ગિરધર નાગર

સુધ યુધ સબ મેં યોઇ ચૂકી.

[ગીત દરમ્યાન બેપાંચ દર્શને આવેલા ભક્તો
'રાધેશ્યામ', 'રાધેશ્યામ' કરતા આસપાસ
બેસતા રહે છે. લાલદાસ, વિદ્યાધર અને
અખો પૂર ભક્તકાથી મંદિરમાં પ્રવેશે છે.]

અખો: જય શ્રીકૃષ્ણ.

છડીદાર: આપએ આપએ, આપ અક્ષયદાસ સેઠજી—આપએ.
દર્શન કરો. કેસો હો સેઠજી, સારો છે ને ?

અખો: ભગવત્કૃપાથી આનંદ છે. મહારાજશ્રીની મુલાકાત
ક્યારે થશે ?

છડીદાર: અબી થસે. અબી એ તારી ખબર પુછતા'યા.
દર્શન કરો ફિર મહારાજશ્રી પાસ ચલો. જય અક્ષયદાસ સેઠકી !
મહારાજ કિતને દિન અબી મુકામ છે ?

અખો: એ તો મહારાજશ્રીને મળ્યા પછી વાત. હમણું
તો દર્શનની અપેક્ષા છે.

છડીદાર: હા, હા, હા. ચલો સેઠજી. અંદર ચલો. દર્શન કરો.
જય શ્રીકૃષ્ણ, જય શ્રીવલ્લભ, જય !

[બંને અંદર જાય છે. બેત્રણ
ભક્તો વાતો કરતા નીકળે છે.]

૧: અમદાવાદનો મોટો સેઠજી હે.

૨: બડો લક્ષ્મીવાન હે, ભાવિક હે. મંદિરની ધર્મશાળામેં
બિતથો હે.

૧: હા, હા. કાલ સાંમકો આયો હે. બડો સેઠજી હે. આજ
પરસાદ કરનેવાલો હે.

૨: હાં, વો આવે ઓ.

[અખો ને છડીદાર પાછા આવે છે.]

છડીદાર: જય ! ગોસ્વામી મહારાજકી જય !

અખો: ગોસ્વામી મહારાજકી જય!

[ભક્તો જતા રહે છે. ગોંસાઈજી મહારાજ ત્યાં પધારે છે ને બાજઠ આગળ આવી બેસે છે. પછી તરત તેની પગચેપી થવા માંડે છે.]

અખો: જય જય! નમસ્કાર!

[પગે પડે છે, ચરણરજ મસ્તકે ચડાવે છે.]

ગોસ્વામી: ક્યોં અક્ષયદાસ! કૈસો હે.

અખો: આનંદ છે મહારાજ. આપના દર્શનથી કૃતાર્થ થયો.

ગોસ્વામી: કોન હે રે! આજ અક્ષયદાસ શેઠજીકે નામસે મહાપ્રસાદ હોને દો.

છડીદાર: બે આચાર્ય મહારાજ! વાહ, ખરે સેઠજી હે. મહા-પ્રસાદ! મહાપ્રસાદ!

અખો: આપની ઘણી કૃપા થઇ મહારાજ! આપની કૃપાથી પાવન થયો.

ગોસ્વામી: કેમ, મુકામ તો બરાબર છે ને?

અખો: આપની કૃપાથી બધી સગવડ મળી છે. અમદાવાદથી પાછો યાત્રાએ નીકળ્યો છું. કાશી સુધી જવું છે. મારા મનમાં થયું કે રસ્તામાં આપનાં દર્શન કરતો જાઉં એટલે અહીં આવ્યો, અને આ વખત સાથે આ બે સ્નેહીઓને પણ આપનાં દર્શન માટે લાવ્યો છું. આ લાલદાસજી અને આ વિદ્યાધર.

[બંને પ્રણામ કરે છે.]

ગોસ્વામી: ઠીક કર્યો. ઇચ્છા હોઇ સો પૂર્ણ કરવી જ જોઇએ.

અખો: આપના સત્સંગનો લાભ લેવાની જ મારી તો ઇચ્છા હતી. અને એક વિનંતિ પણ કરવાની છે, મહારાજ. આચાર્ય હોય તો કહું.

ગોસ્વામી: વિનતિ ! કહો કહો, અક્ષયદાસ કહો.

[બિચાર ભક્તો દર્શન કરવા હોડતા
જયશ્રીકૃષ્ણ પોકારતા આવે છે.]

છડીદાર: દર્શન બંધ બયો. છતના દેરસે કેસે આતે હો ?
ચલે જાઓ અખી.

[ભક્તો નિરાશ થઈ ગોસ્વામીજી સામે જુએછે.]

ગોસ્વામી: હાં, બોલો શેઠજી. ક્યા હય ?

છડીદાર: જાઓ અખી. મહારાજ કામમેં હય. અખી શણગાર
કે સમે આના.

[ભક્તો નિરાશ થઈ મહારાજને દૂરથી
પગે લાગી સંતોષ માની જાય છે.]

અખો: મહારાજ ! આ વખત મારી એવી ઇચ્છા છે કે
કાશી પહોંચું એ પહેલાં મારે કોઇ યોગ્ય ગુરુ પાસે ગુરુદીક્ષા લેવી છે.

ગોસ્વામી: અરે, હજી તેં ગુરુદીક્ષા નથી લીધી ?

અખો: ના મહારાજ. અમદાવાદમાં નાનપણમાં લીધી હશે
પણ યોગ્ય ગુરુ વિનાની શા કામની ?

ગોસ્વામી: અક્ષયદાસ ! સાચી ગુરુદીક્ષા વિના યાત્રાનાં પુણ્ય
• નથી મળતાં. હું આપું ગુરુદીક્ષા. અરે, કોઇ બ્રહ્મસૂત્ર લે આઓ તો.

અખો: આપની મારા પર અનહદ કૃપા થાય છે, મહારાજ !

ગોસ્વામી: તેરો જનમમરણકો ફેરો ટળી ગયો. તેરો જીવનકો
મર્મ આવડ્યો. હવે તું ચિંતા નહિ કરતો.

[છડીદાર થાળમાં સૂત્ર લઈ આવે છે]

લે આવ, અક્ષયદાસ ! (અખાના ગળામાં દોરો બાંધતાં)
બોલો . . .

[કાનમાં મંત્ર કહે છે.]

અખો: શ્રીકૃષ્ણ શરણું મમ !

ગોસ્વામી: ચૂપ, એ મંત્ર મોટેથી બોલવાનો નથી. જયશ્રીકૃષ્ણ!

અખો: (પિછોડીમાં બાંધેલા રૂપિયા થાળમાં ઠાલવતો) મહારાજ! મારા રાંકના ગળ પ્રમાણે ભેટ ધરૂં છું; સ્વીકારો.

ગોસ્વામી: (બેદરકારીથી થાળને આંગળી અડકાડતાં) એ તો શક્તિ અને ભાવનાની વાત છે, અક્ષયદાસ! ગુરુ વિના જ્ઞાન નથી થતું. તું અહીં આવ્યો તે સાંઝ કર્યું. મેં કેટલાયને ગુરુદીક્ષા આપી છે. મને કંઈ ભેટનો મોહ નથી. તારા જેવો કોઈ ભાવિક પ્રભુચરણે દર્શ જય તો ઠીક છે; નહિ તો આપણે તો જય શ્રીકૃષ્ણ. કહો, કેટલા દિન મુકામ છે?

અખો: જી, ગુરુદીક્ષા લીધી. હવે કાશી જવામાં ખોટી શું કામ કરું? છતાં આપની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તીશ હું તો.

ગોસ્વામી: નહિ. અખી પાંચસાત દિવસ ઠેરો જા. મહા મહોત્સવ હોનેકે વાલો છે. તેરા નામનો મહોત્સવ કરવાની હું આજ્ઞા આપીશ ને રાધેશ્યામની પૂર્ણ કૃપા થશે. એઈ, પરસાદ કયું નહિ લાતા, અખી?

છડીદાર: એ હાજર હય, પ્રભુ! જે અક્ષયદાસકી જે. બોલો જય શ્રીકૃષ્ણ!

ગોસ્વામી: પ્રસાદ લ્યો, અક્ષયદાસ : ચરણામૃત લ્યો. તેરા પાપકો નાશ હોગો તું અક્ષય સુખ પાવેગો. અરે આજે માઇલોક આર કોઈ દર્શનકો નહિ આયા?

છડીદાર: આઈ હય. આપકી પ્રતીક્ષા કર રહી હય.

ગોસ્વામી: (ઊભા થાય છે) જય શ્રીકૃષ્ણ! ફરી દર્શને આવશે ને? મારે તો અખી જવો છે; તું બી આવવો હોય તો ચાલ.

અખો: મને તો ક્ષમા કરો મહારાજ! બહુ કૃપા થઈ. હું તો હવે ઉતારે જઈશ.

ગોસ્વામી: જેવી તારી મરજી. ત્યાં આરામ કરો.

અખો: જય શ્રીકૃષ્ણ!

[મહારાજ જય છે.]

છડીદાર: અક્ષયદાસ સેઠજી! તું તો બડો ભાવિક સેઠજી હે, બડો ધાર્મિક હે. કે સેઠ આ ગયે ઇધર, તું જેસો કોઇ નહિ આવ્યો.

અખો: ભાઇ! આપણાથી થાય એટલી ભક્તિ કરી છૂટવી.

છડીદાર: સાચો છે સેઠજી, સાચો છે. સેઠજી, મહાપ્રભુજીકે ઇતની ભેટ ધરી, ઓર હમકો કુછ ભેટ નહિ ધરેગો? મેં બી મહાપ્રભુજીકો અવતાર હે.

અખો: શું?

છડીદાર: યે સખ મહાપ્રભુજીકે અવતાર હે. ઉસકી લીલા હે. તું લીલા હે, મેં લીલા હું. હમકો પ્રસન્ન કરો. તેરો ભલો હોયગો સેઠજી!

અખો: (અંગરખામાં હાથ નાખે છે.)

છડીદાર: (હાથ નેડી) અબી ના હો તો કલ. ઉતાવળ નથી મને. મુકામ પર આ જઈગા.

અખો: હ્યો.

છડીદાર: વાહવાહ! વાહવાહ! આનંદ ભયો. અક્ષયદાસકી જે. રાધેશ્યામકી જે. ગોવર્ધનધારીકી જે. મજ્જનચોરકી જે. બડો સેઠજી! ભલો સેઠજી! કેસો ઉદાર સેઠજી! કેસો ભાવિક સેઠજી! જયજય.

[જય છે.]

અખો: ઓ પ્રભુ! આ તો પૈસાનો પૂજારી લાગે છે. નેયું? બધા લોભના અવતારી છે. ચાર દિવસથી નેઇએ છીએ તો મોટા અજકૂટ બનાવ્યા જય છે. ભાતના મોટામોટા ડુંગરો,

ને રોટલીના થોકડા. ભગવાનને ખાવાપીવા સિવાય કંઈ બીજો
 ધંધો જ નથી લાગતો. સવાર પડે છે ને શણગાર સજે છે એમાં
 એક ધડી. નહાય છે એમાં એક ધડી. જમવામાં તો વાત જ
 ન કરવી. પછી નિરાંતે ઊંઘે છે. વળી પાછાં ભોજન ચાલે.
 જગતનું ચંત્ર ચથાર્થ ચલાવવાનો સમય ક્યાંથી લાવે પછી ? અને
 આ મહારાજો તો દોરો જ બાંધી જાય છે. આત્માનું કલ્યાણ
 એ શું કરી શકે ? વાતો કરતાં આવડે છે; ટાપટીપ કરતાં આવડે
 છે; ખાતાં આવડે છે; ધનિકોને લૂંટતાં આવડે છે; પોતાનું પેટ
 ભરવામાં કૃષ્ણાર્પણ માનતાં આવડે છે; પ્રસાદનું શાસ્ત્ર આવડે
 છે. એ ગડમથલમાં કંઈ આપણે દિવસ નહિ વળે. મનનો મેલ
 તો એટલો જ રહે છે અહીં. આપણે તો મન શુદ્ધ કરવું છે.
 મારે તો જોઈએ છે શાંતિ. આત્માની પરમ શાંતિની શોધમાં
 હું તો નીકળ્યો છું. આ જગતની પ્રપંચજળમાંથી મને મુક્ત
 કરે, આ માયાનાં આવરણોથી મને રહિત કરે, મારા મનનો
 મદ, મોહ, લોભ, ક્ષોભ ટાળે, મને પરમ આનંદનો અનુભવ
 કરાવે એવી અલૌકિક અને દિવ્ય, ગહન અને ગૂઢ, અભય અને
 નિશ્ચલ શાંતિ મને જોઈએ છે. ક્યાં—ક્યાં છે એવી શાંતિ અહીં ?
 અહીં તો તરકીબો છે, જૂઠાણાં છે, લાંચરૂસ્વતો છે, રંગરાગ
 છે, ભોગહાલ છે. ચાલો, અહીંથી તો વહેલો રસ્તો માપવામાં
 જ સાર છે.

[જય છે.]

અંક બીજો પ્રવેશ પહેલો

[કાશી: અહ્માનંદની મહુલી: રાત્રિ: યગાતટ]

અહ્માનંદ: જૈસે શરદઋતુમે આકાશ નિર્મલ હો જતા હે, વૈસેહિ માયાકા વિનાશ હોનેકે સાથ આત્માકા પ્રકાશ હોતા હે.

શિષ્ય: ૭ મહારાજ.

અહ્માનંદ: ઔર જિસે આત્માકા પ્રકાશ હોતા હે ઉસકા અહંભાવ નષ્ટ હો જતા હે, વો તત્ત્વદર્શી હો જતા હે, ઔર સંસારકે સાથ ઉસકે કુછ હી લેપન નહિ રહેતા હે, વહ સર્વત્ર ચૈતન્યકા હી દર્શન કરતા હે.

શિષ્ય: ૭ મહારાજ.

અહ્માનંદ: ઔર બચ્ચા! ઉસકો સખ જગત મિથ્યા લગતા હે, વહ સદા સત્ય બાષણુ કરતા હે, ક્ષમાવાન હોતા હે. ઔસે ત્રીસ લક્ષણોસે જીવનમુક્ત હો જતા હે.

શિષ્ય: ૭ મહારાજ.

અહ્માનંદ: ભકિત, જ્ઞાન ઔર વૈરાગ્ય યે તીનો પ્રકારોસે પ્રભુકા વાસ્તવિક સ્વરૂપ, જિસે કેવલ્યસ્વરૂપ કહતે હે, પ્રાપ્ત હોતા હે. જિસે સૂઝ હો જતી હે ઉસકો વહ તીનો વસ્તુઓમે કિસી હી તરાહકા ભેદ નહિ દિખાઇ દેતા. [જરા અટકે છે.]

અચ્છા, બોલ બચ્ચા! દેખ, જ્ઞાન દો પ્રકારકા હોતા હે. દ્વૈત ઔર અદ્વૈત. દ્વૈત કિતને પ્રકારકા હોતા હે ?

[શિષ્ય જાય છે.]

અખો: (બહારથી જ ડોકિયું કરે છે, થોભે છે ને બોલે છે)

ત્રીન પ્રકારકા મહારાજ ! ભાવાદૈત, ક્રિયાદૈત આર દ્રવ્યાદૈત.
અહ્માનંદઃ કૌન હૈ ?

[અખો ચૂપ બેસી રહે છે.]

અહ્માનંદઃ બહાર કૌન હૈ. (બહાર આવી આમતેમ બુઝે છે) કૌન ? અખા ! મુઝે દસ બારા વખત દક્ષિણા દેનેકો આયા થા વોહી ? ઇસ સમય ઇધર કયસે ? ઇધર કયા કરતા થા ?

[અખો ચૂપ જ બેસી રહે છે.]

અહ્માનંદઃ બોલ, સત્ય કહ દે. ઇધર કયા કરતા થા ?

અખોઃ ક્ષમા કરો, મહારાજ ! આપનો નિત્ય ઉપદેશ શ્રવણ કરું છું. મને આપ અધિકારી નહિ સમજી ઉપદેશ નહિ આપો એવા ભયથી હું રોજ આવી રીતે આપનો ઉપદેશ સાંભળું છું. બહુ વર્ષો ભટક્યો. સદ્ગુરુની શોધમાં બહુ રખડ્યો. આપનાં દર્શન થતાં જ જ્ઞાનાત્મા જાગી ગયો. અત્યારે શિષ્યને ઉદ્ધતો જોઇ એણે હુંકારો ન આપવાથી કદાચ આપ ઉપદેશ આપતા અટકી પડો, એટલે મેં ઉત્તર આપ્યો છે. મહારાજ, ક્ષમા યાચું છું.

અહ્માનંદઃ કુછ નહિ, બચ્ચા ! મુઝે અધિક આનંદ હુઆ. તુઝે એક પ્રશ્ન કરતા હું. સૃષ્ટિદષ્ટિવાદ આર દષ્ટિસૃષ્ટિવાદકા કયા ભેદ હૈ ?

અખોઃ મહારાજ ! આપના ઉપદેશમાંથી જે કંઇ ગ્રહણ કર્યું છે એ વડે ઉત્તર આપું છું. વેદાંતશાસ્ત્રમાં મુખ્ય જે બે પ્રક્રિયાઓ કહી છે, એને સૃષ્ટિદષ્ટિવાદ ને દષ્ટિસૃષ્ટિવાદ કહે છે. આ વિશ્વની રચના પરબ્રહ્મની સંકલ્પમાયા છે અને જીવની મોહદષ્ટિથી એ જેવી નજરે પડે છે એને સૃષ્ટિદષ્ટિવાદ કહે છે. અને બીજો પ્રકાર જેમાં સૃષ્ટિ વાસ્તવિક તો સત્ય જ છે, પરબ્રહ્મનું વિરાટ રૂપ છે, પણ જીવની અજ્ઞાનમયી ભાવનાથી બાહ્યસૃષ્ટિ જે દેખાય છે તેને દષ્ટિસૃષ્ટિવાદ કહે છે.

બ્રહ્માનંદ: વાહ, તૂને બહોત અચ્છા મમ પાયા હૈ; હાં, દોનોંમેં કોનસા વાદ અચ્છા હૈ ?

અખો: મહારાજ ! કૈવલ્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાને તો દષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ જ શ્રેષ્ઠ છે; કારણકે જોગ, ધ્યાન, તપ, તીરથ, ત્યાગ, ભક્તિ, કર્મ, વૈરાગ્ય એ સહુ પરબ્રહ્મના રંગ છે. આ સૃષ્ટિ તો પરમ સ્વામીનો એક અભંગ યોગ છે. પરમાત્મા એક અખંડ યોગી છે. આ સંસાર યોગની અદ્ભુત ચૈતન્યમય ધારા છે. એમાં આત્માનું સ્વરૂપ વિરાટ છે; અને જેમ સૂરજ અને તેજનો, સાગર અને તરંગનો સંબંધ છે, તેવો આત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ છે. અદ્વૈતધ્યાની બ્રહ્મમહેશમાં રહે છે, અને પોતે ધ્યાતા અને ધ્યેય બંને બની રહે છે. એનો આત્મા એનું પ્રતિબિંબ છે.

બ્રહ્માનંદ: વાહ ! વાહ ! મેરા આત્મા પ્રસન્ન હુઆ હૈ, તૂને સખ સૂઝ પાયા હૈ. તૂ જ્ઞાનકા ઉત્તમ અધિકારી હૈ. ચલ, આ, મહામાયા ગંગામૈયાકા પાન કરાકે તુજે અભી મૈ મહામંત્ર દેતા હૂં. ઇસસે તુજે આત્મસાક્ષાત્કાર હોગા.

[વિદ્યાધર અને લાલદાસ આવે છે.]

વિદ્યાધર: હું કાશી આવી મંડૂક લણ્યો અને આ વખત અખેદાસ સાથે આવ્યો, એમાં કેટલો ફેર ! અહીં આવ્યા, લણ્યા-ગણ્યા, વળી અમદાવાદમાં પંડિત કહેવાયા, જાતજાતનો વિદ્યા-બ્યાસ કર્યો, પણ આ અંતઃકરણમાં તો અંધારૂં ઘેર જ હતું.

લાલદાસ: એ તો છે જ ને ભાઈ ! આ અખાણુયે વળી કેટલું લણેલા હતા જે ? છતાં એમનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો જ સમજો. એમના શાસ્ત્રાર્થથી સૌકોઈ છક જ થઈ ગયા છે.

વિદ્યાધર: ભાઈ ! જ્ઞાનનું ખરૂં રહસ્ય જ આપણે નથી સમજતા ને આડીઅવળી પંચાતમાં માથાઝીક કર્યા કરીએ છીએ;

તે ક્યાંથી દા'ડો વળે?—હો, આ અખાણ અને ગુરુમહારાજ
જ આવે. [અખો અને બ્રહ્માનંદ આવે છે.]

અખો: હવે હું નાથની સાથે ખેલી રહ્યો છું. અંતરમાં બ્રહ્મા-
ન્યેત પ્રગટ થઈ ગઈ છે, માયા બળી ગઈ છે, જનમ-મરણનો
ફેરો ટળી ગયો છે, રામરસાયન પી લીધો છે; હો, હો, બ્રહ્મા-
પ્રમારી ચડી છે. ખરેખર! અકલ કલા ખેલત નર શાની,
સંતો! ખાત બડી મહાપદકી; શબ્દસાન કષ્ટ નહિ લાગત એસી
સ્થિતિ બેહદકી, ખાત બડી મહાપદકી.

વિદ્યાધર: જય ગુરુ બ્રહ્માનંદજીનો જય! અખેદાસજીનો જય!

અખો: આજનો આનંદ અદ્ભુત છે. અદ્ભુત આનંદ આયા,
અખ મોહે અદ્ભુત આનંદ આયા. અહોહો, હૈયું થનગન નાચી
રહ્યું છે. સદ્ગુરુએ સાચો પંથ બતાવી દીધો છે. ગાઓ ભાઈ ગાઓ:

સદ્ગુરુ મળ્યા! સાંસા ટળ્યા

નિર્ભય નામ બતાયાણ;

લખચોરાસીનો રાહ ચુકાવ્યો ને

અખંડને ધર આપ્યાણ.—સદ્ગુરુ

ગગને ગરજ્યાંને સરવણે સુણ્યા,

ધૂનમેં ખ્યાન લગાયાણ;

વણુવાદળાએ વીજ ચમૂકે,

મતમતાંત મેલાયાણ.—સદ્ગુરુ

અખો કહે હું તો કંઈ નવ જાણું

મેંતોહરિના ગુણ ગાયાણ;

લખચોરાસીનો રાહ ચુકાવ્યો ને

અખંડને ધર આપ્યાણ.—સદ્ગુરુ

પ્રવેશ બીજો

[અગાઉનું મંદિર: છડીદાર અને એક ચોખો ભાંગ
વાટી પી રહ્યા છે. બંને ફફડાફફ કરતા ગાય છે.]

છડીદાર અને ચોખો: (નાચતાં નાચતાં)

બસ રંગ, બના તડતંગ, મગજ કર રંગ, પીઓજી ભંગ.
મચા કર જંગ, અજબ હે રંગ, પીઓજી ભંગ;
બસ રંગ! . .

ભંગ નીલી, ભંગ પીલી, ભંગ પીનેમે હય મળ
ભંગ પીનેમે હોતી હે અખિયાં લાલ ઔર દિલ ધમ;
ગ ગ ન મેં જી ડ ત ઔર દે તી હં ડ ભંગ
ડોલત, નાચત, સખ જન ભાગત, રાચત એ દિલ ચંગ.

હો રંગ; બના તડતંગ . .

[ગાય છે. દરમિયાન અખો અને
શિષ્યો આવી ભેભારહી જીએ છે.]

અખો: રામ રમે જગ સારા! સંતો રામ રમે જગ સારા.

છડીદાર: યે કૌન આયો?

અખો: આ છડીદારને તો હું ઓળખું છું. આટલે સુધી
આવ્યા છીએ તો ગોસ્વામીનાં દર્શન પણ કરતા જઇએ.
કેમ છડીદાર?

છડીદાર: અરે ભૈયા કૌન હૈ તૂ?

અખો: કેમ ભાઇ! બૂલી ગયો એટલામાં? ગોસ્વામીજીનાં
દર્શન કરવાં છે.

છડીદાર: અરે પણ તૂ હૈ કૌન ?

અખો: વાહ, બૂલી ગયો? હા. સાત આઠ વર્ષો પણ થયાં ને? કહેને દર્શન ક્યારે થશે?

છડીદાર: કયસા દર્શન? કિસકા દર્શન? દર્શન કરના હૈ! ચૂંહી દર્શન હોના હૈ કયા? કુછ ભેટ ધરો, પ્રસાદ કરાઓ, ભાંગ પિલાઓ તો દર્શન હોવે ભી સહી.

અખો: શું પૈસા વિના દર્શન થાય જ નહિ? ભગવાનનાં દર્શન કરવામાં પૈસાની જરૂર પડે છે?

છડીદાર: તો ભગવાનકે દર્શન કરો. ના કૌન કહતે હૈ? લેકિન મહારાજકો દર્શન એસો નહિ હોતો હૈ.

અખો: ભગવાનનાં દર્શન વગર પૈસે અને મહારાજનાં દર્શન કરવામાં પૈસો બેઘરો? વાહ ભાઈ વાહ!

છડીદાર: અભી ઇધર ટકટક મત કરો.

અખો: છડીદાર, તું મને નથી ઓળખતો? જા, મહારાજ ગોસ્વામીજીને કહે કે અમદાવાદના અક્ષયદાસ શેઠ મળવા માગે છે.

છડીદાર: કૌન અખેદાસ સેઠજી! તૂ અખેદાસ! અરે, વાહજી વાહ. કિસે બનાતે હો? અખેદાસજી કી તો કયા બાત!

લાલદાસ: ભૈયા! એ અખેદાસ જ છે.

છડીદાર: જાઓ રસ્તા પકડો, ઢોંગી! નિકલો યહાંસે. કયસો કલજુગ આયો હૈ! ઢોંગી લોગ અખેદાસ બનકર આયે હૈ. ચલો! અખેદાસ સેઠકા તો કયસા ઠાઠ! એસા સુદામા જૈસા નહિ થા. ચલો નીકલો!

અખો: ભાઈ હું અખેદાસ જ. કાશીથી પાછો ઘેર જાઉં છું.

છડીદાર: બસ ચૂપ! તૂ અખેદાસ? અખેદાસને તો યહાં બડો મહોત્સવ કિયો થો, બડો પરસાદ દિયો થો. રાધેશ્યામકો તો

ઐસી બક્તિ પરસન હૈ. ગાના, ખાના, હમકો કુછ ભાંગ પિલાના,
તો હોગા કુછ!

અખો: અહીં પૈસાની જ પૂજા થતી લાગે છે. ભલો તમારો
ભગવાન! ભગવાનને ખાવાનું નથી મળતું શું? તે અખેદાસ
જ આપતો હતો કેમ? ભગવાનને એમ ખવડાવનાર અખેદાસ
આજે રહ્યો નથી. એ તો દંભી, શેઠ, અખેદાસ હતો; પ્રપંચનું
પૂતળું હતો; મોહ, મદ, મત્સરથી ભરેલો હતો.

છડીદાર: યકવાટ મત કરો, ખાલી કાહે પાપ સિર લેતે હો.

અખો: પાપ! પાપપુણ્યનો ભેદ કદી જાણ્યો છે ખરો?
મારો ભગવાન દિવસમાં દસ વખત દર્શન નથી દેતો. સેવક
જગાડે સારે જાગે, નવડાવે ત્યારે નહાય, વસ્ત્રો પહેરાવે ત્યારે
વસ્ત્રો પહેરે, એવો મારો ભગવાન નથી. એ તો રાતદિવસ
દર્શન દે છે. એ તો સદા મારી પાસે જ છે. મહાપ્રસાદના
હગલાથી એ પ્રસન્ન નથી થતો.

છડીદાર: અબ હમ તુમ્હે બહાર નિકાલ ડાલેંગે.

અખો: (જરા તાપથી) બસ કરો, જાઓ. મહારાજને કહો કે
અખેદાસ દર્શન કરવા આવ્યો છે.

[છડીદાર ધૂજતો ધૂજતો જાય છે.]

અખો: જોયું, આ વેપધારી મહારાજને કેવા પ્રપંચી છે તે?
પરમેશ્વર તો પ્રપંચની પાર છે. આ તો બધા જ્ઞાન વિનાનાં
સાધન છે. પૂતળાં જ; ઔઠાં.

સો અંધામાં કાણો રાવ, આંધળાને કાણામાં ભાવ.

સૌનાં નેત્રો ફૂટી ગયાં, ગુરુઆચાર્ય જ કાણા થયા.

વૈષ્ણવ બેખ ધરીને ફરે, પરસાદ ટાણે પત્રાવળાં ધરે.

રાંધ્યાં ધાન વખાણતા જાય, જેમ પીરસે તેમ ઝાઝાં ખાય.

[અંદરથી ગોરવામીનો પ્રશ્ન
હસવાનો અવાજ આવે છે.]

અહાહાહા! અખેદાસ! બોલો, અખેદાસ તો બડે ધનવાન
થે. બાહર નિકાલો ઉસે.

[છડીદાર આવે છે.]

એક સ્ત્રી: ભૈયા! સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાં છે.

છડીદાર: હાં ચલો, માંઠ ચલો.

[બંને અંદર જાય છે.]

અખો: આ ગુરુદીક્ષા આપવાવાળા આ ગુરુ! એ ભગવાન!

ગુણ જોધને ગુરુને શોધ, જે ગુરુ આપે તત્ત્વનો બોધ.

પરને વળગતો હોંડે અંધ, આંખાળો નવ વળગે અંધ.

સદ્ગુરુવિનાગળેખાંધીશિલા એમઅખાભમ્યાભક્તભલા.

વિદ્વાધર: આ બધા મોહના આવરણથી ઘેરાઈ ગયા છે;
એમાંથી બધા ક્યારે છૂટશે?—એ ભગવાન! ચાલો આપણે
જમએ હવે.

અખો: (ગાતાં ગાતાં ચાલવા માંડે છે.)

(વાક્યશ્ચરી)

મોહ સરપે જગ ડસીઆ, સંતો

મોહ સરપે જગ ડસીઆ.

વ્યાખ્યાં ઝેર નખશિખ માંહી, નાડ સખન કી તૂટી;

ભાવ ભરોસો નહિ સદ્ગુરુકો, પકડી નહિ નિજ પુટી.

મોહ સરપે જગ ડસીઆ, સંતો!

[જાય છે.]

પ્રવેશ ત્રીજો

[અમદાવાદમાં અખાનો ઓરડો. ભજનમંડળી
બેઠી છે. વૃદ્ધ જમના ખૂણામાં વાંચતી બેઠી છે.]

લાલદાસ, વિદ્યાધર અને શિષ્યો: (ધૂન મચાવે છે)

અજળ કલા હરિજનકી, મનવા!

અજળ કલા હરિજનકી.

તાકા ભેદ ન પાવે દુનિયા

જાકો તીક્ષ્ણતા તનકી-મનવા૦

રામ ન જાણ્યા, 'આપા છાણ્યા,

તો સકલ પશુસે નીચા,

કહત અખા! એક રામ જાણ્યે બિન

લીંબ દૂધ સે સોં આ-મનવા૦

જમના: ખરેખર! અખેલાઇનાં પદો પણ અજળ જ હં.
નરસિંહ મહેતા જેટલાં મધુર નહિ હોય, પણ જ્ઞાનરહસ્યથી
કેટલાં ભરપૂર છે?

એક ભગત: હમણાં હમણાં તો ખૂબ લખ્યે રાખે છે.

જમના: અરે હા રે; એ વાંચું છું ને મને હરખ ને શોક
બંને થાય છે.

બીજો ભગત: એમ કેમ?

જમના: ભગતજી! શું કહું? આ લાલદાસજીને તો ખબર
છે, મારી કથા. શોક એટલા માટે કે અખેલાઇ મારે લીધે
અહીંથી ધંધો છોડી નાહા. એ પ્રસંગ યાદ આવે છે ને મને

પચાત્તાપ થાય છે. હરખ એટલા માટે કે અખેભાઈ મારો આવો મોટો માની થઈ આવ્યો. અને એના આવા સત્સંગથી અદકો લાભ શો હોઈ શકે ?

લાલદાસ: હવે એ ગદ્યગુજરી યાદ કરવાથી શો ફાયદો ? જે થયું તે સારાને જ માટે ગણી પ્રભુનો ઉપકાર માનવાનો. તમે કહેતાં હતાં તે પદ લાવોને.

જમના: આ રહ્યું ને—હમણાંનું તાળું જ લખેલું છે. મને તો એ બહુ જ ગમે છે, હો.

લાલદાસ: (વાંચે છે)

કાગળ સદ્ગુરુ લખે. જેના વિરલા છે વાચણહાર.

શીલ રૂપી ખડીઓ કર્યો, પ્રેમ તણી રશનાઈ

કલમ બુદ્ધિ મંતની, ત્યાં અદ્વૈત આંક બરાઈ.

વાહવાહ ! શી ખૂબી કરી છે !

સમજણ કાનો માતરા રે, માયા ઉપર શન્ય,

તેમાં પુરણબ્રહ્મ છે રે, ત્યાં નહિ પાપ ને પૂન્ય.

વાહવાહ ! શી કદ્દપના કરી છે. માયા ઉપર શન્ય ! ખરેખર

આ આખું સરસ છે હોં.

જમના: અને વળી આ સોરઠા તો બુઝો.

ખીજો ભગત: લાવો લાવો, વળી શું અખાજીએ સોરઠા

પણ લખ્યા છે ?

એક ભગત: લો, લાવો ત્યારે; ભગતજી, લલકારો.

ખીજો ભગત:

એ.... ધન યૌવન અધિકાર, વર્ણાશ્રમ એ આડ છે;

‘શોભે નહિ શણગાર, કંઠે શબ્દ સોનાતણી.

એક ભગત:

એ....પોતે પરિશ્રદ્ધ રાય, જિગી નીકળે આપ શું,
ત્યાં અજવાળું થાય, કહે અખો કોઇ શું કરે?
વિદ્યાધર: વાહવાહ! વાહવાહ!

એક ભગત:

એ....સમજ્યે સર્વ અંધેર, જાય અખો કહે મૂળથી;
માયા મોટો મેર, ખાદંતો ખૂટે નહિ.

બીજો:

એ....જગતનું જંજળ, સાચું કહેતામાં સહુ વદે;
પણ સરપ સ્વભાવે કાળ, દૂધ પાએ તેને ડસે.

એક:

એ....જે થાય તે જાય, પણ થયું વણસે નહિ;
ઘાટ ધડ્યે ધડાય, પણ સોનું તો સરખું સદા.

બીજો:

એ....કાળાશ મૂકે કેશ, મન કાળાશ મૂકે નહિ;
રહે રંગે રંગેશ, વણ્યૈવન વલખાં કરે.

એક:

એ....અંતરમાં અણલિંગ, પૂરણ છે પરમાણુ તે;
ચસમો જેમ સુચંગ, અન્ય દેખે આપા વિના.

બીજો:

એ....કૃત્ય ન જોઇશ વીર, ધીર થઇને મૂકજે,
લાજે પામીશ તીર, અખા બ્રહ્મસાગરતણું.

બધા: વાહવાહ! વાહવાહ!

લાલદાસ: જમના ખેન! બધાં સંધરી રાખજો; હૈયે કોતરી
રાખવા જેવાં છે. (એક સાંઇ આવી બેસે છે.) ખરેખર, કેટલાં

મધુર પણ છે !

વિદ્યાધર: અહો સાંઘ્યાવા ! આજ કંઈ ઘણું દિવસે પધાર્યા ?
લાલદાસ: સાંઘલોક છે. સોહં નગરકે વાસી છે. ફિરતા
ફિરનેવાલા—કયોં જી ?

સાંઘ: સચ. આજ અખાજીડી સાથ થોરી ખાતાં હુધ.
દિખતા કે પંજાબસે સીખ લાયા હોગા; ખહોત અચ્છી ખાતાં.
ઔર યે લિખ લિયા સો દેનેકો આયા.

વિદ્યાધર: લાવો ભાઇ લાવો, કંઈ નવું જ હશે;—અરે તમે
જ વાંચોની—

સાંઘ:

સખ કો પૂછે, મુણુ અખા ! કોણુ ગુરુ ? કોણુ પંથ ?
કોણુ ધરલે ખોલીઆ, તું ઈશ્વર ? કે ગંત ?

તો અખાજી કહેતા:

ગુરુ મેરા સભરા ભર્યા, સખ નામે દે ખોલ,
સખ નેનું દેખે અખા, હૈ વે કિમત અમોલ.
અપના નામ ગુરુ મુજે દિયા, તખ ન રહે અમ દોન.
નખસીખવ્યાપક ગુરુ અખા ! તો માલાજપેસો કોન ?

એક ભગત: અરે વાહવાહ ! વાહવાહ ! શું લખાણુ છે !
સાંઘજી, ખહોત મહેરબાની કી આપને. બડી કીરપા કી.

સાંઘ: અરે વાહ ! (હસે છે)

વણિક સન્નજન: (હિતાવળે પ્રવેશ કરે છે) એ ભગટડાઓ !
અખેદાસ કાં છે ? મારે એને મળવું છે. એ અમારા મંડિર
મહારાજને માટે ગમે ટેવાં ભજનો જોડી ગાય છે, ટે એના મનમાં
શું સમજે છે ?

વિદ્યાધર: એમાં એણે તમારું શું બગાડ્યું છે, શેઠ ?

વણિક સન્નન: શું બગાડ્યું છે? અરે નખખોડ વાળ્યું છે. મર્ધ કાલે એણે શું લવારા કર્યાં? ટા ટે ખબર છે કંઈ? સાંભળવા'ટા ટમારે, મંદિર આગળ એ ગાટો'ટે.

ટીલક કરતાં ટેપન વઘ્યાં, જપમાળાનાં નાકાં ગયાં;

કઠા સુણીને ફૂટયા કાન, ટો યે ના આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.
અસ્થા ભાષ! કંકુ ને કપાળ અમારાં, ટે પર અમે ગમે ટે કરીએ, એમાં એના બાપની પૂંછ શી ગમ?

વિદ્યાધર: (હસતાં) શેઠજી, તમે પણ ગજબ કરો છો. એ કંઈ તમને ઓછું જ કહેતા હતા? નાહક શું કામ આકળાયાઓ છો?

વણિક સન્નન: અરે આકળા કેમ ન હય? પરમ હહાડે એક બંગીઆ સાહે એ ટા વાટો કરટો'ટા. એને અડતાં યે અચકાટો નહોટો. ને પછી ન્હાય ટો શું, એનું ને માઈ કપાલ?

બીજો ભગત: શેઠજી! એ તો મહાત્માઓ જ એ કરી શકે. આપણાથી એનો મર્મ પણ નહિ સમજાય. નરસિંહ મહેતાને પણ ઢેડવરણમાં દઢ હરિભક્તિ હતી, ખબર છે ને? કવિ મહાત્માઓ તમારા જેવા પામરથી બહુ ઊંચા હોય છે.

વણિક સન્નન: પામર! હું પામર! અમે વૈષ્ણવો પામર! જોયા જોયા મોટા ટમારા માટમાઓ. કાલે મારા જેવા બે વૈષ્ણવ જનને જટા જોધને એ એને કહેટો'ટે.

પોટાના પડખા નવ જીએ, હાડ ચામડા મૂરખ હુવે,
ધ્વિર જાણે ટે આચાર, એ ટા છે ઉપલો ઉપચાર.
ટે આ બઢી દુનિયાના લોક ન્હાય છે ટે બઢા મૂરખ, એમ!
ને રરટે હું મળ્યો ટો મને કહે કે

ફૂલીશ મા નામ વૈષ્ણવ ઢરે, શું ઇયું ઘેરઘેર ખાટો ફરે;
ખટપટને ખટપટવા કે, હું અગજો આવી પ્રીછી લે,

લાકડી પાધટાં કર ને ઠામ, જો નૈ જાણો આટમરામ;
મરડી મૂછ વાંકા ખોલ, કાલે વળગશે ઢીલા ઢોલ.

ટે લાકડી ઝાલી ને મૂછ મરડી એમાં એનું કાંધ ખાદું છે?
આ લાકડીઓ ઝાલવાનાં ને મૂછ મરડવાનાં મરડનાં કામ છે,
ખાયલાનાં નહિ, સમજ્યાને?

વિદ્યાધર: એ તો શેઠજી! ગમે તેમ કહો, પણ તમે વૈષ્ણવ
જનો કાંધ ઓછા ચેનચાળા નથી કરતા. આ શ્રાવણ મહિનામાં
તમારાં મંદિરોમાં જે મોટા ઉત્સવો ઊજવો છો, એથી શું તમારો
ભગવાન રાજી રહેતો હશે એમ માનો છો?

વણિક સન્નજન: નહિ ટો ?

ભગતજી: (સંકોધ) નહિ ટો શું, નહિ જ વળા; સોવાર નહિ.
રસ્તે ને પોળે લોક ભીખ માગતાં ફરે છે, કેટલકોા બૂખે મરે
છે, ત્યાં તમે દસવીસ મણુના ભાતના ડુંગરો ખનાવો, ચાળા
જેવડા પાપડો ખનાવો, ઘીમાં નિરંતર માલપુડા ખનાવો, ખવાય
એટલા ખાઓ, ત્રણત્રણ દિવસ એનાં દર્શન કરાવો, પછી કાહે
એટલે ઢોરને નાખો. કહોને શેઠજી, એ ખાઈખાઈને દર સાલ
કેટલી ગાયો ને ભેંસો મરે છે ?

વણિક સન્નજન: ટમે એમ મિનજ ખોવાની વાટ ન કરો.
ટમને શી ખબર! આવા ગપગોળા ઉડાવતાં જરા વિચાર કરો,
નહિ ટો બાડશાહને કાને વાટ પહોંચાડવી પડશે.

ખીજો ભગત: બસ? ચાકીચાકીને આવ્યા ત્યાં? ભગતજી પૂછે
છે એનો જવાબ દોને! આ ઉકરડે મણુમણુ અનાજ ખાલવો
છો, એ બધો તમારા ભગવાનનો અપચો કે તમારી બુદ્ધિનો?

વણિક સન્નજન: ભાઈઓ, આમ ગાળો ડેવામાં કાંઈ ડહાપણ
છે? જરા ધીરેથી વાટો કરો ટો સમજ પણ પાડું.

ભગતજી: શેઠજી, અખેદાસ આવે ત્યારે આવજો. એ પણ કાંઈ ઓછા વૈષ્ણવ નથી. એ પણ પરમ વૈષ્ણવ છે, હો. હમણાં પધારો ને ખેસવું હોય તો ખેસો. એમનું એક પદ સંભળાવું તમને.

લાલદાસ: હા, હા, ભગતજી; એક શેઠજીને પણ સંભળાવોની.

ભગતજી:

સંતો સમજીને રહીએ જ રે.

પૃથ્વી વિના પગ માંડવો, વિણ વાટે દીવોજી,

જે ઘર જાવું મૂવા પછી, તે ઘર જીવતાં જીવોજી.

ચંદા નહિ સૂરજ નહિ, નહિ કોઈ નવલખ તારાજી,

દિન જીગે ને દીસે નહિ, વાકા તેજ અપારાજી.

પવન નહિ પુરુષ નહિ, નહિ કોઈ જ્યોત અજવાળાંજી,

હું નહિ, તું નહિ, તે નહિ, એસા અપરંપાર.

સંતો સમજીને રહીએ જ રે.

વણિક સન્નજન: અખેડાસે કહ્યું ને ટમે માન્યું. એવાં જોડકણાં લખ્યાં એટલે કોઈ કવિ નહીં કહેવાનું એને, સમજ્યા?

ભગતજી: અક્ષયદાસજી તો કહેતા જ નથી કે પોતે કવિ છે. પણ એમના જ્ઞાન આગળ આપણે તો કંઈ હિસાબમાં નથી જ. આ જીઓ પેલો ઢગલો. યોગવાસિષ્ઠ, ભગવદ્ગીતા, શાંકર-ભાષ્ય, મહાભારત, પંચદશી, અધ્યાત્મ રામાયણ તો એમને મોઢે છે. અને હમણાં તો ઉપનિષદ પર વ્યાખ્યાન ચાલે છે.

વણિક સન્નજન: ટમારૂં ડા'પણુ ટમારી પાસે જ રાખો. એમ ચોપડા વાંચે જ્ઞાન આવતું હશે! આ ટમે એને આટલા ઓરડામાં કવિ માની બેઠા છો, બાકી બહાર ટો કોઈ એનું નામ પણ નહીં દેડું.

ભગતજી: તેથી જ આપ અહીં પધાર્યા છો ખરૂંને ? અરે શેઠજી ! એ તો એ જીવનમુક્ત થશે ત્યારે જ એની કીમત અંકારશે. જ્ઞાની કવિઓની એવી જ દશા થાય છે. એમને જીવતાં જીવવાની હોંસ હોતી જ નથી. જીવતાં પકાયો એ મર્યા પહેલાં મૂવો જ જાણ્યો.

ભૂદેવ: (હંડકથી પ્રવેશે છે) અહોહો શેઠજી, આપ પણ અત્રે જ છો ? અપેદાસ ક્યાં છે ? મારે એમની સાથે ગોળિં કરવી છે. તે માટે અહીં માફ આગમન થયું છે. આ અક્ષયદાસ યવન શિષ્યો કરે ને અક્ષા પોકારે, એ કંઈ ઇચ્છનીય નથી. જ્યારે મળે ત્યારે પરિશ્રમ પરિશ્રમ કર્યા કરે છે, તે બસ જાણે પોતે જ બધું જ્ઞાન ધરાવે છે, એમ ?

ખીજો ભગત: ભૂદેવ ! પરિશ્રમ નહિ, પરશ્રમ.

ભૂદેવ: હશે, હશે. અમે એવી શબ્દોની તકરારમાં નથી ઊતરતા. અમે એને વિતંડાવાદ કહીએ છીએ. એમ પરશ્રમ કહ્યા કર્યે કંઈ શ્રમમાં પહોંચાય છે ?

ખીજો ભગત: વિશ્વ અને આપણામાં તો માનો તો ભેદ છે, નહિ તો કંઈ નથી. એમ જ પરશ્રમ સાથે. ખરૂં તો સત છે; જગત તો મિથ્યા છે. ચૈતન્ય તે જ કૈવલ્ય, તે જ ઇશ્વર, તે જ શ્રમ; અને આપણામાં રહેલો રામ કે અક્ષાહ, એ ઝોળખનાર તો અક્ષયદાસ જ છે. એની આપણાથી શી વાત થાય ? તમે ભૂદેવ થઈને એટલું નથી સમજતા ? જુઓ એક ઠેકાણે શું લખ્યું છે:

આપ બેહિસ્ત, દોજખ દુજે, યે ખતરા સો મનકા હે;
ક્યા મુસલમાન, ક્યા હિન્દુ, અખા વિચારે તનકા હે.

[અખો પ્રવેશે છે.]

અખો: અહોહો, આજે તો બહુ મોટી મંડળી જમી છે

ને શું ? બલે પધાર્યા. કહો કેમ પધારવું થયું ?

વણિક સનજન: (લથડતો) કે નહિ;—એ ટો આ આ આ આ લોકોને મેં કહ્યું છે.

અખો: પણ શું છે તે મને કહોને ?

વણિક સનજન: એ ટો જાણે વાટ એમ હટી કે હું અહીંથી જટો'ટો, ટે—ટે જાણે મને એમ હતું કે એકાદ ભજન સાંભળટો જાઉં. કહે છે કે ટમે ટો યાનના કુવારા જેવા છો.

[હાથ જોડી ભભો રહે છે.]

અખો: બલે પધાર્યા. ચાલો, આપણે ક્યાંથી રહ્યું છે ?

પડ્દર્શનના જુજવા મતા, માંહોમાંહે ખાધી ખતા;
એકનું થાપ્યું બીજે હણે, અન્યથી આપને અદકો ગણે.
ભાષ એજ અંધારો કૂવો, ઝગડો ભાંગી કોઈ ન મુઓ;
કોઇ કહે મોટો શિવદેવ, કોઇ કહે વિષ્ણુ મોટો અહમેવ.
કોઇ કહે આદ્યભવાની સદા, બુધ કલકીના કરે વાયદા;
જૈન કર્મની સદા દે શીખ, યવન માને કલામે શરીર.
આપે આપમાં બીઠી બલા, એક કહે રામ ને એક અલ્લાહ;
અલ્લા રામ તે કેનું નામ, કોણ સંભાળે તે નિજધામ.

બૂદેવ: એમાં કંઈ સંસ્કૃત ભાષા જેવો આનંદ આવે ?

અખો: ભાષ !

ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે થર;
સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાસી ગયું;
આવનનો સધળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમો જાણે સાર.

વણિકસનજન: ટમે ગમે ટેમ કહો. ટમારી આગળ ટો બસ શાંટ દંધ જવાય છે. આપણે ટો ટમારી જ વાણી સાં-ભળવી છે. ટમે પણ બેસોની, બૂદેવ.

[કંઈક સ્તબ્ધ થએલો ભૂદેવ પણ બેસે છે]

અખો: એમ ! ભાઇઓ જગત બધું પ્રેમથી ભરપૂર છે.
ચારે બાજુ આનંદ આનંદ છે. બોલો શ્રી સચ્ચિદાનંદકી જે.

અખો: (નિજધ્યાન મગ્ન)

મદ્મદ્મ કંઠે ગાતે થકે, રોમાંચિત હોય ગાત્ર
હર્ષ આંસુ બહુ હેત હૃદય, પ્રેમ કેરું તે પાત્ર.
ખાતો પીતો તે બોલતો, દેખતો સધળે રામ,
વેધ્યું મન રહે તેહનું, શિથિલ સંસારી કામ.
નવનીત સરખું હૃદય કોમળ, કલ્પું ન જાએ હેત,
આંખમાંહે અમૃત ભરિયું, હરિ ભક્તિ કેરું ક્ષેત્ર.
ભાઇભક્તિ જેવી પંખિણી, તેને જ્ઞાનવૈરાગ્ય બે પાંખ છે,
ચિદાકાશ મહીં તેજ બેડે, જેને સદ્ગુરુ રૂપી આંખ છે.
જળે પરશ્વહ્ન સ્થળે પરશ્વહ્ન, પરશ્વહ્ન સ્વર્ગ મૃત્યુપાતાળે,
ગિરિગન્ધર વન વાટિકા, પરશ્વહ્ન જળે ને માળે.
પરશ્વહ્ન વિના નહિ હામ ઠાલો, એમ દેખે તે ભરપૂર.
જિહ્વાંતિહાં દેખે હરિહરિભાઇ, જેનાં પડળ થયાં છે દૂર.

ભજન મંડળી: જય શ્રીઅખેદાસજીની જય.

વણિક સજ્જન: (પછીથી) શ્રી અખેદાસજીનો જય.

ભૂદેવ: (છેલ્લો) શ્રીઅખેદાસજીનો જય.

અખો: (નિજ ધ્યાનમગ્ન-બધા સાથે)

અભિનવો આનંદ આજ, અગોચર ગોચર હવું એ.
પરપંચ પાર મહારાજ, તે પૂરણુ શ્રદ્ધ હું સ્તવું એ;
તે નાવે વાણી માંણ, તે નહિ વિરાટ ને વામણો એ,
રવે ચૈતન્યધન રાય, શન્યમાં સોહામણો એ.

પ્રગટ્યા કોટિ કલ્યાણ, આપાપર વિણુસે રહું એ;
 સદા સદોદિત ભાણુ, હિંદે અસ્ત કારણુ ગયું એ.
 કહે અખો આનંદ, અનુભવીને લહેવા તણો એ;
 એહવો પૂરણુ પરમાનંદ, નિત્ય સરાહિ અતિધણોએ.

અભિનવો આનંદ આજ૦

[અખો ગાતાં ગાતાં રતબ્ધ થઈ જાય છે. કેવળ
 હાથ વડે મૂગો મૂગો ગાયા કરે છે, પછી થંભી
 જાય છે. આખે જોયે જોઈ રહી છે. આખું જનન
 મંડળ રતબ્ધ થઈ જાય છે. જનના વાંચવાનું
 બંધ કરે છે. એ પણ જોઈ થઈ અખા તરફ
 જોઈ રહે છે. ધીમા ગભરાટમાં ‘અખેભાઈ’
 એટલું બોલી રહે છે ને પડદો પડે છે.]

આરધના

[દંશકકુમારના પાંચસાત મહેલોમાંનો એક ‘કલામંદિર’ નામનું ત્રણ વિભાગમાં બાંધવામાં આવ્યો હતો. એમાં પહેલા વિભાગ નામ ‘કલાલવન,’ બીજા વિભાગનું નામ ‘મધખંડ’ અને ત્રીજા વિભાગનું નામ ‘પાગલખાનું.’ કલાલવનમાં કલાધરો કલાકૃતિઓ કરવા એકઠા મળવાનો દાવો કરતા, મધખંડમાં ચર્યાઓ ગોઠવાતી અને પાગલખાનામાં ગાંડાઓની સારવાર થાય એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. દંશકકુમારની બુદ્ધિએ ને કલેબેગા મળી એક જ મહેલમાં જમણી બાજુ કલામંદિરનો અડધી બાજુ પાગલખાનાનો મેળ સાધ્યો હતો; એમાં વડા મધખંડ શેની ગરજ સારતો એની તો એ મહેલના બાંધનારાએ પણ ખબર ન હતી, એટલે એ વિષે કંઈ જાહેર જાણ થઈ હતી; પરંતુ દંશકકુમાર કલાના આશ્રયદાતા કહેવાતા.

ઊર્મિબાળા, દંશકકુમારની નાની બહેન, કલામંદિરમાં વારંવાર આવે જાય છે. કલાલવનમાં કવિ, શિલ્પી, ચિત્રકાર, ફિલસૂફ, કલદેવી વગેરે ભેગાં મળે ત્યારે એ પણ ત્યાં બેસે, જુએ ને ચર્યામાં જાય છે. સર્વ કલાધરો કલાદેવીની મૂર્તિને પ્રેરણાસ્થાન ગણતા. એ સમયમાં તરંગ અમસ્તો આવીને બેસતો. દંશકકુમાર અને કલાધરો એ અડધંગ ગણતા અને એને વારંવાર અન્યાય પણ કરતા. ઊર્મિબાળા એ અન્યાયના પ્રમાણમાં એના તરફ સમભાવ દાખવતી

અંક ૫ હેલો

[સ્થળ : કલાભવન. પ્રેક્ષકવર્ગ અને રંગભૂમિ
અંને પર અંધારું. પડદો અંધારામાં જ ઊપડે
છે. જમણી બાજુથી તરંગ પંચદીવડાની ગુજ-
રાતની બનાવટની આરતી લઈ પ્રવેશે છે. આવી
સીધો સામે ચાલ્યો જાય છે. ત્યાં બરાબર સામે
કલાઆસન છે. એની બાજુમાં બે ઊભી દીવી-
ઓમાં દીપક બળી રહ્યા છે. દિલ્લેખા કે
સારંગી પર વાગતી કોઈ ગત સંભળાય છે.
તરંગ ખાલી કલા-આસનની આરતી ઉતારે
છે. ત્યાં જમણી બાજુથી જ ઊર્મિબાળા અને
દંશકકુમાર આવી ઊભા રહે છે. તરંગ આરતી
ઉતારી ડાબી બાજુ ચાલ્યો જાય છે ને પ્રકાશ
ધીમેધીમે વધે છે.]

કલા-આસન આગળ અંધ ગાયક સારંગી સાથે
ગત વગાડી રહ્યો છે. પાંચસાત પાટણની
લાલરંગી માચીઓ અર્ધ ગોળાકારમાં ગોઠવેલી
જણાય છે. એક માચી આગળ ચિતાશની
ધોડી છે, બીજી આગળ એક અરધું કોતરેલું
પથ્થરનું પૂતળું છે. ત્રીજી આગળ સુખડની એક
નાની બાજક પડી છે. બેત્રણ ગાલીચા અને
તકિયાની બેઠક પણ છે.]

ઊર્મિ: તરંગ ! તરંગ !

[તરંગ સાંભળ્યા વિના અંદર ચાલ્યો જાય છે.]

દંશક: ઊર્મિ ! આ તરંગ રોજરોજ આવાં શાં ગાંડાં કાઢે છે ?

ભિમિ: (તરંગ ગયો એ તરફ જ હજી જુએ છે.) બાપડો ગરીબ છે, પણ કેટલો...

દંશક: ધનચક્કર જેવો છે; સાવ ઢ!

ભિમિ: કુમાર! તમે નાહક એના પર ગુસ્સે થાઓ છો.

દંશક: ભિમિ! આવાં તૂત મારે ત્યાં નહિ જોઈએ.

ભિમિ: કેવાં તૂત ?

દંશક: આ શું કરતો હતો હમણાં ?

ભિમિ: આરતી ઉતારતો હતો; રોજ એમ કરે છે એ...

દંશક: કોને પૂછીને ?

ભિમિ: કોને પૂછીને ? એમાં પૂછે શું ? આરતી હું તૈયાર કરી આપું છું, અને.....

દંશક: શું ? ભિમિ! આવાં તૂત મારે ત્યાં નહિ જોઈએ.

ભિમિ: કલાદેવીની એ ભક્તિ કરે છે, એમાં એ શું ખોટું કરે છે ?

દંશક: કાધી ભક્તિ ! કલા શું છે એનું એને જ્ઞાન શું ? ના, ભિમિ! આવાં નાટક કાલથી બંધ કરો.

ભિમિ: કુમાર ! આ શું ? આ તો કલાભવન છે. તમે કલાના મોટા આશ્રયદાતા કહેવાઓ છો, ને તમે એને ના પાડો ?

દંશક: સમજ્યો એ કલા ! બાધા જેવો આવીને બેસી રહે છે; ખીજું શું કરે છે ? એને આવવા દઈએ છીએ એમાં કે ? કંઈ જ્ઞાન તો છે નહિ ! નથી સંગીત સમજતો કે નથી કવિતા જાણતો. વાંચતાં લખતાં તો માંડમાંડ હમણાં શીખ્યો. એ મોટો તારી કલાદેવીનો ભક્ત ! ભિમિ ! કાલથી આ તોફાન મારે ત્યાં નહિ જોઈએ.

ભિમિ: કલાદેવી માટે એને અત્યંત પૂજ્યભાવ છે, તો એની એ છો પૂજા કરે; એમાં આપણું શું નય છે ?

દંશકઃ ના, જતું કે' નથી! શિલ્પી અને ચિત્રકાર બંને કહેતા હતા કે એ રાખા જેવો છે, મૂઢ જેવો આવીને બેસી રહે છે. કલાનાં મૂળ સૂત્રો પણ હજી એના મગજમાં ઊતર્યાં નથી. બેજીં જ નથી ને! ના, ના, આવાં તૂત મારે નહિ જોઈએ. ખબરદાર, તેં આરતીઆરતી કરી આપી છે તો!

ભિંમિઃ કરી આપીશ. બલે એ કે' નહિ સમજતો હોય. એમ તો હું એ કે' સમજતી નથી. છો ઉતારે આરતી. એમાં તમારું શું જાય છે?

દંશકઃ ભિંમિ! મારે ચચાં નથી કરવી. એને કહી દેજે કે કાલથી એ અહીં ન આવે. મારો હુકમ છે, બસ.

[ભિંમિની આંખ આંસુથી છલકાય છે. કંઈક બોલવા જાય છે એટલામાં ફિલસૂફ અને કલાદેવી પ્રવેશે છે. પરસ્પર નમસ્કાર કરી ભિંમિ કલાદેવી પાસે જાય છે.]

દંશકઃ (બેસતાં) કે' મોડાં છો નહિ, આજ? હજી પેલા લોક ક્યાં છે?

ફિલસૂફઃ એ તો હમેશ મોડા થાય છે ને? ગાયક તો હમેશ સૌથી પહેલાં જ આવીને બેસે છે ને શું?

દંશકઃ ગાયક આવ્યો છે? મેં તો જોયો જ નહિ એને!

[ફિલસૂફ ગાયક પાસે જઈ એના શરીરને અડી કંઈ ગત વગાડવાનું સૂચવી રહે છે ને શિલ્પી, ચિત્રકાર અને કવિ પ્રવેશે છે. ગત વાગે છે અને સૌ સૌની બેઠકે બેઠવાઈ જાય છે. ગાયક ગાવાનું શરૂ કરે છે.]

દંશકઃ ચાલો હવે, એને બંધ કરવા કહો; એ તો પાછા સાંભળશે નહિ. મને જરા આ વાંચવામાં વધારે રસ પડે છે.

ફિલસૂફ: (ધૂનમાં જ) આ આ... આ...

દંશક: અરે ફિલસૂફ મહાશય! ક્યાં ધ્યાન છે તમારું? પેલાને હવે બંધ કરવા કહો.

[ફિલસૂફ એની ધૂનમાં જ છે, આંટા માર્યા કરે છે. દંશક શિષ્ટીને ઇશારત કરી સૂચવે છે, ને એ ભ્રમો થઇ ગાયક પાસે જઈ વાદિત્ર મુકાવી દે છે.]

દંશક: અરે ફિલસૂફજી, ક્યાં ધ્યાન છે તમારું?

ફિલસૂફ: (ચમકીને) કલાભવનમાં ક્યાં ધ્યાન હોય વાર?

દંશક: મને તો થયું કે તમે પણ પેલાની માફક ચક્રમ થઇ ગયા.

ફિલસૂફ: ખરેખર, હું ઇચ્છું છું કે હું ચક્રમ હોત...

દંશક: તો?

ફિલસૂફ: તો? (અટકી)-તો હું આ ઉમરે પણ બાળક જ રહ્યો હોત. આંખો અને હૃદયથી જ શીખ્યો હોત! મારી રમકડાની દુનિયા ને મારી એ સ્વપ્નસૃષ્ટિને જ વળગી રહી એને સજીવન કરવા મથી રહ્યો હોત.

શિષ્ટી: પાગલ!

દંશક: પ્રથમ પંક્તિના!

ફિલસૂફ: હા. આજનો મનુષ્ય પગલેપગલે પોતાના આદર્શોને બદલ્યા કરે છે એમ હું મારા બાલપણના આદર્શોને બદલ્યા ન કરત, અને એ બાલ્યસૃષ્ટિના રમકડાના સાધનથી અત્યારે અગમ્ય લાગતી એ અદ્ભુત સમાધિ પ્રાપ્ત કરી હોત. સાચી કલા અને સાચો ધર્મ એક જ પ્રેરણાના બગે પ્રગટે છે.

કવિ: અધ્યા ભાઈ! આટલી ગરબડમાં મારે લખવું શી રીતે? કવિતાના પ્રાસ તે કેં સહેલાઈથી મળે છે?

ફિલસૂફ: કવિરાજ! જીવન, વિશ્વ અને આત્માના પ્રાસ જોટલા તો એ અધરા નથી ને?

ચિત્રકાર: (ફિલક પર ચીતરતાં બિંબો થઈને) એ...ઈ! અહીં ડાઘો પડ્યો આ તમારી કચકચમાં!

શિલ્પી: તરંગ! તરંગ છે કે? એ પછેથી પેલી મારી છીણી લાવ તો. [તરંગ આવે છે]

ચિત્રકાર: ભાઈ! પહેલાં મારી પેલી મોટી પીછી લાવ તો.

ફિલસૂફ: જા ભાઈ! આ લોકો માગે તે આણી આપ. એ બધા ધુરંધર કલાસર્જકો છે!

દંશક: કેમ, આજે કેં બહુ ઠેકડી કરવા માંડી છે!

ફિલસૂફ: આ કલાધરો કેટલા પંગુ છે, એ જોઈ મને એમની દયા આવે છે. [તરંગ, શિલ્પી અને ચિત્રકારની વચ્ચે આવી બિંબો રહે છે.]

શિલ્પી: છીણી લાવ્યો કે?

ચિત્રકાર: પીછી લાવ્યો કે?

દંશક: બાધા! એમનો એમ શું આવ્યો?

ફિલસૂફ: (હસે છે) કલાનું આખું જગત પાંગળું છે, એટલે જ કલાને કેવળ કલા પર જ આધાર રાખવો પડે છે. એમ રીસાએલી તરછોડાએલી કલા, કલા ખાતર જ જીવે છે. એ કલામાં પ્રાણ નથી, ચેતન નથી, આત્મા નથી; એ કલામાં સંદેશ નથી, આદેશ નથી, પ્રેરણા નથી; એ કલામાં ભક્તિ નથી, સંવાદિતા નથી, ઉદ્બોધન નથી...

કવિ: આનું ખસ્યું લાગે છે આજે!

ફિલસૂફ: અને કલાના સાચા ભક્તો પણ નથી.

દંશક: એમ? કલાના સાચા ભક્તો પણ નથી?

ફિલસૂફ: ના.આ..જી. નથી જ. કાં તો સૃષ્ટિનાં પ્રેરક બળો

નિર્બળ બનતાં ગયાં છે, અથવા તો મનુષ્ય સ્વાર્થી બની ગયો છે. મને તો લાગે છે કે મનુષ્ય જ સ્વાર્થી બની આંધળો બન્યો છે. અને સ્વાર્થ અને ભક્તિને સહીઆઈ કેવું ? આજનો કલા-ભક્ત તો નથી રહ્યો કલાધર, નથી રહ્યો કલાસક્ત, નથી રહ્યો કલારસિક કે નથી રહ્યો કલાપારખ.

દંશક: એટલે આ બધાનો અર્થ શો ? મને જ સંભળાવવા બોલાય છે આ બધું ? કલા સર્જ નહિ હોય પણ પારખી તો હશે જ, સમજ્યા ? નહિ તો આ કલાભવનનો અર્થ શો ?

દિલસૂઝ: કંઈ જ નહિ. માઈ બંધાવેલું કલાભવન, મારાથી પોષાતી કલા અને એવી જ ભાવનાઓમાં જે રચાપચા રહે છે, ત્યાં કલાભક્ત, કલાપોષક તો થું પણ કલાવિક્ષેપક, કલાનાશક, કલાસંહારક, કલોચ્છેદક, કલાધ્વંસક બને છે.

દંશક: શું ?

શિદ્ધી: (ઓળટ બાળુએ મૂકતો) આજે દિલસૂઝી વિકરી લાગે છે. આજે કામ થઈ રહ્યું.

કવિ: અરે હાં રે, આ મારા ત્રાસનો મેળ પણ નહિ આવવાનો. છેલ્લી કડી માટે મને ક્યારનો શબ્દ નથી જડતો.

દંશક: અંતે તમે મને આ જશ આપ્યો ખરું ને ? મને લાગે છે કે તમને ખરું જોવાની આંખ જ નથી.

દિલસૂઝ: તે તો કાણુ જાણે, પણ ખરું હું આ આંખે તો જોતો જ નથી. આ તમારા કવિરાજ કાગળમાં જ જુએ છે ને ચિતારો ફલક જ જુએ છે. સૌની કલ્પનાની પાંખ કપાઈ ગઈ છે. વિચારોના પ્રકાશને તમે બંધ કર્યો છે. આ દિવાલોથી બંધાએલા તમારા આત્મા સાથે બંધનમાં જકડાએલી તમારી કલા છે. કલા જેટલી જ કૃત્રિમતા અમર છે અને તમે બધા

કૃત્રિમતાના જ ભક્તો છો.

શિષ્યી: એમનો તરંગ-વંટોળિયો વધતો લાગે છે. આપણે ત્યાં આટઆટલાં સુંદર ચિત્રો ને સુંદર પૂતળાંઓ. . . .

દિલસૂઝ: (આવેશમાં જ) સુંદર? શું સુંદર? કલાનાં જ જ્યાં ફાંફાં, ત્યાં સૌન્દર્ય કેવું? સૌન્દર્ય તો કલાનું સ્વરૂપ છે. એ તમારા આવા પ્રયાસો વડે નહિ સાંપડે. સામાન્ય જીવનમાં તો કલાનો આત્મા દુઃખભર્યો જ હોય શકે. જીવનસાક્ષ્ય સહેવામાં છે. પ્રેમ અને ધૈર્ય, દયા અને શૌર્ય, એ સર્વથી ભરપૂર માનવીની જીવનકલાનો આધાર દુઃખના મૂળ પર જ છે. શોક એ તો સંતોનો એક સદ્ગુણ છે. કહો, કલાધરો! કલાપૂજમાં તમે શાં શાં કંઈ વેઠ્યાં છે? કેવાં અને કેટલાં તપ કર્યાં છે? કારણકે તપ વિના સિદ્ધિ સંભવે જ નહિ.

ચિતારો: કોઈ દિવસ પીછી કે કલમ હાથમાં ઝાલી હતી ખરી કે? એમાં કેટલો આનંદ પડે છે એની કંઈ ખબર છે?

દિલસૂઝ: આનંદ! સહન કરવાની કળા તે જ જીવન જીવવાની કળા. અને એ જ અનંત આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો પંથ.

દંશક: હવે આ લપલપાટ બંધ થાય તો ઠીક. દિલસૂઝે એક ભતના ગાંડા જ હોય છે.

[જવાની તૈયારીમાં બોલો થાય છે.]

શિષ્યી: (દિલસૂઝને) તમે ખરેખર તમારું મગજ તપાસાવો.

કવિ: તપાસાવે શું? ઉન્માદ રોગ લાગ્યો જ દેખાય છે ને?

[તરંગ સિવાય બધાં ખડખડ હસે છે.]

ચિતારો: આજે કંઈ કામ થયું નહિ.

દિલસૂઝ: ભાઈ તરંગ! ગાયકને સાચવીને લઈ જજો. આ કોઈને તો યાદ પણ નહિ રહે.

[બધા એક પછી એક જવા માંડે છે. કલા-
દેવી ફિલસૂફને નમસ્કાર કરી ધીમે પગલે
જાય છે. તરંગ એ પગલાંઓ જોઈ રહે છે.
પછી તે જગ્યાએ પગલાં મૂકતો ગાયકને દોરવી
લઇ જાય છે. ફિલસૂફ પાછળ જવા માંડે છે.]

દંશક: ફિલસૂફ મહાશય! ગમે તેમ, ગમે ત્યારે બોલવું એ
ફિલસૂફી નથી, સમન્યા ને? આજે ચર્ચાનો દિવસ નહોતો, કાલે
મધ્યમંડમાં આવી જજો.

ફિલસૂફ: બહુ સાફ કુમાર, જયજય! હાં, ઊર્મિબહેન ક્યાં છે?

દંશક: કોણ જાણે, હશે આટલામાં!

ફિલસૂફ: ચાલો કંઈ નહિ, જયજય! [જાય છે.]

દંશક: (એકલો) આ ફિલસૂફ અને તરંગ અને કલાદેવી
અને ઊર્મિ.....(મોટેથી) હાં, ઊર્મિ! ઊર્મિ!

ઊર્મિ: કુમાર! તમે ખૂબ પાડી?

દંશક: હા, તરંગ પાછો ક્યારે આવનાર છે?

ઊર્મિ: કેમ, એ ગયો?

દંશક: હા, ગાયકને લઇને ગયો.

ઊર્મિ: ત્યારે તો હમણાં પાછો આવશે કદાચ.

દંશક: ને પાછો આરતી ઉતારશે ખરૂં ને? જો, કાલથી
તરંગ મારા કલાલવનમાં નહિ. એ જ્યારે આવે ત્યારે કહી દેજો.

ઊર્મિ: કુમાર! કુમાર! શાં ગાંડાં કાઢો છો? એમાં એ
બિચારાનો શો વાંક?

દંશક: વાંક? આજે ફિલસૂફના લવારા સાંભળવા હતા! તમે
બધાં કલાનાં બસ. મારે આગળ વાત નથી કરવી. તરંગ
કાલથી અહીં નહિ.

ભિમિ: કુમ ?

દંશક: મારો હુકમ. (જતાંજતાં) તરંગ કાલથી મારા કલા-
ભવનમાં નહિ. [નય છે.]

ભિમિ: કુમાર ! કુમાર !

[ભિમિ પાસેના ગાલીચા પર બેસી નય છે. બેચાર ક્ષણ વિચારમગ્ન રહે છે ત્યાં તરંગ પ્રવેશે છે. ભિમિની એના તરફ પીઠ છે. તરંગ પલ્લભર એની પાછળ બેસે રહી કલા-આસન તરફ ચાલ્યો નય છે અંદર જઈ આરતી લાવી ઉતારવા માંડે છે. જતનતના ઘંટનાદ સંભળાય છે. એથી ભિમિ વિચારમાંથી જગી કલા-આસન તરફ જઈ રહે છે. ત્યાં આરતી ઉતારી તરંગ ભિમિની બરાબર સામે આવીને બેસે રહે છે ને ડાબા હાથમાં આરતી ઝાલી, જમણે હાથે ભિમિને આસકા આપવા માંડે છે. ભિમિ એકાદશે એના સામું જોઈ રહે છે.]

ભિમિ: તરંગભાઈ ! (ભિમિની આંખોમાં આંસુ ભરાય છે) કાલથી તમે કલાભવનમાં નહિ આવી શકો: કુમારનો એવો હુકમ થયો છે.

[તરંગના હાથમાંની આરતી ભોંય પર પડી નય છે. બેબાકજો બની એ કલા-આસન તરફ જુએ છે ને એ તરફ ધસવા મથે છે, પણ થાંભલો થઈ રહેલા પગને લીધે ત્યાં જ પછડાઈ પડે છે. કલા-આસન તરફ નજર અને હાથ કરી તે બોલે છે:]

તરંગ: કલા કલાદેવી !

ભિમિ: તરંગ ! તરંગ !

[પોતાના હાથમાં મુખ સંતાડી દે છે ને પડદો પડે છે.]

અંક બીજો

સ્થળ: મધ્યખંડ

દંશક: (ખડખડાટ હસી) ત્યારે તમે કોઈ નહિ પીઓ? એ વગર તમને ગ્રેરણા કેમ મળશે? કવિ તમે?

કવિ: (ભાથું ધુણાવી) ઉ . . . હું.

દંશક: તમે પણ ના કહો છો? આજની વાર્ષિક ઊજવણીમાં તો બધાએ ભાગ લેવો જ જોઈએ. અરે છેવટે કલાને ખાતર તો પીઓ!

ફિલસૂફ: એમાં આગ્રહ કરવાની જરૂર નથી. તમે એટલ્સ સ્પષ્ટવક્તા છો તે કહીને પીઓ છો, અને આ બિચારા શરમાય છે. બાકી સૌને પીવાની લત તો છે જ.

શિદ્ધી: એ બીજા, અમે નહિ. સમજ્યાને? જાણ્યા વિના બહુ ન બોલીએ.

ફિલસૂફ: (હસી) મદિરા વિના પત્થરનાં પૂતળાં ઓગળ્યાં કદી સાંભળ્યાં છે?

શિદ્ધી: બીજા પીતા હશે, હું તો નથી પીતો.

ફિલસૂફ: તમે નથી પીતા એટલે જ તો તમારાથી કલાનું બે-નમૂન સર્જન થઈ શકતું નથી. કલાસર્જન માટે કેફ તો આવશ્યક છે.

કવિ: તમે કેફ ગણતા હો કે નહિ, પણ ભાઈ! આપણને ભાંગ વગર ધૂન નથી આવતી. હા, ભાંગ પીએ છીએ. સાચું કહેવામાં પાપ શું?

દંશક: એમ, ત્યારે તમને ભાંગનો શોખ છે ખરો?

ફિલસૂફ: સાચું કહેવામાં અને ખોટું કહેવામાં ક્યાંયે પાપ

નથી. કાવ્યદેવી એમને મન તો માયાસ્વરૂપ જ છે ને? બાંગ પીએ અને એકાદ ધૂન લાગી ગઈ તો તેને યાવળજીવન ઘોળ્યા કરે, અને એને કવિતા કહે.

દંશક: અને ચિત્રકાર તમને શો શોખ છે?

ફિલસૂફ: એમનો શોખ તો વળી ઓર જ છે.

દંશક: તે શું?

ફિલસૂફ: બે દમ ગાંજના મારે નહિ ત્યાં સુધી એમનું મગજ ઠોકાણે આવે જ નહિ!

ચિત્રકાર: અમે દારૂ તો નથી પીતા કની!?

દંશક: કંઈ નહિ, કંઈ નહિ, એમ તરડાવાની કશી જરૂર નથી. સારે હવે બાકીમાં આપણા પત્થરના જ વેપારી રહ્યા!

ફિલસૂફ: ક્ષમા કરજો, પણ એ મહાશય જેને કેફ નથી ગણતા એવી વસ્તુનો શોખ ધરાવે છે. પત્થરોમાંથી મૂર્તિઓ પ્રકટાવવા અનંત નિદિધ્યાસન સાધવા એ મહાશય રાજેશ્રી અપ્રીણનું સેવન કરે છે અને સારે જ એમની કલ્પના એમને વશ રહે છે!

બધા: ઓ . . . હો!

શિશ્વી: બધાને શિરપાવ દઇ રહ્યા છો તે તમારું વ્યસન જણાવોની સારે?

ફિલસૂફ: મારું વ્યસન? હા, મારું વ્યસન! (હસે છે) પ્રપ્રુક્ષતા સાધવા કવિને અશાંતિ પ્રિય છે, પત્થરો કોતરવા શિશ્વીને કુંઠિત કલ્પના પ્રિય છે અને ચિતારાને ધૂઆચ્છાદિત વાતાવરણ પ્રિય છે; એમ જ મને ચોવીસે કલાક મનન પ્રિય છે. મારું વ્યસન એકાગ્રતા!

શિશ્વી અને કવિ: (બંને સાથે) જુકા!

ફિલસૂફ: તમે! વ્યસન ઘડી બે ઘડીનું ન હોય. કલાવ્યસન

તો અનંત છે. માનવ આત્મા વિકાસને માટે તલસી રહ્યો છે. એના વિકાસ માટે કલાકારે કલાદીપક પ્રગટાવવો ધટે છે. એ દીપક તમારા આ કૃત્રિમ અને આધક કેફથી કદી નહિ પ્રગટે.

કવિ: એટલે? કહેવા શું માગો છો?

દિલસૂક્ષ્મ: એજ કે ઉત્તતિસાધક જીવનનો સ્વતંત્ર આત્મા જ ભક્તિભાવે એ દીપક જગકથાણાર્થે પ્રગટાવી શકે.

દંશક: સ્વતંત્ર આત્મા એટલે? મૃત્યુ પામે ત્યારે?

દિલસૂક્ષ્મ: સ્વતંત્ર એટલે? આવા કલાભવનોની રાહ જોઈ કલા કે જ્ઞાન કોઈ ખેતી રહેતાં નથી. આ કલાધુરંધરો કલા-પ્રવારે પ્રેરણા પીધા વિના કે મૂર્તિનાં દર્શન કીધા વિના જેવુંતેવું પણ સરજી શકતાં નથી.

કવિ: તે તમે કેવાં મોટાં સર્જન કરી નાખ્યાં તે અમે જોયાં કની!

દિલસૂક્ષ્મ: જે ચાર પાંચ તમારાં અલ્પજીવી વાવંટોળ જેવાં લાગણીવિહોણાં કાવ્યોનો કાવ્યભંડારમાં ઉમેરો થયો તો એ શું અને ન થયો તો એ શું? માનવજીવન વાંછે છે તે તો ઉત્ક્રાન્તિ! જીવન પણ માત્ર પરિવર્તનશીલ છે. પરંતુ એ પરિવર્તન માનવ-જીવનના વિકાસાર્થે છે, વિલાસાર્થે નહિ. એવી વિકાસસાધક કાવ્ય-કલા સરજો કવિરાજ! સર્જનાત્મક અનંત કલાની અખંડ ન્યોતિ મારા આત્મામાં ઝીલી શકું તો એટલા પ્રયત્ન માટે મને આનંદ. આકાં કલાનાં સર્જન ધારો છો એટલાં સહેલાં નથી.

દંશક: ખીલ્યો, ખીલ્યો, પાછો!

દિલસૂક્ષ્મ: (ખેદરકારીથી) કંઈ કંઈ ભોગ આપવા પડે, કંઈ કંઈ તપ કરવાં પડે, કેટકેટલી સાધના કરવી પડે, ત્યારે કલાદેવી વિજય આપે છે.

શિદ્ધી: તરંગ! અરે તરંગ નથી આવ્યો આવ્યો?

દંશક: ના, કેમ?

શિદ્ધી: એ હોય છે તો આ આપણા મહાશયને વધારે જોર ચડે છે.

ફિલસૂફ: હા, હા. તમે બધા એની મસ્કરી કરો છો એ હું જાણું છું. પણ સૌન્દર્યનું કે સત્યનું, પ્રેમનું કે ધર્મનું, જીવનનું કે આત્માનું તમને જેટલું જાન છે એના કરતાં એને વધારે છે અને એનું જ્ઞાન વ્યવસ્થિત છે, ગહન છે. કારણ એ એનાથી અજ્ઞાત છે. એની પાસે કવિની સંયમી કલ્પના છે, શિદ્ધીનો સર્વવદ્દર્શી આવેશ છે અને ગાયકની માર્દવલરી ધૂન છે, ચિતારાનું દૃષ્ટિબિંદુ છે. એ કલ્પનાને, એ આવેશને, એ ધૂનને, એ સર્વને સંકેલી સત્ય અને સૌન્દર્યને શોધતો એનો કલાતરસ્યો આત્મા સતત ઊડ્યા જ કરે છે. એનો આત્મા જ એક ઉદ્દગામિની કલાકૃતિ છે.

શિદ્ધી: (ખડખડ હસે છે.) હા હા હા હા! ખરું જ છે.

કવિ: ચક્કર!

દંશક: મને લાગે છે કે માફ પાગલખાનું હવે ઉભરાવા માંડશે. તમારી ફિલસૂફી તમને બંનેને ગાંડા બનાવશે ગાંડા!

ફિલસૂફ: હાસ્તો, કલાત્મા જ્યારે અનંત ત્યોતિ જોશે ત્યારે જીવન અને આત્માનો સંબંધ અને સ્પષ્ટાનું સર્જનરહસ્ય એને મન સહજ સહેલો વિષય થઈ રહેશે. એ પામવા તો હું આ ચોવીસે કલાક વલખાં મારી રહ્યો છું. એમાં મને ગાંડો ખપાવો તો નવાઈ શી?

ચિતારો: એમ? આ તો માથું દુખવવાનો કીમિયો જ જાણે

છે. બીજું કાંઈ આવડતું જ નથી એને. કલાદેવી પણ નથી આવ્યાં હજી.

દિલસૂઝ: (અત્યંત આવેશમાં) મૂર્ખ ચિતારા! (બધા ચમકી ગઈ છે, પણ કોઈ કાંઈ બોલતું નથી.) તારે આમ કલા સરજવી છે? કેવળ નેત્રદર્શનથી તારું કંઈ નહિ વળે. તારી આંખ ફોડી, હૈયું સનેત્ર બનાવ. જેની ગેરહાજરીમાં તને ગમગીની લાગે છે એની સમક્ષ મેં કંઈ સર્જ્યું જ ન હોત! બંધ આંખે મેં એનું ચિત્ર દોર્યું હોત, ફલક પર મારો હાથ રમી રહ્યો હોત. ન સમય, ન સંજોગ, ન મર્યાદા મને બાંધી રહ્યાં હોત. અને એમ સરજેલી એ અમર આકૃતિએ આ રંગદાની અને પીછીનો અંત માગી લીધો હોત. (ઊભો થઈ શિલ્પી તરફ ધસી) ઓ શિલ્પકાર! કદી હું શિલ્પી હોત, તો સમસ્ત પૃથ્વી ફરત. પથ્થર માટે રાહ જોઈ બેસી રહ્યો ન હોત. જ્યાં કોઈ સંજોગરમર પર હૃદય ચોટાયું હોત અને ઊર્મિ તથા લાવનાને મૂર્તિમંત કરવાનો આવેશ પ્રગટ્યો હોત ત્યાં ને ત્યાં જ એ પથ્થર અને આ હાથ ઓળરો સાથે નૃત્ય કરી રહ્યાં હોત. એ પથ્થરને વાચા આપત ને પછી એ ઓળરોને ધરતીકૂબે દાટત; અને એ કૃતિને જીવનભર નીરખી રહ્યો હોત! (એકદમ કવિ તરફ ધસી) અને ઓ કવિરાજ! આત્માની કો ધન્ય પળે કોઈ દિવ્ય સંદેશ અનેરી વાણીમાં અંતરને એક જ ઉમળકે ઉતારત, ને આખી આલમમાં એનો પડઘો પાડત. અને ઓ ગાયક! નથી તું અહીં હોં! જે હું ગાયક હોત તો કુદરતના તેજછાયાભર્યા અનેક અભિનયોને, એના તાલને, એના રાગને, ગહનગૌરવા શાંતિમયી દિવ્યમૂર્તિને પ્રગટાવવા, વિશ્વભરમાં સંગીત-ધૂન ગજવત. જીવન અને આત્મા એની આરાધનામાં, એના પાદપંકજમાં સમર્પણ કરત.

શિશ્વી: ફિલસૂફ! ફિલસૂફ!

ફિલસૂફ: કલાની ગતિવાળા સુંદર મૂર્તિ ઘડ! એ કલામૂર્તિનો સ્વભાવ જ આનંદનો, એનું દર્શન જ સૌંદર્યનું, એની ગતિ જ ચૈતન્યમય. એ સર્વે જીવનમાં ઝાંખી કરાવે સત્યની, અને એ થકી કલા ને જીવનનો કાયડો ઉકલે, સમજ્યા? પણ ના, મને તમારી દયા આવે છે. ઓ પંગુઓ!...

[તરંગ અને ભૂમિ પ્રવેશે છે. બાધા જેવા તરંગને અને ચિંતાલરી ભૂમિને જોતાં જ દંશક ખૂબ પાડી બેઠે છે.]

દંશક: ભૂમિ! તરંગ!

ભૂમિ: (આંગળા વડે) ધીમેથી.

દંશક: કેમ?

ભૂમિ: કલાદેવી ક્યાં છે? કુમાર!

દંશક: કોણ જાણે; શું કામ છે?

ભૂમિ: તરંગ એને શોધી રહ્યો છે. કહોને ક્યાં છે?

ફિલસૂફ: (ભૂમિને બાજુએ લઇ જઇ) શું છે?

[પ્રકાશ ઓછો છે. તરંગ દરેક સામે જોતો કંઈ શોધતો હોય તેમ ખંડમાં ચોગમ ફરે છે.]

ભૂમિ: એ તો જાંઘમાં ચાલે છે. ક્યારનો કલા કલા કરી રહ્યો છે. કલાભવનમાં કલાદેવીના આસન આગળ એમ ને એમ પડી રહ્યો હતો. કેટલીક વાર રડ્યો ને પછી દિઝ્-મૂઢ જેવો પડી રહ્યો. સાંજનો જાંઘતો હતો. મારા મનમાં કે જાગે તો કંઈ ખાવા આપું, પણ જાગે શાનો? હમણાં ધીરે-રહી જીભો થયો ને 'કલાદેવી' 'કલાદેવી' બોલતો બોલતો અહીં આવ્યો.

ફિલસૂફ: સમજ્યો હું.

ભૂમિ: શું?

ફિલસૂફ: કંઈ નહિ. (દંશકને) કલાદેવી ક્યાં છે?

[દંશક જવાબ આપે એ પહેલાં
તરંગ કંઈ બોલવા માંડે છે. એ
બરાબર વચ્ચે આવીને બેઠો છે.]

તરંગ: ઓ એ સુંદર સ્વપ્નકાળ! કેટલું રમ્યાં આપણે? કેવું
રમ્યાં આપણે? તું ચકલીઓ બોલાવતી ને હું પીંજરા ધડતો.
હું દાણા લાવું ને તું ખવડાવતી. રાત્રે એ ચકલીઓને તું ઉડાવી
મૂકતી. હું ના કહતો અને ખીજતો. તું કહેતી કે એ તો આપણે
માટે સ્વપ્નાં લેવા જાય છે, ને હું શાંત થતો. અને ઓ કલા!
તું કેવી મારે બંધ પોપચે ખેલતી! હું તને પકડવા જાઉં અને તું
ગડી જતી. અને સ્વપ્નું પૂરું થતું. હો હો, આપણે કેવું કેવું રમતાં!
કેવા આપણે હરખના કોટ બાંધતાં, અને એ કોટની આસપાસ
કેવી સરલ પ્રીતિની સરિતા પ્રદક્ષિણા કરતી અને એ કોટમાં
આપણે આનંદને પૂરી બેસતાં. (ઊભો થતાં) હું કિંદલેદાર બનતો
અને તું એની વિધાત્રી બનતી. કેટલું સુખ! કેવું સુખ!

[બે ડગલાં આગળ ચાલે છે.]

જીવન વહ્યું ને આદર્શ ધડચો, દેવી! નિર્મળ સ્વપ્નાના સુંદર
ચોકઠામાં તને મઢી તને એમ ગડવા દઉં અને હું આનંદ પામું.
તને જાલવા મથું, તારા હાથ લંબાવી તું ગિચકી લે મને અને
ભોંંચ-ભુસ્કા થઈ પડીએ આપણે.

જીવન વહ્યું ને આદર્શ વિકસ્યો, દેવી! જીવનમાં ભરી કલાની
દેવી. સેવા કરું ને પૂજા કરું. હોંસે ઉજળું જીવન માંડું. એક
જ વિચાર, એક જ ધ્યેય, એક જ હેતુ, એક જ આશા, એક
જ સાધવો હતો આદર્શ. જીવન એટલે વિશ્વકલા, કલા એટલે
વિશ્વજીવન. વિદ્યા તારે ચરણે ધરી, કલાદેવી! જીવનમૂર્તિ મારી,
પાવન કરજો મને!

હું તો પડ્યો હતો દેવી, અને તેં મને પાંખો દીધી. આંખે પડદા હતા, ત્યાં તેં અમૃત આંખ્યાં. કાયા કંપતી હતી મારી, અને તેં શક્તિ આપી. હું તો ભમતો હતો, તેં સ્થિર કીધો મને. જીવન વહ્યું અને તું કલાભવનની મૂર્તિ બની. હું પૂજક બન્યો અહીં; તારી ભક્તિ કરવા, તારા બોલ બોલવા, તારા વિચાર આચરવા. પાળજે, પોષજે, અને ઉદ્ધારજે જીવનમૂર્તિ મારી

[આકાશના તારા ગણતો
હોય એમ જાણે રહે છે.]

ઓ, ક્યાં છે કલા! ઓ, ક્યાં છે કલા!

[બાધા જેવો આવેશમાં દોડી, તખ્તાની ડાબી બાજુએ ઠડઠમૂસ્ થઈ પડે છે. પ્રકાશ-પુંજ પણ એના તરફ ઢગલો થઈ વધે છે.]

ઓ કલા!

[ભિંમિ ગભરાય છે અને જરા આગળ વધે છે. ફિલસૂફ એને સંભાળી લે છે.]

ભિંમિ: તરંગભાઈને શું થયું? તરંગ!

[ધસે છે. તરંગ ફરીથી કંઈ બોલતો હોય એમ જણાતાં ભિંમિ ચૂપ થઈ જાણી રહે છે. તરંગ જાણે થઈ બેસી નય છે. ભિંમિ અને તરંગ સામસામાં ગોઠવાઈ રહે છે, ને ભિંમિ ધીમે ડગલે પાછળ સરતી ફિલસૂફ પાસે આવી જાણી રહે છે.]

તરંગ: એ આદર્શ પામવામાં તારી સહાય કેમ બૂલું, ભિંમિ! ઓ, તું ન હોત તો ભિંમિ! (ભિંમિ ચમકે છે) મારી દેવદૂતિ, સખિ! દયાદેવિ! બેન! બેનડી મારી! ઓ, તું ન હોત તો? મારે માટે તેં જીવનપગથાર રચી, મારે માટે તેં ભક્તિપ્રયોગ ધડ્યો, મારે માટે તેં પૂજસામગ્રી આણી, મારી આંખો સામેથી તેં

અંધારાના પડદા ચીર્ષા, અને તને કેમ બૂલું? ઊર્મિ! હો, તું ન હોત તો ઊર્મિ!

સૂરજ ગિગતાં તારાં કલ્લોલ ઝરે, મધ્યાહ્ન તપતાં તારાં હાસ્ય પ્રસરે, આથમતાં તું લાવનાઓ લારે, ને એમ આપે ઉત્સાહ, આશા અને આનંદ. ચક્રોર, શાણી, પ્રકૃષ્ણ! નહિ બૂલું મારી પથ-દીપિકા! હૈં, તું એ નહિ આપે મારી કલા! તું એ નહિ બતાવે મારી કલાદેવી! ઊર્મિ! ઊર્મિ! દેવહૃતિ!

[ભોંય સરસો બેસી નય છે.]

ઊર્મિ: મારા રે તરંગ!

[તરંગ તરફ આવેશમાં ધસે

છે. ફિલસૂફ વારી લે છે.]

ફિલસૂફ: ઊર્મિબાળા! શું કરો છો? ઊંધમાં છે ને એ તો?

[બધો આવેશ એકદમ શમાવી, પલકમાં

શાંત થઈ, અત્યંત સ્વસ્થ થઈ, નિર્મળ આંખે

ફિલસૂફ તરફ બેપાંચ પળ ભેઈ રહે છે.]

ઊર્મિ: (ફિલસૂફને) એને શું થયું છે—મારા તરંગને શું થયું છે?

[ફિલસૂફને ખભે એક હાથ મૂકી

આંખ બંધ કરી બેસી રહે છે.]

તરંગ: (એકાએક બિભો થઈ ચારે બાજુ દોડી) દેવી! દેવી!

મારી મૂર્તિ! જીવનદેવડી! કલા! કલા! ક્યાં છે કલા? ઓ કલા!

[એક ચક્રર ખાઈ, થાકી, ક્ષુજ ભોંય પર પડે છે.

એ અવાજે ઊર્મિ ચમકી મોં બહાર કાઢે છે.]

ઊર્મિ: લાઈ... રે... લાઈ! તરંગ!

દંશક: (ક્રોધથી ધ્રુજતો) ચૂપ! એ તો ગાંડો થઈ ગયો છે.

લઈ જાઓ એને પાગલખાનામાં! એ તો ગાંડો થઈ ગયો છે.

ફિલસૂફ: ખબરદાર! એ બીલકુલ ગાંડો નથી. ગાંડા તો

આપણે જીએ.

ભિમિ: ના, (ચીઢમાં દંશકને) તું છે ગાંડો!

[દોડી તરંગના શરીર પર
રક્ષણ કરી ઊભી રહે છે.]

એનો વાળ વાંકો નહિ થવા દઉં.

[બિતણ રક્ષણ ઊભી રહે છે, પણ ધ્રુસકો
ખાધ રડતી પડે છે. બધા નીચું જુએ છે.
(ફલસૂદ્ધ જાએ જુએ છે, દંશક કોયે અવાચક
થઈ જાય છે. ભિમિ પડતાં જ પડદો પડે છે.)

અંક ત્રીજો

[પાગલખાનું: કલામંદિરનો ત્રીજો ભાગ.
તરંગ એક ખાટલા પર સૂતો છે. દંશક
અને શિલ્પી એકાએક ઉતાવળે પ્રવેશે છે.]

દંશક: બે દિવસથી બહુ જ ગાંડાં કાઢે છે. કંઈ ગાંડુધેલું
લવે છે ને પછી ખૂમાખૂમ પાડે છે.

શિલ્પી: હું તો મૂળથી કહેતો હતો કે એનું ખસ્યું છે. હું
નથી ધારતો કે ફરી ઠેકાણે આવે.

દંશક: ધૂળ! રોજ કંઈ ને કંઈ વધતું જાય છે. હમણાં જ
કલાક પર ઘાંટાઘાંટ પાડતો હતો. બે ચાર દીધી એટલે આવ્યો ઠેકાણે.

શિલ્પી: માર્યો?

દંશક: તો શું પૂજા કરે?

શિલ્પી: ના ના, એ તો ઠીક જ કરીધું. બીજો કંઈ ઉપાય
જ ન મળે.

દંશક: ભિંમિ તો મૂખી છે. અમસ્તી એને ચઢાવતી હતી.
હજી એ કંઈ ખાવાનું આણી આપે, ને કાગળ પેન્સિલ આણી
આપે. આજે તો કાયદો કર્યો છે અને બીમાને સખ્ત કહ્યું છે
કે કોઈને આવવા ન દેવું.

શિલ્પી: તે કાગળો પર શું લખે છે?

દંશક: કોણ જાણે! જે ધૂનમાં આવે તે ચીતરે છે, લખે
છે, ચિત્રો પાડે છે, કંઈ કંઈ કરે છે. મને તો સમજ પણ નથી
પડતી. હું તો બધું જ ફાડી નાખું છું. નહિ તો વળી ભિંમિના
હાથમાં જાય તો વળી બધાને ચંચાવતી ફરે ને ગધેડા પર

અંબાડી બાંધે.

શિશ્વી: ભિંને અહીં ન આવવા દેવાનું તમે ઠીક કીધું. એથી તો ઊલટું વધારે ચસકત. આવા માણસોને જીવતા પણ શા સાફ રાખવા જોઈએ?

દંશક: હી હી હી. તમે તો બસ છેલ્લો જ ઉપાય બતાવો છો. હારતો, એક રીતે એ સાફ તો ખરું. તો ચાલો આપણને મોકું થશે. નાટકમાં જવું છે ને? પાએક કલાકની વાર હશે. હું નથી ધારતો કે આજે રાતે કંઈ તોફાન કરે. અત્યારે એ જ જોવા હું આવ્યો હતો. બીમા! બીમા!

[તરંગ એ ખૂબે નજે છે]

તરંગ: મારા કાગળીઆ આપો, મારાં નાટકો, મારી કવિતા, મારાં ચિત્રો—મારા આત્માના અવાજને રુંધી રુંધી તમે બોંયરે નહિ પૂરી શકો. મારાં લખાણોને બાળી તમે મારી મૂર્તિપૂજા નહિ ઓછી કરી શકો. કલા! દેવી!

દંશક: ચૂપ ચૂપ રે' રે પાગલ!

[તરંગ બેઠો થઈ પથારી નીચે બીજા કાગળ સંતાડવા નય છે. એટલે]

બીમા, લઈ લે તો પેલા કાગળ! બાળી નાખ; બાળી નાખ. હમણાં જ.

[બીમા તરંગ પાસેથી કાગળ ખૂંચવી લઈ બાજુ પર બાળે છે.]

શિશ્વી: એ બધું શું લખે છે?

દંશક: કલા! કલા! બીજી એને ધૂન શી છે? એના પર જ લખ્યું હશે કંઈ.

તરંગ: ઓ રે, મારા કાગળીઆ!

[બળતા તરફ ધસે છે, દંશક એને ચાલુકે ફટકાવે છે.]

દંશક: ચૂપ, ચૂપ, બેસી રહે અહીં!

તરંગ: મારી સ્વપ્નસૃષ્ટિને ન બાળો, મારા આત્માની એ વિજૃંભિતિને ન બાળો. ઓ અમિદેવ! મારા હૈયાના ઉદ્ગારોને લક્ષણ નહિ કરો. મારી કલા! મારી આશા! મારી અભિલાષા! મારો સંદેશ! મારો આનંદ! ના બાળો, મારા આત્માની રાખ થાય છે, ઓ અમિદેવ!

દંશક: ચૂપ, ચૂપ.

[માર વધારતો જ જાય છે.]

તરંગ: ઓ! ઓ! ઓ પ્રભુ! જીવન જીવી ચાક્યો હવે તો. ઓ પ્રભુ! મારી કલા!

દંશક: હજી કલા? હજી કલા?

શિલ્પી: ખરેખર આવા પાગલ તો હડકાયા કૂતરા કરતાં પણ ખરાબ.

તરંગ: ઓ મને ન મારો. મારાં સંસ્મરણો! મારાં સ્વપ્નાં! મારી ભક્તિનું અલ્પ સ્મારક! રે એને ન બાળો!

[ચાક્રીને ખાટલામાં પડે છે. પ-
ડથોપડથો હાથ વડે અર્થ વગર-
ના ચાળા કરતો ધીમેધીમે]

કલા! કલા! કલાદેવી! કચ્ચ... .

દંશક: (એને ધ્યાનથી જોઈ રહી) ચાલો હવે જાંબશે નિરાંતે; ને નહિ જાંબે તો ભોગ એના. બહાર તારું બરાબર મારજે, બીમા! ને જરૂર પડે તો ઉઘાડી ફટકાવજે. અને કોઈને અંદર આવવા ન દેતો.

શિલ્પી: આપણે હવે જમએ નાટકમાં; પેલા લોકો ત્યાં રાહ જોતાં હશે.

દંશક: (જતાં જતાં) ઠીક ઠીક થઈ ગયો છે. એ લોકોને તો માર સિવાય બીજો રસ્તો જ નથી.

શિશુ: ભિંમને અહીંયાં ન જ આવવા દેવી.

દંશક: ના ના, એ શું આવે? મેં કહ્યું ને તમને? એ જ એને ચલાવે છે! હજી તો એ એને ગાંડો માનતી પણ નથી. લો, ચાલો. બીમા, જોજો હું?

[ભીમે તાળું વાસે છે.]

તરંગ: (પથારીમાં પડ્યો પડ્યો અરધી જિંદગીમાં) ઓ રે! ઓ ઓ!

[ભીમે ધીમે ધીમે બજન લલકારે છે. તરંગ પથારીમાં જ જિંદગીમાં લવારા કરે છે. ભિંમ બહાર દેખાય છે.]

ભિંમ: બીમા! બારણું ઉઘાડ તો બીમા!

[ભીમે બારણું ઉઘાડે છે. બંને અંદર આવે છે.]

ભીમે: ભિંમભેન! દંશકભાઈને ખબર ન પડે હું! નહિ તો મને...આજે તો ખાસ કહીને ગયા છે.

ભિંમ: એની તું ચિંતા ન કર. એ બધા તો નાટકમાં ગયા છે ને?

ભીમે: હા, હમણાં જ ગયા.

ભિંમ: ભાઈ જાણે છે નહિ? આજે એ માર...

ભીમે: (ડોકું ધુણાવી હા કહે છે ને નિસાસો નાખે છે) બેન, મને તો બહુયે દયા આવે, પણ હું નોકર માણસ શું કરું? અને તમારા ભાઈને તો તમે જાણો છો ને?

ભિંમ: ચૂપ! એ મારો ભાઈ નહિ. મારો ભાઈ તો આ. ઓ મારા ભાઈ! ભાઈલા!

[ખાટલા તરફ ધસે છે. તરંગ કંઈ અર્થ વગરનું બબડે છે. ભિંમ ખાટલાને નાકે જોડે છે. ખાટલામાં માથું લે છે ને ધીમેધીમે પંખાળે છે.]

તરંગ: (ગિંધમાં જ) હું ગાંડો નથી. જિંદગીને નાટક કહેવામાં છેલ્લછા કહેવાય છે. એ નાટક કાગળ પર લખવામાં ગુનો. કલા નામ બોલવામાં ગાંડાઇ છે. હું ગાતો હતો ને મારો કંઠ રૂંધ્યો. હું જોતો હતો ને મારી આંખ ફોડી. મારા દેહને રૂંધનારા મારો આત્મા નહિ રૂંધી શકે. સત્ય, સૌંદર્ય અને કલાથી વેગળી જતી દુનિયાએ મને વેગળો કર્યો. પણ મારી કલાભક્તિને રૂંધવામાં મારી ભક્તિને સહસ્રધા ખીલવો છો. કલા! ક્યાં છે કલા? દેવી!

ગિંધિ: ભીમા! ભાઈ ગિંધમાં લવે છે. આજે જો ધ્યાન રાખજો. બહુ માર માર્યો લાગે છે. ઓ પ્રભુ!

તરંગ: કલા! ઓ કલા! તારો શિષ્ય છું, તારો ભક્ત છું. તારો જ, સદા કાળ તારો જ છું. દેવી! તું તો માફે સ્વપ્ન છે, મારો શ્વાસ છે, મારી વાણી છે, મારી આંખ છે, મારો આત્મા છે. કલા! કલા! મારી દેવી! મારી મૂર્તિ!

ગિંધિ: (માથે હાથ ફેરવતી જ) તરંગ! તરંગ! ભાઈ!

ભીમો: બેન, તમે જાઓ. હું જાગતો બેડો છું.

ગિંધિ: ભીમા! ખરાબર સંભાળ રાખજો હં! જો ભાઈને કંઈ ન થાય હં! ને હું કાલે... હા. મને તો યંધી કરી છે ખરું ને? કંઈ નહિ, કાલે સવારે તો હું નહિ આવી શકું, પણ જોઈશ. એને જોઈએ તે આપજો ભીમા, હં, જોજો હં! (જતાં જતાં) એને કંઈ ન થાય હં!

[એકવાર પાછી જઈ તરંગને કપાળે હાથ ફેરવી.]

તરંગભાઈ!

[ગિંધિ જાય છે અને ભીમો તાળું દઈ લલકારતો બહાર બેસે છે.]

[મધરાતના બારના ટકોરા વાગતા સંભળાય છે. ટકોરા પૂરા થતાં અંદરથી દિલરૂબાના

સ્વશે સંભળાય છે. એક કમળથી આચ્છાદિત
બાલિકા સુવર્ણઝારી સાથે પ્રવેશે છે. ચાર
પ્રદક્ષિણા ખાટલાની આજુબાજુ કરી એક
દાંડીવાળું કમળ માથા પર ખોસી ઝારી-
માંથી ચાર છાંટા જલ છાંટી ચાલી જાય છે.
એ જાય છે ને બીજી બાજુથી દેવી સર-
સ્વતી અને અશ્વિનિકુમાર બે આવે છે.]

અશ્વિનિકુમાર: હું જો કહેતો હતો તે આ માનવી ! પૃથ્વી-
બરમાં આટલો સાચો કલાભક્ત તો હજી મેં જોયો નથી.

સરસ્વતી: કુમાર ! આજે એકલા છો એટલે ભ્રમથી અર્ધ-
દર્શન તો નથી થતું ને ?

અશ્વિનિકુમાર: દેવી ! કલાની વાતમાં પરિહાસ સંભવે ખરો ?

સરસ્વતી: કોણ જાણે ! તમે છો. વાર ત્યારે, એનું કલા-
પ્રાવિણ્ય શામાં છે ?

અશ્વિનિકુમાર: એના જીવનમાં છે.

સરસ્વતી: એટલે ?

અશ્વિનિકુમાર: એના જીવનને એણે કલાનું મંદિર બનાવ્યું
છે; અને તમારી કાવ્યકળા કે ચિત્રકળા કે એ સોળે કળામાંથી
એકેય એણે તમને ધરી નથી; પણ એ સૌમાં ઉચ્ચ એવી જીવનકલા
એણે તમારે ચરણે સમર્પી છે.

સરસ્વતી: મારે ચરણે ? કુમાર, એનું માનસ બતાવી શકો ખરા !

અશ્વિનિકુમાર: જેવી ઇચ્છા !

[ખાટલા પાસે જઈ મંત્રજળ છાંટે છે.]

સરસ્વતી: દેવીનાં આવાહન છે, ખેઠો થા !

[તરંગ સુંદર વસ્ત્રોમાં સજ્જ બેઠો થાય છે;
બોલો થાય છે. સરસ્વતીને પ્રણામ કરે છે.]

સરસ્વતી: આયુષ્યમાન્ . . .

અશ્વિનિકુમાર: નહિ દેવી! કલાભક્તોને ચિરાયુષ્યના આશી-
ર્વાદનું શું પ્રયોજન? કલાભક્તિ જ એની અચલ અને અખંડ કરો.

સરસ્વતી: એ તો હું જોઉં પછી.

અશ્વિનિકુમાર: તો કેવળ કલ્યાણ ઇચ્છો. આયુષ્યમાન્ નહિ.

સરસ્વતી: કેમ ?

અશ્વિનિ: ભાવિ નખળું છે.

સરસ્વતી: કલ્યાણ થાઓ તારૂં, તરંગ !

અશ્વિનિ: તરંગ, કેવું જીવન જીવે છે તું ?

તરંગ: કલાજીવન.

અશ્વિનિ: અને શો છે તારો કલાધર્મ ?

તરંગ: કલાભક્તિ.

અશ્વિનિ: ને એ ભક્તિથી શું શું માગે છે? તારો કલાધર્મ
તે જ યુગનો કલાધર્મને ?

તરંગ: (ઉછળી) ના. જગત જીએ છે ને જાણે છે એ તો
દાંભિક કલાધર્મ. એ ધર્મના પાયા લૂલા છે. એ ધર્મમાં દુઃખીનું
દુઃખ જોઈ દયા દુભાતી નથી. એ તો આમ, મદથી ચાલે છે,
જીએ. એ ધર્મનો ન્યાય બહેરો છે, સત્ય આંધળું છે, પ્રેમ
રાગી છે અને શ્રદ્ધા લૂલી છે. લૂલી શ્રદ્ધા પર કલોત્કર્ષ સંભવે જ
કેમ? અને કલાસર્જનને આવશ્યક શાંતિ ચંચળ છે. એથી પ્રાપ્ત
થતો આનંદ અદેખો છે. જગતનો તો આવો છે કલાધર્મ. મારો
એથી જુદો છે કલાધર્મ.

અશ્વિનિ: દેવી પરીક્ષે છે કે તારા કલાધર્મના પાયા શા?

તરંગ: મારી કલાભક્તિમાં અખંડ શ્રદ્ધા અને અડગ ત્યાગ
છે. એ મારા ભક્તિમય જીવનના પાયા છે.

અશ્વિનિઃ તારી પીછી, તારી કલમ. તારી છીછી, તાંડેલક તે શું ?

તરંગઃ મારો આત્મા.

અશ્વિનિઃ એથી શું સરજશે ?

તરંગઃ જે સરજવા મથી રહ્યો છું તે માંડે જીવન.

અશ્વિનિઃ કેવું જીવન એ ?

તરંગઃ શ્વાસેશ્વાસે કલા કલા કલ્લોલતું જીવન એ. શ્વાસો-ચ્છ્વાસે કલા રેલાવતું અને જીવનમાં વિકરતું કલાજીવન. ઓ એ જ અમરતા, એ જ આનંદ, એ જ મોક્ષ.

સરસ્વતીઃ અશ્વિનિકુમાર ! બસ. સાતે સરિતાને બોલાવો અને કલામુકુટ મંગાવો.

[અશ્વિનિકુમાર આંખ મીચી રહે છે અને એક પછી એક સાત નદીઓ બ્રહ્મપુત્રા, ગંગા, યમુના, સિંધુ, નર્મદા, તાપી ને ગોદાવરી આવે છે. દરેકના હાથમાં એકેક કળશ છે. ગંગાના હાથમાં કળશ ઉપરાંત મુકુટ છે, યમુનાના હાથમાં કમલાસન પણ છે. સાતે કળશો વિધવિધ ધાતુના છે. ગંગાના હાથમાં-નો કળશ સુવર્ણનો છે, યમુનાનો ચાંદીનો... સરસ્વતીની આજ્ઞાથી અશ્વિનિકુમાર સાતે કળશમાંથી જળ લઈ તરંગ પર અભિષેક રૂપે છાંટે છે અને સરસ્વતીદેવી સ્વયં કલામુકુટ પહેરાવી તેને કમલાસને બેસાડે છે. એ દર-મિયાન સાતે નદીઓ વારાફરતી બોલે છે.]

૧: સુખદાયિની થાઓ એની કલા !

૨: પ્રેમવર્ષિણી થાઓ એની કલા !

૩: આશાવર્ધિની થાઓ એની કલા !

૪: સુભગવંતી થાઓ એની કલા!

૫: સત્યાન્વેષિણી થાઓ એની કલા!

૬: શાંતિદાયિની થાઓ એની કલા!

૭: જ્યોર્તિભયી થાઓ એની કલા!

અશ્વિનિ૦: દેવી! હજી એની જીવનચમત્કૃતિ પૂરી બતાવું?

સરસ્વતી: તે શું?

અશ્વિનિ૦: (પાછી આંખો મીચી, દિશાઓમાં જલ છાંટે છે)

આ આવે એની જીવંત કલામૂર્તિ.

[કલા પ્રવેશે છે. અત્યંત સુંદર, નમ્ર
ગૌરવભરી આવી દેવીને પ્રણામ કરે
છે. ઊભી રહે છે. સરસ્વતી આશી-
ર્વાદ આપે છે એને જોતાં જ તરંગ
આસન પરથી ઊભો થઈ જાય છે.]

તરંગ: કલા! દેવી! આ આસને વિરાજ. તારે ખોળે દેવી!
(મુકુટ કાઢી એને ખોળે ધરે છે) નમસ્તે નમસ્તે.

[વંદન કરી રહે છે.]

સરસ્વતી: ઓહો! કલામુકુટ પણ એને ધર્યો! કુમાર! સોળે
કલાએ ખીલેલો સાચો માનવચંદ્ર! કલાધર! કલાનિધિ! કલેન્દુ!

[અશ્વિનિકુમાર નદીઓને વિદાય દે
છે, તરંગને પાછો સુવાડી દે છે,
કલાને આમતેમ પાછી વાળે છે.]

અશ્વિનિકુમાર: દેવી! દંશકુમારના કલાજીવનમાં કવિ,
ચિતારા અને શિલ્પીની કૃતિઓ સરજનાર આ જ કલાકારને? હં!

સરસ્વતી: એટલે? આપે છે, તે સિદ્ધિ મેળવે છે.

અશ્વિનિકુમાર: આ દસ્ય સ્વર્ગે નિત્ય માઈ આનંદદાયક
સ્વપ્નું થશે. ચાલો. [જાય છે.]

[સ્વપ્નબાળા ધીમેથી આવી ફૂલ પાછું લઈ ચાર પ્રદક્ષિણા કરી ચાલી નય છે. પળબર શાંતિ. દિલરુબા અંદરથી વાગે છે. પ્રકાશ વધે છે. દૂરથી દંશકનો અવાજ સંભળાય છે.]

દંશક: ઉઘાડ!

[ભીમો ને દંશક પ્રવેશે છે. પછી કવિ, શિલ્પી વગેરે પ્રવેશે છે.]

કવિ: કારસ ઘણો મળેનો, નહિ?

દંશક: કેમ, ગાંડો બિંધે છે ને?

[ભીમો ડોકું હલાવી હા કહે છે]

શિલ્પી: સીનેરી સૌથી સારી લાગી મને તો.

ચિતારો: વસ્તુ બહુ સુંદર અને પેલું ગીત !

દંશક: બાધઓ ! આ અહીંનો નાટક જોઈ લઇએ ને? કેમ,

કંઈ તોફાન કર્યું હતું કે ભીમા?

ભીમો: ના જી, સૂઈ જ રહ્યા છે.

દંશક: ચાલો આપણે ચે સૂઈ જઇએ. ભીમા, બરાબર જોજે હું?

શિલ્પી: (છેલ્લો જતાં) અહ્યા બાંધે અહીં આવી હતી કે?

[ભીમાના હાથમાંનો દીવો હોલવાઈ નય છે એટલે બધા બહારથી ચાલ્યા જ નય છે. ભીમો તાળું મારી રહે છે. અંદરથી ડાબી જમણી બાજુથી ધીમેધીમે મંત્રોચ્ચાર સંભળાતા વધે છે. તરંગ ભગે છે અને ચમકીને જોડે છે. પાછો સૂએ છે. ફરી અત્યંત અશાંત થઈ આમતેમ ફરે છે. મગજમાં તમરાં વાગે એમ અવાજ એને પળવે છે.]

જમણી બાબુથી:

શક્તિદય: સુરગણા નિહતેડતિવીર્યે
તસ્મિન્ દુરાત્મનિ સુરારિષ્ણે ચ દેવ્યા ।
તાં તુષ્ટુઃ પ્રણતિનમ્રશિરોડધરાંસા
વાગ્મિ: પ્રહર્ષપુલકોદ્રમચારુદેહા: ॥ સ્વાહા ! સ્વાહા !

ડાબી બાબુથી:

દેવ્યા યયા તતમિદં જગદાત્મશક્ત્યા
નિ:શેષદેવગણશક્તિસમૂહમૂર્ત્યા ।
તામમ્બિકામખિલદેવમહર્ષિપૂજ્યાં
ભક્ત્યા નતા: સ્મ પરિપાલય દેવિ વિશ્વમ્ ॥

સ્વાહા ! સ્વાહા !

[તરંગની ગભરામણ વધતી જાય છે. જમણે
ખૂણે જઈ પાંચ ક્ષણે બોલો રહે છે. અવાજ
બદલાતાં ડાબી બાબુએ જઈ બોલો રહે છે.]

જમણી બાબુએ:

યસ્યા: પ્રભાવમતુલં ભગવાનનન્તો
બ્રહ્મા હરશ્ચ ન હિ વક્તુમલં બલં ચ ॥
[આ અવાજ પણ ધીમેધીમે વધતો જાય છે.]

ડાબી બાબુએ:

સા ચણ્ડિકાડ્ઝિલજગત્પરિપાલનાય
નાશાય ચાશુભમયસ્ય મર્તિં કરોતુ ॥

જમણી બાબુએ: સ્વાહા !

તરંગ: આ શાના સણકા મારે છે ? શા ખ્વનિ આ સાંભળું છું ?

ડાબી બાબુથી: સ્વાહા !

યા શ્રી: સ્વયં સુકૃતિનાં ભવનેજ્વલક્ષ્મી:
પાપાત્મનાં કૃતધિયાં હૃદયેષુ બુદ્ધિ: ।

અદા સર્તા કુલજનપ્રભવસ્ય લજ્જા

તાં ત્વાં નતાઃ સ્મ પરિપાલય દેવિ વિશ્વમ્ ॥

તરંગઃ કોઠકનો ભોગ ધરાય છે એમ લાગે છે.

જમણી બાબુઃ ભો એ! સવિતા! રૂઢી.....

તરંગઃ એ પ્રજુ! મારા મનનો ભ્રમ છે કે સત્ય છે? આ

મંત્રોચ્ચાર શાનો? કોનો ભોગ ધરાવાતો હશે? કોનો, એ

કોનો? શા કાળે?

જમણી બાબુઃ

किं वर्णयाम तव रूपमर्चित्यमेतत्

किं चातिवीर्यमसुरक्षयकारि भूरि ॥

[અત્યંત ભેરથી]

ડાબી બાબુઃ

किं चाहवेषु चरितानि तवाति यानि

सर्वेषु देव्यसुरदेवगणादिकेषु ॥ स्वाहा! स्वाहा!

તરંગઃ જીવનભરની મારી કલા! જીવનપાર પણ મારી રહેજે

કલા! એ કેટલો પવિત્ર મંત્રોચ્ચાર! હ્યો, હ્યો, મારો ભોગ

હ્યો. તું ન મળી કલા! જીવનભર તારાં જ સ્વપ્નાં સરળ્યાં.

દશે દિશાઓ તારા નામથી ભરી અણુઅણુમાં ફૂંદી. તારાં અંતિમ

દર્શન પણ નહિ દે? એ કૂર વિધિ! એ કૂર ભાવિ! કલા!

કલા! કલા!

[ખાટલા પર માથું રાખી ભોંય પર બેસે છે.]

જમણી બાબુઃ

हेतुः समस्तजगतां त्रिगुणापि दोषै—

न ज्ञायसे हरिहरादिभिरप्यपारा ।

ડાબી બાબુઃ

सर्वाभ्रयाखिलमिदं जगदंशभूत—

मव्याकृता हि परमा प्रकृतिस्त्वमाद्या ॥ स्वाहा! स्वाहा!

તરંગ: (ઊભો થઈ પાછો) અણુઅણુમાં, દશે દિશામાં, ક્યાંથી હોય મારી કલા? મારા જીવનમાં છે કલા, મારા હૈયામાં છે કલા, મારા આત્મામાં ભરાઈ રહી છે કલા! (આનંદ છે, હસે છે) પછી તારા દર્શનની અપેક્ષા શા માટે રાખું? કલા, તું છે તે હું થઈશ. તું જીવે છે તે હું જીવીશ. આ બંધનમાંથી મુક્ત થઈશ. તારો મૃદુતમ શ્વાસોચ્છ્વાસ થઈશ, કલા!

જમણી બાબુ:

यस्याः समस्तसुरता समुदीरणेन
तृप्तिं प्रयाति सकलेषु मखेषु देवी।

ડાબી બાબુ:

स्वाहासि वै पितृगणस्य च तृप्तिहेतु-

रुच्यसे त्वमत एव जनैः स्वधा च ॥ स्वाहा! स्वाहा!

તરંગ: હા, હા. તારે ચરણે કલા! કેવો આનંદ! કેવી શાંતિ!
ધન્ય ધડી! કલ્યાણક્ષણ, ઓ ઓ...

[ઊર્મિ પ્રવેશે છે ઉતાવળે.]

ઊર્મિ: બીમા! ઉઘાડ, ઉઘાડ જલદી! (પ્રવેશે છે અંદર)
લીમા! (પાસે જઈ) શું છે આ? વીરા મારા! તરંગ? તરંગ?
લીમા! જા જા, કલાબેનને બોલાવ. ગમે ત્યાંથી બોલાવી લાવ.
ભાઈની આંખ તો ને.

[લીમા જાય છે દોડતો. ઊર્મિ પંપાળતી માથું બોળામાં લે છે. તરંગ બેઠો થાય છે. ઊર્મિ સામે મીટ માંડી નેઈ રહે છે,—નણે ઓજળતો નથી. મહામુશ્કેલીએ ઓજળે છે.]

તરંગ: ઊર્મિ! કોણ ઊર્મિ? બેન, બેનાં! દેવદૂતિ!

[ખાટલા પર પડે છે. સૂઈ જાય છે. એક ડચકિયું આવે છે. ફંશક વગેરે સર્વે દોડતાં પ્રવેશ કરે છે.]

દંશક: ગાંડી છોકરી !

તરંગ: (તૂટતા અવાજે) કલા ! ક-અ-લા !

ભિમિ: કલાએન ક્યાં છે ? કોઇ કલાએનને બોલાવો.

દંશક: ભિમિ ! એ નહિ બને, તું ગાંડી થઈ છે.

ભિમિ: બસ, તું આનો જીવ લેવા બેઠો છે. તે હદ કરી.

આ તો મૃત્યુમુખે છે, હજી તો કલાએનને બોલાવ ! તારી કલાને એ સાથે નહિ લઇ જાય.

દંશક: ચૂપ, ભિમિ !

ભિમિ: હેં ? હું જમશ.

[દોડતી કલાને બોલાવવા ચાલી જાય છે. દંશક તરંગનાં તરફડિયાં બેઠ રહે છે. કવિ, ચિત્રકાર, શિલ્પી ખૂણામાં ટાળું વળી બેસા રહે છે.]

ચિતારો: ભાઈ, હવે આપણા બાર વાગી જવાના...

કવિ: હારતો, કોણ ચિત્રો ખીતરી આપશે ? મારી કવિતા માટે પણ ફાંફાં જ મારવાનાં ને ?

શિલ્પી: છેલ્લું પૂતળું પ્રદર્શનમાં પંકાયું ને વેચાયું તે એનું. હવે એવાં બીજાં ઘડાઇ રહ્યાં !

દ્વિલસક: (એકાએક) તમારી છીણી, કલમ ને પીછાં એની સમાધિ પર ચઢાવજો, હવે !

દંશક: (મોટેથી ચિત્રકાર વગેરેને) શું કરશું હવે ? આ તો મરી ગયો લાગે છે.

શિલ્પી: (સમીપ જઈ) હું તો એક સુંદર મૂર્તિ કોતરીશ એની.

ચિત્રકાર: (પાસે જઈ) અને હું તો સુંદર તૈલચિત્ર દોરીશ એનું.

કવિ: બિચારા પર એક સુંદર કરુણ પ્રશસ્તિ લખીશ હું.

[ભિમિ, ગાયક ને કલા પ્રવેશે છે.]

તરંગ: (કલાને સહજ જુએ છે, સહજ ઊઠવા જાય છે.
નથી ઉઠાતું.) કલા! કલા! ઓ કલા! [દશક્રિયું]

ઊર્મિ: તરંગ! તરંગ! નહિ બોલે હવે? એકવાર બોલ,
તરંગ, તરંગ!

દંશક: મારાથી નથી ખમાતું આ. મને કંઈ થાય છે...
ઓ..ઓ. [બહાર નાસે છે.]

તરંગ: કલા! ક...અ...લા!

[અવાચક થઈ જાય છે. ઊર્મિ કલાને
બાઝી રહે છે. કલા ધીમે રહી એના
મુખ પર એના પાલવનું આચ્છાદન કરે
છે ને બંને એકબીજા તરફ જોઈ રહે છે.]

ફિલસૂફ: (બાજી પર) એનું અમર પુનર્જીવન થયું હવે તો.
ઓ પ્રભુ!

આણલદે

જરૂરનું

નાટકના વસ્તુ માટે રા. મેઘાણીસંપાદિત ‘રસધાર’ ભાગ ૫ માં ‘શેત્રુંજીને કાંઠે’ નામની વાત જોવી. વાર્તાનું વસ્તુ ખરૂં છે કે ખોટું એ માટે રા. મેઘાણીને દ્વંપનારા દ્વંષ્ટે જ જાણ છે. હું માનું છું કે વસ્તુ ખરૂં હોવું જોઈએ. એમ માનવાને કારણ? કંઈ જ નહિ. કશાં સાધન, તાર્કિક દલીલ, ઐતિહાસિક હકીકત, લોકવાયકા વગેરેના પુરાવા વિના જ હું તો મમત કે દદા હઠામહથી આ વાત ખરી માનું છું.

જેદેશના ઇતિહાસમાં અનેક ખોટી વસ્તુઓ, સાધન, દલીલો, સાબિતીઓ વડે જૂઠી જ છે એમ પુરવાર થયા છતાં, ખરી તરીકે ગણાય છે, લખાય છે, મનાય છે (ઉદાહરણ્ય કલકત્તાનું કારાગૃહ) ત્યાં આવી મુંદર વસ્તુની સમ્યાધ પુરવાર કરવા શા માટે માથાગ્રીક કરવી અને ચૂંથવી? ડાઇર્ષાસ, પ્રીતિલભ, મુદ્દતશાદી, ઇશ્કનિકાહ, સ્વતંત્ર સ્નેહસંબંધ વગેરે દેશદેશની ભિન્નભિન્ન કાયદાબળ પ્રમાણે કાયદેસર ગણાતી પ્રથાઓ, અને વળી કાયદા-મૂંઝથી ચે ન ઊકલે એવો, અનેક નવી સંસ્કૃતિઓમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાતી એ જગ્યામાં જગ્યા સ્પોર્ટ્સમેનશિપનો યા તો વિશાળમાં વિશાળ ઉદારતાનો કોઇ પણ દાખલો આ ‘ઠીઆવાડી, રૈંચા,

અભણ, અનુદાર' ગણાતા દેશની સંસ્કૃતિના દાખલા આગળ જરૂર ઝાંખપ ખાઇ જવાનો, એ જ વાત મને તો ઘણી ગમે છે. આ વાત કેવળ કાદવનિક હોય તો યે કેટલી સુંદર કદવના, ભાવના! કેટલી ઊંચી ઉદારતા! અલખત, જેને કહેવું હોય તે છૂટથી કહે કે આવા ગંડુ સેન્ટિમેન્ટલિઝમ અને ઊર્મિલ બાલિશતા આગળ ઇતિહાસદલીલની આશા જ શી?

વાર્તાના મૂળ વસ્તુમાંથી સાંગોપાંગ કેટલું લીધું છે, કેટલું બદલ્યું છે, કેટલું ઉમેર્યું છે એ વિષે ત્યાં સુધી ખુદ મેઘાણી બળાપો ન કરે, ત્યાં સુધી બીજા કોઈએ ખણખોદ કરવાની જરૂર નથી. એ બાબતમાં તેમ જ આભાર-ઉપકારની વાતમાં અમે બે કોઈ દિવસ 'બચ્ચ' ભરી લઇશું.

આ નાટક અન્ય ભાઇબંધ-બહેનો ચાહે તો ભજવી શકે, આ નમ્ર લેખકની સલાહ લઇને જ. સ્ત્રીઓનો ભાગ તો સ્ત્રીઓ જ ભજવે. સલાહનો અર્થ લેખકમાં વધારે ડહાપણ કે અક્કલ છે એમ નહિ, પણ લેખકને ઊંચી નટકલા માટે કેટલાંક મંતવ્યોનો મમત અને આગ્રહ છે એથી જ.

ભજવાયું
૧૯૩૩માં મુંબાઇ

પ્રવેશ પહેલો

[શેત્રુંજી નદીનો દ્વરથી આભાસ થાય છે. બેચાર મોટાં તોતીંગ ઝાડ ને હુંગરાળ પ્રદેશ. બાજુમાં આહીરોના બે નેસડા છે. એમાંથી એક છોકરો ને છોકરી આવી તખ્તા પર ફૂંદડી ફરતાં દેખાય છે. છોકરાના વાળ ફટા છે. છોકરીનો મોટો અંખોડો કપડાની ફંચલીમાં ઢંકાયેલો દેખાય છે. બંનેના હાથમાં ઢોર હાંકવાની લાકડી છે, તે બાજુ પર નાખી દે છે.]

પડદો પૂરો ઊઘડી રહેતાં સુધી બંને ફૂંદડી ફરે છે. એમાંથી ફટી છોકરો ઝાડની આથે સંતાઈ રહે છે. છોકરી તરત જ આંખે ચડેલાં ચક્કર ઉતારવા બંને હાથ આંખોએ ઢઈ પળભર ખેંસી રહે છે. ચક્કર ઊતરતાં છોકરાને શોધવા માંડે છે.]

આણુલદે: દેવરા! એ દેવરા! હવે બહાર નીકળ છ કે ટાંટિયો જાલીને નીચે પછાડું.

[ઝાડની આથે વાંસળી વાગતી સંભળાય છે. ત્યાં જઈ]

દેવરા! સંતાયા કરવું હોય તો તું તારે એકલો આવજો અહીં, અથવા ઢોર ચારવા બીજે જજો. સીમમાં બહુ યે જગ્યા છે.

દેવરો: (બહાર આવી) હવે નિરાંતે વાંસળી તો વગાડવા દે! આવી ખૂસો પાડતી, કટકટિયણુ!

આણુલદે: વગાડજો આખી બપોર, હમણાં નહિ. લે ચલ, પહેલાં કાલનો દાવ પૂરો કર.

દેવરો: એ એ કિયો દાવ?

આણલદે: એ મારે માથે છે એ જ તો. લે ચલ દોડ!
દેવરો: જા, જા, હવે! કાલનો દાવ આજે હોય નહિ. એ તો બળી ગયો.

આણલદે: અરે, દાવ તે વળી બળે કે? મારે માથે દાવ હું રાખું નહિ તો.

દેવરો: એમ બડાઈ કરવી છે? તો પછી જોજો હં!

આણલદે: હા, હા, લે દોડ વહેલો!

[બંને ફૂંદડી ફરી, હાથ છાડતાં દેવરો દોડવા માંડે છે. આમથી તેમ દોડાદોડ કરી મૂકે છે.]

પકડાણો, પકડાણો! કાલ તો તને પકડતાં આખો દિવસ ગયો તો, પણ આજે તો કેવો એકે સપાટે પકડાણો? (પાછળથી બંને હાથની હાથકડીમાં પકડી રહે છે.) લે ચાલ, ફરી દોડ; મારે માથે જ દાવ.

દેવરો: ઓહો!

[ફરીથી દોડે છે, ને તરત જ પકડાઈ જાય છે.]

આણલદે: એ એમ શું છોકરાં રમાડ છ? હાથે કરીને શા સાર પકડાય છ? દોડને બરાબર?

દેવરો: અરે આણલદે, તો તો સવારથી સાંજ તો શું, પણ મહિનાના મહિનાની આખરે પણ તારે માથેથી દાવ નહિ ગિતરે, બબર છે?

આણલદે: અને હવે કોણ બડાઈઓ કરે છે? તું કે હું? એ વખત કોણ પકડાયું હમણાં?

દેવરો: તને આંખ નથી આણલદે, ખાલી હોડ ન કર.

આણલદે: કેમ?

દેવરો: કેમ શું? દેવરાને તારે હાથે પકડાવું ગમતું હશે એથી તરત પકડાતો હશે.

આણલદે: શું શું?

દેવરો: ફરી શું પૂછ છે? દેવરાને તારી હાથકડીમાં બંધાવું
ગમતું હશે તેથી પકડાતો હશે, નહિ તો એ એમ પકડાય?

આણલદે: હુઆ!

[ભોંય પર પડેલી લાકડી લઈ ધીમેથી
એક મારી અંદર નદી તરફ આવી
નય છે. દેવરો આભો બની ઊભો
રહે છે. પછી વાંસળી વગાડે છે.]

આણલદે: (પાછી ફરી) એ જો દેવરા, મારા પગ ખરડાયા.

દેવરો: તો જા, પણે ખળખળ વહેતી શેતલ નદીનાં પાણીમાં
ઘોષ આવ.

આણલદે: ને તું?

દેવરો: મારા પગ કંઈ ઓછા જ ખરડાયા છે?

આણલદે: પણ સાથે યે નહિ આવે ને?

દેવરો: લે ચાલ, ગાભરૂ! બીકણ!

આણલદે: હં અ તો, ગાભરૂ. ઊભો રહે અહીં. હું મારે
એકલી જઈશ. આઠ દિવસ પર માંદો થઈ પડ્યો 'તો ત્યારે
મારા ભેગું કાણ આવતું'તું? ત્યારે તારાં ને મારાં બેઉનાં ઢોર
કાણ જોતું'તું?

દેવરો: હવે જરા કહ્યું તેમાં ગુસ્સો શાની કર છે?

આણલદે: નહિ, આજે તો એકલી જ જઈશ.

[નય છે.]

દેવરો: તો જા લલે. આપણે તો આ.....

[વાંસળી ઢાઢી ઝાડને અટેલી, ખેસી
વગાડવા માંડે છે અને કંઈક વાર વગાડે છે.]

આણલદે: (પાછળ આવી) દેવરા, જો મારા પગ કેટલા

બિજળા? (વાંસળી ઝૂંટવી) સાંભળતો શેને નથી? જો મારા પગ ફેટલા બિજળા?

દેવરો: હવે કોઢિયાના પગ પણ તારા કરતાં બિજળા હોય છે. બિજળા એટલા કોઢિયા.

આણ્ણલદે: ના, આયરથી બિજળા એ કોઢિયા.

દેવરો: હં, તો આપણા ગામનાં ગધેડાં પણ બિજળાં હોય છે.

આણ્ણલદે: અં અં અં—તો લુચ્ચા!

દેવરો: અં અં તો... ગાજો શેની દે છે.

આણ્ણલદે: તો આયરને ગધેડાં કેમ કહે છે?

દેવરો: તે મોટો આયરનો આટલો ગરવ શેનો કર છે?

આણ્ણલદે: ના, ના, દેવરા, ખોટું લાગ્યું તને? હે દેવરા, ખોટું લાગ્યું?

દેવરો: ના રે, સાચા આયરને એવાં ખોટાં લાગતાં જ નથી.

આણ્ણલદે: લે ચાલ દેવરા! હવે બેસો મંભાળીએ.

દેવરો: ને પછી રોટલા ભેગા થઈએ.

આણ્ણલદે: એ અત્યારથી?

દેવરો: તે મને તો સગી છે.

આણ્ણલદે: તો જ સીમાડે બેસો જોઈ આવ. હું તૈયારી કરી દઉં.

[દેવરો ભય છે.]

દેવરો મારો ફેટલો ભોજો! એને મારા રોટલા બહુ ભાવે છે. આજ પણ કાલ જેવી મજા કરી દઉં, ને એનું પોટલું સંતાડી દઉં. (ઝાડ પર બાંધેલું એનું પોટલું છોડી) લે ચાલ, શેતલની માછલીઓ આશરવાદ દેશે. (જઈને નાખી આવે છે.) હવે જ મજા છે તો! આ માફે બસ છે. આવવા તો દે એને.

[પિતાનું પોટલું છાંટી મૂકે છે. જગ્યા
સાફસફ કરવા માંડે છે, દેવરો આવે છે.]

દેવરો: આણલ! પેલું માફ એક ડાલું ખૂટે છે ને.

આણલદે: જાણું ને? સાવ રેઢિયાળ! વાર ચાલ, રોટલો
ખાઈને જોઈશું. જા હાથમાં ધોઈ આવ.

દેવરો: તે મને શું ધાર છે? સીધો નદીએ ધોઈને ચાલ્યો
આવું છું!

આણલદે: હાં, તો એમ જ કહે ને કે હાથપગ ધોવા જ
ગયો'તો.

દેવરો: એ આ મારી પછેડીની ફાંટે બાંધેલો રોટલો ક્યાં
છે? વળી આજે ચે...

આણલદે: મને શી ખબર? મારા રોટલા સંતાડવાની તો
તું વાતો કરતો હતો!

દેવરો: હવે લાવ લાવ! મેં તો અહીં બાંધ્યો હતો.

આણલદે: હી...હી...હી.

દેવરો: હસે છે શું? માર ખાઈશ.

[એને બાંધીએથી પકડે છે.]

આણલદે: એમ જોર કરીશ તો કંઈ ઓછો જ મળવાનો છે?

દેવરો: ના, ના, કહે ને ક્યાં છે?

આણલદે: એ જા, પણે શેતલને તળિયે સંતાડ્યો છે. માછલીઓ
ત્યાં મિજબાની ઉડાવતી હશે.

દેવરો: હેં? આણલ! તને શું ખબર, મને કેટલી બૂખ લાગી
છે તે! અને મારી મા બચારી કેટલી હોંસથી રોટલો ઘડી આપે,
અને તું લઈને નદીમાં નાખી આવે!

આણલદે: અરે, પણ આ મારા ક્યાં ઓછા છે? તારા કરતાં

તો કેવા મળેના અને...

દેવરો: હા હા, અમ ગરીબની મળક કર; મારી મા અચારી
ધરડી થઇ, તેને હાથે હવે તારા જેવા રોટલો થતા નથી ને
હવે તું...

આણલદે: પણ તને રોજ રોટલો ઘડી લાવી ખવરાવવાની
ક્યાં ના કહું છું? અને સાચું કહેજો, તને કિયો રોટલો વધારે
ભાવે છે?

દેવરો: આણલ, એવા સવાલ શા સારૂ પૂછ છે?

આણલદે: ના, મને કહે, તને કિયો રોટલો વધારે ભાવે છે?

દેવરો: આણલ ખવરાવે તે.

આણલદે: તો લે ખા.

[ખાય છે.]

દેવરો: અને આણલ! કેટલા દિવસ ખવરાવશે આમ?

આણલદે: રોજ. કાલથી ખાલી પછેડીએ જ આવજો. હાં,
પણ મને મેનતાણું શું આપીશ?

દેવરો: હં, મેનતાણું? તારો અંબોડો વાળી દધશ. અને
અંબોડે ગજરો ગૂંથીશ.

[આણલદે બોલતી નથી.]

કેમ મૂગી થઇ ગઇ, આણલદે? લે, તે મને એકલાને ખવરાવે
છે ને તારે નથી ખાવો?

આણલદે: તારી ભૂખ તો ભાંગ, દેવરા, મને ભૂખ નથી લાગી.

દેવરો: એમ હોય કંઈ? આટલો તું ન ખા તો તને મારા સમ.

[બંને ખાય છે.]

લે હવે ચાલ પાણી પીએ ને સીમ ભણી જઇએ. તે પાણી
પણ તું જ પીવાડીશ ને, આણલ?

આણલદે: એટલે ?

દેવરો: તારે ખોખે જ પાણી પીવડાવીશ ને ?

આણલદે: હવે જ જ, પેલું તારૂં ખોવાએલું ડાખું હું શોધી લાવું છું. તું પાણી પી આવ.

દેવરો: તે તું મારૂં ડાખું શોધવા જઈશ, એમ ?

આણલદે: તે લાન ક્યાં બળ્યું છે ? મોટા આપર થવું છે ને ડાખું હાંકવું તો ભૂલી જ છ ! હવે બૂલ્યો તો મારાં ડાખાં ભેગું જ હાંકી જઈશ.

[નય છે.]

દેવરો: આણલદે ! આણલદે . . . !
કેમ આટલી વહેલી આવી ?

આણલદે: તો જો ને, એ ડાખું તો આ સીમને નાકે ઊભું છે. આંખ હોય તો જુએ ને ?

દેવરો: આંખો તો છે જો, પણ એટલી યે આણલને ઘેરવા ઓછી પડે છે તો વધારે ક્યાંથી લાવું ને ડાખું કેમ દેખું ?

આણલદે: લે ચાલ હવે, પાણી પીધું કે નહિ ? હું તો આ ચાલી.

દેવરો: તારા ખોખા વિના મારી તરસ કોણ છિપાવશે, આણલદે ?

આણલદે: તું તો રેઢિયાળ જ રહેવાનો, એવો !

દેવરો: ને રોજ રોટલો ખવરાવીશ ને ? બોલ પાળજો હં, આણલદે ?

[જતાં જતાં]

આણલદે: હાં-હાં. સમજી, તે તો અંચ . . . ડાંમ.

[દેવરો મોં ચડાવી પીઠ કરી ચાલવા માંડે છે.]

ખોટું લાગ્યું દેવરા ? દેવરા ખોટું લાગ્યું ? દેવરદેવ ! દેવરદેવ !

દેવરા, ઓ દેવરા! . . . ને દેવરા, હવે પાંચ વખત બોલાવીશ.
 ને નહિ બોલ તો પછી નહિ બોલાવું. દેવરા! એક વાર. દેવરા!
 . . . દેવરાઆ! ત્રણ વાર. દેવરા! ચાર વાર. ને હવે એક જ
 વાર રહ્યું છે. નહિ બોલે તો હું ઘેર ચાલી જમશ; અને પછી
 કોઇ દિવસ નહિ બોલું તારી સાથે, સમજ્યો કે? . . . દેવરા!

[ચાલવા માંડે છે.]

દેવરા: (જતી નોંધ રહે છે ને એકાએક)આણુલદે! આણુલદે!

[પડે છે]

પ્રવેશ બીજો

[સોનબાઈ લગ્નગીત—કે બીજું
કંઠ-ગાતી ગાતી ઉપર આવે છે.]

સોનબાઈ:

આજ રે પરણ્યાં રે મારાં આણલબા રે રાણી;

કેવી રૂપાળી રૂડી વહુઆર રે રાણી!

[દાદર પાસે જતાં]

એ આણલદેબાઈ! એ આણલદેબાઈ! એ તમારું પોટકું તો
નથી જડતું. પટારો બધો શોધી વળી. અરે એ આણલદેબાઈ!
તમારું પોટકું નથી જડતું, તમે ઉપર આવીને જોઈ લો બા. અને
તમારાં કપડાંનું એક પોટકું તો આ એમ ને એમ પડ્યું છે.

[જરાક રહી આણલદે આવે છે. લગ્નના વસ્ત્ર-
લંકાર સાથે મંગળ ઘાટડી ને ચૂડો પહેર્યાં છે.
પણ મોઢું બિતરી ગયેલું છે, આંખો લાલ છે.]

આણલદે: સોનબા! ખૂમો કેવી પાડી વાર? જો, બરોબર જો!

સોનબાઈ: અરે બધા ખૂણે ખૂણા જોઈ વળી, તો થે ન
જડ્યું. શું બાંધેલું છે એમાં?

આણલદે: એમાં? હાસ્તો તું શા માટે ન જાણે! જો એમાં
તો કની, સોનબા, તારા ભાઈએ મારે અંબોડે પરોવેલા દોરા
છે, ને મધમધતા ફૂલના ગજરા છે. (જાતે શોધે છે) આ રહ્યું જો!

સોનબાઈ: એમ? (છોડી જોતાં) આ તો સૂકા છે, બાઈ!

આણલદે: હા, હા, સૂકા. ભલે રજા સૂકા! એની સુગંધ
તો જો? તારો ભાઈ કંઈ જેવાંતેવાં ફૂલ ઓછાં જ લાવતો હતો?

સોનબાઈ: તે બા, હવે એનું શું કરશો?

આણલદે: લે, જા હવે, નીચે જઇને મારા પોટકા ભેગું બાંધી દે. જો, કોઇ જુએ નહિ એમ.

સોનબાઈ: તે આ સાસરે લઈ જવાનાં છે?

આણલદે: તો નહિ? એના વિના મને કેમ જાય? લે જા, વહેલી થા.

સોનબાઈ: ઠીક, એ તો હું હમણાં નીચે જઈ ગોઠવી દઈશ. પણ આ તમારાં પાનેતર ને પટોળાં પડ્યાં છે તે બાંધવાં નથી?

આણલદે: અરે હાં, ઠીક કહ્યું. જો સોનબાઈ, આ પોટકું હું અહીં રાખી જાઉં છું. તું તારે ત્યાં લઈ જાજે; કોક વેળા ખપ લાગશે.

સોનબાઈ: શું બોલો છો આણલદે! સાસરે જાઓ છો ને આ અમૂલાં વસ્ત્ર સાથે નથી લઈ જતાં, તો ત્યાં પહેરશો શું?

આણલદે: મારી સોનબાઈ, તું તો બહુ બલી છે, બલી! સોનબાઈ, આપણે બહુ રમ્યાં. આજે તું ચે મારાથી વિખૂટી થશે. હું સાસરે જાઉં છું, ખરું ને? હું ત્યાં પહેરવા ઓઢવા જાઉં છું, ખરું ને? સોનબાઈ! તું ચે એમ જ માને છે? આવ! (ભેટે છે) રડ નહિ! માઈ આટલું પસ્તાનું તારી પાસે રહેવા દેજે, ને કદી કદી એ જોઈ સંભારજે. એથી વધારે કારણ મને પૂછ મા!

[સોનબાઈ જાય છે. દીવી સામે જોઈ આણલદે ગાય છે.]

સૂરજ કેરી દેવડી, રાંદલ મા સંભાળજે;

સતદીવડે આવી ધડી, મન ડોલરીઓ દેવરો!

[પછી બેત્રણ જણ સાથે સોનબાઈ કંસારનો થાળ લઈ આવે છે]

એક: એ લ્યો વહુરાણી! કંસાર જમી લ્યો. બહુ ભાગ્યશાળી તો ખસં. શો ઢોલરદેવ શોભે છે!

સોનબાઇ: એ તો ખરૂં, ઢોલરદેવ છે તો ભલો રૂપાળો, મારી તો આંખમાં ફરી ગયો છે વરરાત્રે.

[આણલદે મૂગી મૂગી કંસાર ખાય છે.]

હવે વહુરાણી, એમ શોક કરો મા. ત્યાં જન્મને તો ક્યાં અમને ભૂલી જશે.

[આણલદેની આંખમાંથી આંસુ ટપક્યાં જાય છે]

આણલદે: (એકાએક) તમે બે જાઓ, નીચે તૈયારી કરો, હું આવી. સોનબા! . . .

[ખીન્ન જાય છે.]

. સોનબા! આમ આવ.

[બારી પાસે જાય છે.]

જો પણે, પેલા કડિયાળી ડાંગ પછાડતા ટલ્લા મારતા જીવા-નિયાઓ ઊભા છે ત્યાં, તારો ભાનજૂલો ભાઇ દેવરો ઢળેલે માથે ઊભો છે, જોયો?

સોનબાઇ: હા, હા, બચારો . . .

આણલદે: ઠીક તો. જો, એને કારીગરીથી જન્મને કહે કે પડોશને ધરથી સીધો મેડીએ જ, આણલ વાટ જીએ છે.

સોનબાઇ: આણલદેવી!

આણલદે: સોનબાઇ! સહિયર છું, ને આટલી છેવટની વિનંતિ. જા વહેલી. ને જો, તું આ સીડીએ નજર રાખજો. રખે કોઇને આવવા દેતી. કહેજો કે આણલ લૂગડાં બદલે છે.

[સોનબાઇ જાય છે.]

જેની સાથે શેતલને કાઠે બેસી, જળમાંની માછલીઓ સામે એક ભાણે રોટલા જમી ને જમાડવાના કોલ ફીધા, એને સજી આજે ખીજ સાથે કંસારના કોળિયા ભર્યા! આચરાણીના બોલનું શું આટલું જ મૂલ? દેવરો શું કહેશે? દેવરા! હવે તો ઓસડોની કાથળી કાંધે નાખી વૈલ વેશે મારી માંદગી તપાસવા આવજો

—કે ઓ દેવરા! અપાઠના મેઘ સમ પ્રીતિનાં નીર વરસાવવા આવજે ઓ દેવરા!

ચોરી આંટા ચાર, ફડફડતે દિલડે ફરી;

કેમ જમી કંસાર, દુઃખ માને મું દેવરા.

[દેવરા આવે છે.]

દેવરા: આણલદે!

[બંને એકબીજાને ભેટતાં મૂર્ચ્છા બેસી રહે છે.]

આણલદે: પગે પડું છ દેવરા!

[પગે પડે છે.]

દેવરા: આ શું કર છ આણલદે? ગાંડા ન કાઢો! લ્યો, નાનપણનો ભેરૂંબ આશીર્વાદ દે છે, સુખી થાજો. અને મારા ખાલપણનાં રતન, ગઈ ગુજરી ભૂલી જાજો.

આણલદે: એમ મ બોલ દેવરા! એમ મ બોલ. હું શું કરું દેવરા? કહે તો વનરાવનના મારગ લઉં, કે જીભ કરડીને મરું!

દેવરા: મારા સમ જો એવું કંઈ કર્યું છે તો. હોય; એમાં શું? વિધિના ધા, આણલદે, વેડી લઈએ.

આણલદે: (રડતાં જ) દેવરા! દેવરા! માવતર થયાં વેરી રે માવતર થયાં વેરી ને . . .

[રડી પડે છે.]

દેવરા: હાં હાં હાં, આણલદે! મંગળ સમે આંસુ સાર છ?

[દેવરાની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી રહે છે. એ એની પાસે જઈ બેસી રહે છે. બંને મૂર્ચ્છા જ રહે છે. બારી બહાર અજવાળાં દેખાય છે, દારૂખાનું ફૂટવું સંભળાય છે, શરણાર્થના સૂર મંડાય છે, બંદૂકો વધે છે ને શરણાર્થ વાગવા માંડે છે. બારી પાસે જઈ પાછો ફરી આંખો સહેજ લૂછી.]

આણુલ! આણુલ! ચલ તૈયાર થઈ જા. વદાયની વેળા થઈ.
નારિયેળ પણુ વધેરામાં ને વેલ્યો પણુ જોડાવા માંડી. જો બહાર
દારખાનું ફૂટવા માંડ્યું છે. શરણાધ શરૂ થઈ ગઈ. આણુલદે,
હિંમત રાખજે.

આણુલદે: (સ્વસ્થ થતી) દેવરા! દેવરા!

[સામે જઈ રહે છે. દેવરા સામે હાથ ધરી]
નારિયેળ હૈયાં બે, ફૂટે ને આંસુ ઝરે;
ભાવતર આ શાં વેર, અમ કરમે અવળાં પડ્યાં!

[ઝડપથી દાદર તરફ જઈ]

આ ભવ, ને ભવો ભવ, આણુલદે દેવરાની.

[ઊતરી જાય છે. આણુલદેની પેટી પર માથે
હાથ દઈ બેઠેલો દેવરો અચાનક ઊભો થઈ]

દેવરો: ફૂડા વિધિ કેર, ધાવ કીધા વસમા ઊંડા;

દેવરા કેરા દાવ, અમ કરમે ઊંધા પડ્યા.

[આણુલદે જ્યાંથી ગઈ ત્યાં પગ-
લીઓ મૂકતો, પટારો ઉઘાડતો,
ખોંટી પાસે જઈને, બેબાકળા જેવો]

અહીં તારી કુંકુમપગલીઓ મંડાઈ, અહીં તારૂં બાલપણુ
ભરાયું. અહીં તારાં ચીર ઊડતાં! ગામનાં પાદર ને ગામના
ફૂવા તારા વિના સુનાં લાગશે. નદીને વાયરે ઊડતા તારી ચુંદડીના
જેવા રંગ તો હવે આગની જ્વાલાઓ લાગશે! ઓ, ઓ આણુલદે!

[દોલ ત્રાંસાં જોરથી વાગે છે. ફટકડા ને બંદૂકો
ફૂટે છે. અજવાળામાં બહાર અવાજ વધે છે.]

આણુલદે! આણુલદે!

[આગમ કરતો એ આલ્યો જાય છે.]

[પડે છે.]

પ્રવેશ ત્રીજો

[દેવરાના ગામનું પાદર : છોકરાઓનું ટાણું]

એક છોકરો: અધ્યા, જાનૈયા વરવહ્ન લઇ આ જ રસ્તેથી જશે ને?

બીજો છોકરો: હાસ્તો, પણ હજી આવ્યા કેમ નહિ?

એક છોકરો: એ તો ગામમાતાને પગે લાગવા ગયા છે. આજે શંકર વ્રાહ્મણને સારી દખણા મળશે.

ત્રીજો છોકરો: દેવરો બચારો!

પહેલો છોકરો: કેમ?

ત્રીજો છોકરો: કેમ શું? ખબર ન હોય તેમ! એનો ને આણુલદેનો નેહ કોનાથી અજાણ્યો હતો જ? અરે, આ સીમના અકેક ઝાડને પૂછશો ને, તો યે હા બાણુશે!

બીજો છોકરો: અને હવે સીમનાં તરુ જોશે કે આણુલ પૈસાને વરી ચાલી એટલે નિસાસા પણ મેલશે!

ત્રીજો છોકરો: હો તો, એ વરી? એના માબાપે એને પૈસાને વરાવી. એ તો વરી ચૂકી'તી સ્તો આપણા દેવરાને! પણ દેવરાની મા બચારી ગરીબ-તે એનાં માબાપે ધન જોયું ને ભાયગ રઝગાવ્યું.

પહેલો છોકરો: પણ આણુલદે પરણી શા સાડ?

ત્રીજો છોકરો: શું કરે બચારી? એક તો છેવટ સુધી એને અંજાણુ રાખી, અને કહે છે કે પછી તો ખુદ દેવરાએ જાળને એને સમજાવી.

પહેલો છોકરો: ખુદ દેવરાએ?

બીજો છોકરો: હા, હા, દેવરાએ! મને ખબર છે ને?

પહેલો છોકરો: દેવરો પણ જાઓ ભલો !

ત્રીજો છોકરો: અભ્યા ઢાલરો પણ દેખીતો તો રાજવંશી દેખાતો હતો.

ત્રીજો છોકરો: હવે રાજવંશી ! ઇ તો નીવડે વખાણ.

પહેલો છોકરો: પણ બચારી આણલનું ત્યાં શું ?

[ચોથો છોકરો આવે છે]

ચોથો છોકરો: એ, બધું સલામત છે; સીમનો ને રસ્તાનો ખૂણેખૂણે જોઈ વળ્યા—અહીંથી બે ગાઉને રસ્તે તો કંઈ બો નથી.

ત્રીજો છોકરો: બસ તો. જનૈયા આપણી સીમની બહાર સલામત જાય કે બસ.

ચોથો છોકરો: છતાં આપણે ચોક્કી તો રાખવી જ. ભાઈ, વખત છે ! કાલની વાત ફેલાણી છે તો સાવધ રહેવું સાઈ. ને વળી આ વરરાયો માલદાર છે.

ત્રીજો છોકરો: હા, હા, ગામને માથે આગ ન આવે એ પહેલું. ગામનો નીમ છે તો આપણે ચોક્કી કરશું જ.

[દેવરો આવે છે.]

કાં દેવરા આટલી ઝડપથી ? અને તાઈ શું કામ હતું અહીં ? અમે બેઠા બીએ ના ?

ચોથો છોકરો: ભાઈ, આખી સીમ પર ચોક્કી મૂકી છે. તું નયંત થઈ જા. બધી ચોક્કી અમે કરી લઈશું.

દેવરો: કાંઈ ગાંડા થયા ? આજની ચોક્કી તો હું એકલો કરવાનો.

ત્રીજો છોકરો: પણ...

દેવરો: પણ કંઈ નહિ ! મને નયંત થવાનું કહ્યું છે ? દેવરો એકલો ચોક્કી કરશે. જાઓ ભાઈઓ, હું બેઠે કિયો ધાડપાકુ કે

હંટારો આવે છે એ તો જોઈ? આજ દેવરો સોને ભારી!

પહેલો: (ખીજને) આજ દેવરો નહિ સાંભળે કોઈનું! કંઈ નહિ, આપણે પડખેના ખેતરે થોભશું.

ત્રીજો છોકરો: હા, ને કદાચ જનૈયા જતા જોઈ એનું હૈયું ચિરાશે તો યે ખપમાં આવશું.

દેવરો: એ મસલત મા કરો. જાઓ, ભાઈઓ!

પહેલો છોકરો: હા, હા. એ અમે ચાલ્યા! પણ જોજો ભાઈ, સાહસ ન કરતો!

દેવરો: એ રામ રખવાળ છે. ફકર ન કરો.

છોકરો: એ હાલો ભાઈઓ!

[જય છે.]

દેવરો: જા, બા, જા! આણલદે, જા! પધારો, સુખી થાજો. આ વહેતા વાયુ સાથે રોજ તને મંગળ શ્વાસોચ્છ્વાસ મોકલ્યા કરીશ. તારું અખંડ સૌભાગ્ય—તારું કલ્યાણ વાંછીશ. આણલ! પૂરવ જનમનાં પાપ મારાં

[દ્વિતી દોલ અને શરણાઈના

અવાજ આવવા માંડે છે.]

આવજો, આણલદે! માતાના આશરવાદ છે, સુખી થાજો!

[ડાળી બાજુના રસ્તા તરફ જોતો, જનૈયા ન જુએ એમ, સ્વસ્થતાથી બેસે છે. ધીમેધીમે અવાજ વધે છે. તખ્તાની ડાળી બાજુએ આખી જન આવી ચાલી જાય છે. છેવટે ગીતો સંભળાય છે.]

‘... . આણલબાઈ રૂડાં

વહુઆર તમને મોતીડે વધાવું

ને વહુઆર તમને હીરલે સળવું.

.

ગામને પટેલે પૂછ્યું રે આ ક્યાંનો રાજા જાય ?
 તલવાર સરખી વહુઆરે રે એને ઢોલારાય પરણી જાય.
 ગામના ગોવાળીલાએ પૂછ્યું રે આ ક્યાંનો રાજા જાય ?
 કેસરભીની વહુઆરે એને ઢોલારાય પરણી જાય.
 ગામના વાણાતરોએ પૂછ્યું રે આ ક્યાંનો રાજા જાય ?
 કંકુવરણી વહુઆરે મારો ઢોલારાય પરણી જાય.

[જન ચાલી જાય છે. એ તરફ જોતો બેસી રહેલો
 દેવરો એકાએક ઊભો થાય છે. દોડવા મથે છે,
 પણ પગ ચોંટી રહે છે. બોલવા જાય છે ને
 અવાક થઈ જાય છે. બેત્રણ મિનિટ સુધીનો
 મૂંગો અભિનય હૃદયવેધક બને છે. છેવટે...]

દેવરો: આણલદે!

[પડે છે ને છાકરાઓ આવી
 રડે છે, ને પડદો પડે છે]

પ્રવેશ ચોથો

[ઢાલરાની મેડીએ ધીના દીવા સામે માંડ
માંડી આણલદે બેઠી છે. ઢાલરો પ્રવેશે
છે. આવીને બરાબર આણલદે સામે બેસો
રહી મલકાય છે. દીવો સંકોરે છે. આણલના
મોં સામું જુએ છે. બેચાર આંધ્ર મારે છે.]

ઢાલરો: આણલદે! આણલદે! મોઢે આટલી ચિંતા કેમ
ભરી બેઠાં છો? રિસાયાં છો આણલદેવી કે અબોલાની રમત
માંડી છે?—કે માવતર સાંભરે છે? આણલદે!

[આણલના શરીર પર છુનરી પસરી રહે છે.]
કંઈ એણું પડ્યું આણલદે?—કે શણગારમાં કંઈ એણું અપાયું?

[આણલ વધારે હઠ, નિશ્ચલ
અને અબોલ બને છે.]

તો નહિ જ બોલો આણલદે? પછી હું ચે નહિ બોલું હું! આણલદે!
આણલદે! આણલદે અ અ અ! એ આણલદે!
આણલદે વી ઇ ઇ ઇ! એ આણલદેવી! બસ નહિ જ બોલો!—
અરે તમે જીત્યાં દેવી! પણ હવે જરા હોઠ તો ઉઘાડો? લ્યો,
કેવાં સુંદર લાગે છે! જરા પાનેતર સરખું કરો કે ચંદ્ર જેવું
મોં બરાબર બેવાય. હું પ્રથમ રિસાયો હોત તો તમે મનામણાં
કરત. પણ તમે પહેલ માંડી તે તમે જીત્યાં! ચાલો હવે બહુ થયું;
આણલદે!

[એકલો બાજુ પર જઈ બેસે છે.

ચોડી ક્ષણ પછી પાછો આવી]

આણલ! તને ગમે છે અહીં? ગામના લોક તો તારાં બહુ

વખાણ કરે છે. આણલદે, મારી શરમ રાખો છો? મારી શરમ?! મારી શરમ?!!

પણ જરા હસો તો ખરાં? બલે રિસાઓ, પણ મલકો તો ખરાં? યસ હવે, બહુ મોટું રસણું થયું. આણલદે, આ જુઓ પછે ફૂલના ગજરા આપ્યા છે, મધમધતા ફૂલના હાર આપ્યા છે. અને આણલદે, આ જો તેલ! આખો દેશ ફરે પણ આવી સુગંધી નહિ મળે. હ્યો આણલદે! (બરાબર સામે બેસે છે) સુંદર લાગે છે—ધણી સુંદર! અજબ સુંદર લાગે છે. આણલદે! મીટ તો માંડો—જરા—જરાક તો ઘૂમટો ઊંચો કરો! આણલ, લાવ તારો ચોટલો ચૂંચી દઉં! લે, માથામાં હું તેલ નાખી આપું—પૂજા કરૂં તારી, આણલદે!

[પાસે જઈ પાછળથી અંખોડો પકડવા જાય છે. આણલદે ફાળ બરી ફદીને આધી ઊભી રહે છે.]

કાં?

આણલદે: તમારાથી ત્યાં નહિ અડાય!

ઢાલરો: કેમ?

આણલદે: એ ચોટલામાં તો ખીજના હાથનો દોરો ગુંથાઈ ગયો છે અને એના ગુણની ગાંઠ વળી ગઈ છે

ઢાલરો: શું?

આણલદે: એ શેતલને કાંઠે એ અંખોડામાં દોરો ગુંથાઈ ગયો છે, એ ગાંઠ તો એ જ છોડશે.

ઢાલરો: આણલદે!!!

આણલદે: તમારી પરણેતર છું તે તમારા ઘરમાં રહીશ, તમારી સેવા કરીશ, કુળલાજ સાચવીશ, પણ તમારે ને મારે છેડો અડવાના તો રામરામ જાણજો.

[ખાલી, પૂંઠ કરી બારી
પાસે જઈ બેસી રહે છે.]

ઢાલરો: ને એ કોના હાથનો દોરો બંધાણો છે ?

આણુલદે: દે વ રા ના હા થ નો.

ઢાલરો: દેવરાનો ? ઓહ્યા દે વ રા નો ? !

આણુલદે: હા ! ! !

ઢાલરો: મારી જિગતી આશા પર કુહાડો માર્યો ? હમણાં
એ તારા દેવરાનું જઈ ડોકું વાટું.

[કંઈક વાર રહી]

આણુલદે, હોય. બાળપણની પ્રીત તે ન ભૂલાય. અને ભૂલવું
કઠણ પણ લાગે. જો, એમ કંઈ આખો ભવ નીકળવાનો છે ?
ધીમેધીમે જૂની વાતો જુલાઈ જશે.

તું તો હજી બાળક છે આણુલદે ! અરે, હજી તો જીવતર શરૂ
નથી થયું, અને પ્રથમ પહેલી કાં આ જીદ માંડે છે ? લે જો,
તને ગમે તેમ કરજે ! પણ જરા વાત તો કર ? લે ચાલ, આપણે
આ ચોપાટ રમીએ !

આણુલદે: ચોપાટના દાવ કયા હાથે નાખું ?

ઢાલરો: કેમ ?

આણુલદે: એ શેતલને કાંઠડે પરથમ રમ્યાં ચોપાટ;

હૈયું ને જમણો હાથ દા'માં જીત્યો દેવરો.

[ઢાલરો એકદમ ગુસ્સે થઈ કંઈ બોલવા બંધ
છે ને નથી બોલાવું; પછી દૂધના કટોરા
પર નજર પડતાં જરા વધુ સખ્તાઈથી]

ઢાલરો: વાર, આ દૂધ તો પીશ ને આણુલદે ?

આણુલદે: દૂધિય ? આટલું જિનું ? ! ના રે ! ! આ મશરૂની
તળાઈથી યે મુલાયમ એવા મારા હૈયાના ખંડમાં પ્રીતની તળાઈ

પર મારો દેવરો સૂતો છે. એ આ બિના દૂધથી તો દાઝી બેઠો!

ઢોલરો: આમરાણી, તું તો ગાંડી થઇ છું!

આણલદે: હા, હું ગાંડી જ થઇ છું.

ઢોલરો: પણ એ દીવા આગળથી તો ખસો? મોગરો ખરશે —ને ત્યાં તો તારો દેવરો નથી ને?

આણલદે: મારી પાંપણ બંધ ન થાય એની તો આ દીવો રખવાળી કરે છે. દેવરો એમાં આવી ભરાશે ત્યારે જ દીવો હોલવાશે.

ઢોલરો: એમ?

[દીવો હોલવવા જાય છે.]

આણલદે: ખબરદાર! એ દીવો હોલવાયો તો મારો જીવન-દીવડો પણ હોલવાયો જ જાણજો!

ઢોલરો: બીક બતાવ છ આણલદે? પણ હજી ઢોલરો આ-યરનો ગુરસો તેં પારખ્યો નથી. આત્યા દેવરા સાથે સંબંધ નેડવો હતો તો મને પ્રથમ કેમ ન ચેતવ્યો? અને હવે મારી ફજેતી માંડવા બેઠી છું? જવું'તું ને દેવરા સાથે?

આણલદે: કોણ જવા દેતું'તું આયર?—હા, માફ હૈયું તો દેવરો ક્યારનો લઇ ગયો હતો, પણ આયરને તો બોળિયાં વેચાતાં લેવાં'તાં ત્યાં હું એકલીનું શું ચાલે?

ઢોલરો: પણ મને તો કહેવું હતું?

આણલદે: ક્યાં કહેવા આવું? મને બોલવાનો અધિકાર કોણે આપ્યો હતો?

ઢોલરો: હશે, એ વાત પડતી મૂકા. આણલદે, જો અહીં આવ! આ બહાર ચાંદરણાં તો જો! રાત કેવી રળિયામણી ખીલી છે અને પવન પણ કેવો મીઠો વાય છે?

આણલદે: શા કામનાં મારે એ ચાંદરણાં? જંગલનું ઝાડ થઇને અવતરી હોત તો યે ખરે બપોરે થાક્યાપાક્યા દેવરા ઉપર ફરતી છાંયડી કરી તડકો ખાળત, કે પથ્થર થઇ પડી હોત તો ચાંદરણે મારો દેવરો એ પર જરા શરીર ઢાળત. દેવરા! મારે ખોબસે પાણી પીધા વિના દેવરો ને શેતલ બંને સૂકાઇ જશે.

[આંસુ આવે છે.]

ઢોલરો: હવે ખબરદાર, જો એ જીભે દેવરાનું નામ કાઢ્યું છે તો! મોઢામાંથી જીભ જ ખેંચી કાઢીશ. દેવરો! દેવરો! બીજું કંઈ નામ સૂઝે છે? આણલદે, હવે હદ થાય છે! આયરનો ક્રોધ હવે હાથમાં નહિ રહે, સમજ્યાં?

આણલદે: ખૂમો પાડો, ક્રોધ કરો, ગુસ્સે થાઓ, આયર! શું કહું? તમારો ક્રોધ, મેણાં, બોલ બધું સાંભળીશ—સાંખીશ. પણ આણલદેને હૈયું એક જ છે ને તે બાળપણનો ભેરબંધ દેવરો લઇ ગયો છે. આયર, ગુસ્સો કર્યો એ પાછું નહિ આવે!

ઢોલરો: આણલદે! આણલદે! નાદાન, ઉદ્ધત, મૂરખ! બાળપણમાં પ્રીતડાં કીધાં તો પહેલેથી બકી તો મરવું તું? કુળબોળ, જિન્દી, અણસમજી! આનું પરિણામ ભારે આવશે. તું રવડ છ અને મને રવડાવ છ. બંનેના જીવનમાં આગ લગાડ છ આણલદે! એક વાર પૂછું છું, ઇ દેવરાને બૂલવો છે કે નહિ? નહિ તો જોવા જોવી થશે; બોલ, આણલદે!

[આણલદે ધીમેથી પણ દૃઢતાથી માથું ધુણાવી ના કહે છે.]

ત્યારે ફોડ તારું, આણલદે!

[ચાલ્યો નય છે. આણલદે માથું નાખી દે છે ને પડદો પડે છે.]

પ્રવેશ પાંચમે

[તિ જ ખંડ-ત્રણ દિવસ પછી]

આશાપુરી! લાગું છું પાય,
દુઃખદરિયો હૈયે ન માય; સૂતો ત્યાં તો દેવરો!
સૂની લાગે મોંઘી મ્હોલાત,
જાપ જપું છું દિનરાત; બહાલો મારો દેવરો!
રૂડાં મીઠાં શેતલનાં નીર,
ધીમા બીના વાયે સમીર; નાચે ત્યાં તો દેવરો!
બૂલ્યો ના એ કેમે બુલાય,
હૈયે મારે હેઝેરા વાય; મોંઘો મારો દેવરો!
નિત્ય નિત્ય હૈયાને દાર,
આવે મારો સોણલનો સવાર; દિલરંગી દેવરો!
માતા! માગું તારી રખવાળ,
થાય એનો વાંકો ન વાળ; રખ્યા કરજો, દેવરો!

દેવરદેવ! આશાપુરી માતાના સોગંદ લધને કહું છું કે તને
નથી બૂલી. દેવરદેવ! તને નહિ બૂલું. તને સાંખ્યા હાથ ને
હૈયું ખીજે કેમ કરી આપું? અને જીવતર આમ કેમ જશે-
ક્યાં સુધી જશે? દેવરદેવ! દેવર! દેવરા!

[પાછળ ઢોલરો યાળમાં ફૂલહાર
લઈ આવે છે. જોતો જોતો રહે છે.]

ઢોલરો: દેવરદેવની આરતી ઉતારો છો, આણલદેવી?

[આણલદે પાછળ ફરી જીએ છે.]

દેવરદેવની પૂજા કરતાં હો તો આણલદેવી, આ હું થાળ
ભરીને હાર લાવ્યો છું.

આણલદે: મશ્કરી કરો છો, ઢાલરરાયા ?

ઢાલરો: મશ્કરી ? જોગમાયા !

આણલદે: શું ? શું બોલો છો, રાયા ?

ઢાલરો: જોગમાયા, પહેલાં સાંભળો ! તમારા મનમાં હશે
કે મને રોષ ચડ્યો છે, અથવા હજી મારો રોષ ઊતર્યો નહિ
હોય. આ ચાર દિ' હું મૂગોમૂગો મોડો આવી અહીં સૂઈ આવ્યો.
જતો ને તમારી સાથે બોલતો નહિ તેથી તમે શું ચે ધાર્યું હશે !
આણલદેવી ! એ આખો દિ' તમને એન નહિ પડતું, તેમ મને
ચે ન પડતું. ઢાલરોને આંખો છે અને હૈયું પણ છે. તારા
વલોપાત, તારાં જગરણ, તારી લક્તિ અને તારી સહનશક્તિ
ઢાલરો દેખી રહ્યો છે. તું તો જોગમાયા ! દેવી ! તું તો મારે
ઘેર જોગમાયા.

આણલદે: એ શું બોલો રાયા ? મશ્કરી કરી મને કાં પાપ-
માં નાખો ?

ઢાલરો: મશ્કરી નથી, આણલદેવી ! ઢાલરો આયર આજે
આ પૂજાપો લઈને આવ્યો છે, તારી પૂજા કરવા, પોતાનું પાપ
ઘોવા. એ આ બાજઠે બેસો મારી જોગમાયા !

આણલદે: આયર ! આયર ! ગાંડા થયા છો શું ?

ઢાલરો: ગાંડો નથી થયો, આણલદેવી ! ખરું કહું છું. હું
સમજું છું—બાલપણના સાથીની પ્રીત કેમ જીલાય ? જેની સાથે
હાથકડીઓ ભેરવી વનવગડે ને નદીકાંઠે કુદરતખોળે રમ્યાં, એ
નિર્દોષ ઉછેરમાં એકમેકનાં હૈયાં સાંકળી દીધાં, એ કંઈ હવે તૂટે ?
અને જતાં મારા કુળની મરજદ કાજે અહીં તું વાસીદાં કાઢી

સેવાચાકરી કરી રહી છું એ કંઈ ઓછું છે? તું તો જોગમાયા!
આણલદેવી! તું તો જોગમાયા!

આણલદે: મને પાપમાં ન નાખો, આયર!

[ગગનથી થઈ જાય છે.]

ઢોલરો: અને મારો બોલ, આણલદે! તારી મરજદ તે
મારી સગી બહેનની મરજદ.

આણલદે: ખમ્મા! ખમ્મા! આયર!

ઢોલરો: અને આણલદે! મુજથી બીશ મા. ઢોલરા આયરનો
બોલ પાછો ફરતો નથી.

આણલદે: આયરની ખાનદાની તો આજે જ પરમાણી, આયર!

[પગે પડવા જાય છે.]

ઢોલરો: એ ન બને આણલદે! પગે મા પડ. મારા ધન
ભાગ્ય કે મારા ઘરમાં આવી જોગમાયા પધારી! આવો પવિતર
પ્રેમ, એ જ સતીનું સત્-જોગમાયા! તે દિ'નો મારો ક્રોધ માફ કર.

આણલદે: માજણ્યો ભાઈ આવી રીતે તો બહારે ન આવત!
ઢોલરદેવ, વધુ બોલો તો મારા સમ!

ઢોલરો:—ને આ હાર, આ ફૂલ, તારે માટે જોગમાયા!

આણલદે: મારા—જોગમાયાના સમ, બસ!

ઢોલરો: આણલદે! આણલદે! પ્રીતની સાચી જીત તો મેં
આજ જ પરમાણી. પ્રેમનું સત્ પણ આજે જ પરમાયું. જગતના
વ્યવહારે બધું ખરીદાય; કોઈ કાળે પણ નહિ ખરીદાય એ તો
દિલ. આણલદે, તું જીતી, હું હાર્યો!

આણલદે: એમ મા બોલો, ઢોલરદેવ! જીત્યા તો તમે—
જે આવડે ટૂંકે ઉપાયે તમે જીતી શક્યા તમારું મન. મનસૂઆને
વશ કરી તમે તો, ઢોલરદેવ! મને ને દેવરાને બંનેને જનમ-

જનમનાં ઝણી કીધાં છે. એ ઝણુ હું ક્યારે વાળીશ ? ઢોલરદેવ ! મુજથી અગવડ થઈ હોય તો માફ . . .

ઢોલરો : મારા સમ ! આણુલદે ! વધુ બોલો તો મારા સમ.
[બંને મૂગાં રહી જાય છે.]

આણુલદે : (ઢાલિયો પાથરતી) આયર નીંદરો, સવારે આંખો ખળશે નહિ તો.

ઢોલરો : અરે ઘેલાં થયાં, આણુલદેવી ! તું બોંય જાગે ને હું નીંદરું ? એ ઢોલીએ તમે જ સૂઓ !

આણુલદે : આયર ! માઈ આટલું કહેવું માનો ને તમે—

ઢોલરો : બસ આણુલદે, ખોટી જીદ નહિ. જો હું રસ્તો કરું. લે, આ દીવો રખવાળ છે; અને જો આ હું અહીં; ને જો (ત્યાં તળાઇ નાખતો) તું અહીં; વચ્ચે દીવો ને માથે રામ રખવાળ છે.

આણુલદે : ઢોલરદેવ ! માફ કરો. તળાઇએ તો હું કદી ન સૂઉં.

ઢોલરો : (બધું બાબુએ કરતો) તો તો આ તાઈ પાથરણું ને આ માઈ. બંને પાથરણે પોઢશું.

[પડદો]

પ્રવેશ છઠ્ઠો

[પોતાના ઘરની ઓસરી પર દેવરો
બેઠો છે. એની બહેન ખાંડણીમાં કંઠક
ખાંડે છે; પછી અંદર જઈ પાછી આવી]

સોનબાઈ: ભાઈ! મા પૂછે છે કે આજે તો તારે સાડ
જરનો મેલે ને? ખાઈશ ને? [દેવરો મોન રહે છે.]

હું દેવરાભાઈ, ભાવશે ને?

[અંદરથી અવાજ આવે છે 'સોના! સોના-'
ને સોના અંદર જાય છે. વળી પાછી આવે છે.]

તે ભાઈ બોલ ને? મને કેટલું ઓછું આવે છે? રોજ ને
રોજ તું આમ વિચાર કરી કરી બેસી રહીશ તો શરીર કેમ
ચાલશે? જોને તારા અવતાર? કાયા ગાળીને કેવી કરી નાખી
છે? દેવરા ભાઈ, કહે ને, આજે તો ખાઈશ ને? . . . તું નથી
બોલતો ને મા મને ખીજે છે જે હું તને પૂછતી નથી ખરાબર!

દેવરો: સોનબહેન! મને રોજ ને રોજ શું પૂછે? તને
ખબર તો છે, પછી શા સાડ સતાવે છે!

સોનબાઈ: હું જાણું છું, ભાઈ! પણ માનો વિચાર તો
કરવો ને? એ દિ' ને એ વરરાયો ને એ ઘૂઘરિયાળા વેલો નજર
આગળથી ખસતી નથી. પણ ભાઈ, એનો હવે ક્યાં સુધી વલોપાત?

દેવરો: વલોપાત? અરે વલોપાત તો જનમ સુધીનો, સોનબેન!
મને શું કામ બોલાવે છે?

સોનબાઈ: અરે ભાઈ, દુઃખ તો તારું હું જાણું, પણ એમ
કંઈ તું એકલો દુઃખી નથી. એમ કાયા ગાળ્યે શું વળે?

દેવરો: સોનબા! શું છે-તને કંઈ છે? મારા સમ મને ના કહે તો !

સોનબાઈ: એ તું સાથે બેસી ખીચડો ખાઈશ કે નહિ તે કહે, પછી બીજી વાત.

દેવરો: એ હા હા, બેળાં બેસી ખાશું-માને કહે રાંધે-પણ...

[સોનબાઈ ચાલી નય છે.]

સોનબા! સોનબા!

[બરાબર એ જ વખતે એક બાવો દૂર રસ્તે એકતારો વગાડતો સંભળાય છે. દેવરો એના ભજનનાં વેણુ સાંભળી રહે છે. ધીમે ધીમે ગાતો વગાડતો બાવો આગળ આવે છે.]

એ પેલા પેલા જુગમાં રાણી, તું હતી પોપટી ને
 અમે રે પોપટ રાજ રામના!
 એતરા તે ખંડમાં આંબલો પાક્યો ત્યારે
 સૂડલે મારી મને ચાંચ, રાણી પીંગલા!
 ઇ રે પાપીડે મારા પ્રાણુ જ હરીઆ ને
 તુંયે ના હાલી મોરી સાથ, રાણી પીંગલા!
 દનડા મંભાળો ખમ્મા, પૂરવ જનમના!

દેવરો: એ રાજ ભરથરી, અહીં વગાડો અહીં.

[બાવો આગળ આવે છે.]

એ બીજા બીજા જુગમાં રાણી, તું હતી મૃગલી ને
 અમે રે મરગલા રાજ રામના!
 વનરા તે વનમાં સાધ્યો પારધીએ ફાંસલો ને
 પડતાં છાંડ્યા મારા પ્રાણુ રાણી પીંગલા!
 ઇ રે પાપીડે

ત્રીજા ત્રીજા જુગમાં રાણી, તું હતી બ્રાહ્મણી ને
 અ મે રે ને ગે શ ર રાજ રા મ ના !
 કંડળીક વનમાં ફૂલ વીણવા આતા 'ને
 ડસિયલ કાળુડો નાગ રે રાણી પીંગળા
 છ રે પાપીડે

ચોથા ચોથા જુગમાં રાણી તું બની પીંગલા ને
 અ મે ભ ર થ રી રા ય રે !
 ચાર ચાર જુગનો રાણી, ધરવાસ હતો રે
 તો યે ના હાલી મોરી સાથ રાણી પીંગલા !
 દનડા સંભારો ખમ્મા, પૂરવ જનમના !

[એને દેવરો કંઈ આપે છે ને 'લ્યો બેસો
 માખાપ' બોલતો બાવો ચાલવા માંડે છે.]

સોનબાઇ: દેવરભાઇ, બહાર કોઇ આપણું ઘર પૂછે છે.
 [દેવરો સાંભળતો નથી.]

બહાર કોઇ આપણું ઘર પૂછે છે. જરા ઊભો થઇ જો ને ને?
 અવાજ: એ, એ દેવરા આયરનું ઘર આ કે?

દેવરો: એ હા મેમાન ! પધારો, આજ ઘર—તમારું જ ઘર!
 [બહાર જવા ભય છે ને સામે
 મેમાન મળે છે તેને ભેટ છે.]

પધારો બાપુ ! બેસો, લ્યો થાક ઉતારો. કહો ક્યાંથી પધારવું
 થયું—ભલું પાવન કીધું અમારું ઘર.

મેમાન: દેવરા આયર ?

દેવરો: હા બાપુ ! અમે જ દેવરા આયર. જરા આરામ
 લ્યો. એ ખહેન, મેમાનને પાણી આપો, દૂધ આપો. હું ગમાણમાં
 બળદ બાંધી હમણાં આવ્યો.

મેમાન: એ ના, તમે બેસો, હું હમણાં છોડી દઉં.

દેવરો: અરે એમ તે થાય મેમાન! બેસો! અરે માડી, પાથરણાં પાથરી દો, આંગણે મેમાન આવ્યા છે.

[કહી જાય છે ને સામે ધૂમટો તાણી આવતી આણુલદે મળે છે. દેવરો એ તરફ જોતો નથી. પણ પાછળથી મેમાન આવી]

મેમાન: એ ભાઈ! માડીને કહો કે આ અમારી જહેનને પોંખી દ્યો. પછી મેમાની કરજો.

દેવરો: કાં ભાઈ! પોંખણાં શેનાં?

મેમાન: આ અમારી જહેનનાં. જાઓ જહેન, અંદર તમારાં સાસુજીને જઈ પગે પડો. કાં ભાઈ, હજી કાંઈ ઓળખાણ પડે છે?

દેવરો: થોડી થોડી; કંઈ તાજ જ જોયા હોય એમ લાગે છે.

મેમાન: હું ઢોલરો. તાં હું હું તો હું ચોરી ગએલો. આજે હું પાછું આપવા આવ્યો છું.

દેવરો: શું ભાઈ, શું?

ઢોલરો: આ તાં જીવતર—તાં સાચું પરણેતર!

દેવરો: મારી પરણેતર? કંઈ જૂલો છો.

ઢોલરો: હા, હા, તારી પરણેતર. સૂરજની સામે તને મનથી વરેલી. જહેન, ધૂમટો આધો કરો. (દેવરો ચમકે છે) મેં તો જૂલથી વેચાણ લીધેલી.

દેવરો: આણુલ!!!

ઢોલરો: હા ભાઈ, આણુલ! તારી હતી ને તે તને પાછી સોંપું છું.

દેવરો: ઢોલરા! આણુલ!!

ઢોલરો: મારી તો એ જહેન. તેત્રીસ કરોડ દેવતા શાખ

પૂરશે. દેવરા! ચિંતા ન કરીશ—સુખી થા.

[પગભર બધાં મૂંગાં રહે છે]

દેવરો: ઓ માડી, સોનબાને પાનેતર પહેરાવો, ને કટંબ બોલાવો. ઝટ કરો.

ઢોલરો: ઓ, આ તું શું કર છ? હું કાંઈ સાદું કરવા નથી આવ્યો.

દેવરો: અરે ઢોલરા આયર? તેં તો એવી કરી છે કે માઈ ચામડું ઉતરાવી તારે પગતળિયે નાખું તો ચે તારા ગુણનો બદલો નહિ વળાય. એ તારા જેવાને આ મારી બહેન ના દઉં તો કાને દઉં? અને ઢોલરા, સોનબા પણ તારા નામથી ઝંપે છે!

ઢોલરો: પણ આ ઉતાવળ, દેવરા?

દેવરો: બોલ મા, ઢોલરા! (પગે પડતો) દીકરી તો અપાય, પણ પરણેતર પાછી સોંપવાનું તો જોગીજતિથી ચે નથી બન્યું. ઢોલરા, તેં તો બારે કરી બાપુ! તું તો મહામેટો જતિ! જોગીરાજ, તારાં પગલાં મારે ત્યાં ક્યાંથી?

[દરમિયાન સોનબાઈ બહાર આવી રહી હોય છે. આણલદે સોનબાઈનો હાથ ઢોલરાના હાથમાં સોંપી રહે છે ને દેવરો આણલદેનો હાથ પકડી ધીમે ધીમે આગળ આવે છે.]

આણલદે! આણલદે!

આણલદે: દેવરા!

દેવરો: આણલદે!

આણલદે: અને આ તારા માથે પરાવેલા દોરા પાછા—
ને આ ફૂલના ગજરા!

દેવરો: આણલદે! આણલદે!

[પડદો]

સન્ધ્યાકાળ

આધાર

હારેલો કરણ રખડતો રઝળતો પાછો ગુજરાતમાં આવ્યો હોય
એ મારાથી તો મનાતું નથી. કૌળા અલાઉદ્દીનને પરણી એ
વાત પણ હવે તો ખોટી મનાવા લાગી છે. ઇતિહાસના આધાર
વિના આપણે ત્યાં ખોટા ઇતિહાસો જ શીખવા-શીખવવાની
પ્રથા છે, ત્યાં ટેકીલો રજપૂત કરણ ઇલોરામાં જ ગુજરાતને
સ્વતંત્ર કરવાનાં સ્વપ્નાં સેવતો દેવલોક પામ્યો એમ માનીએ
તો શું ખોટું ?

દશ્ય પહેલું

[બાગલાણના કિસ્લામાં દુર્ગશિખર પર પત્થરને અટકી કરણ રાત્ર બેઠો છે. એની પીઠે, સીધી ન ચઢી શકાય એવી પત્થરની બચી દિવાલ પરથી દક્ષિણનો વિશાળ મેદાન-પ્રદેશ આવી રહેલો છે. એની જમણી બાજુએ સૂર્યોદય થઈ ગયાનાં રપષ્ટ ચિહ્ન દેખાય છે. ડાબી બાજુએ કુંવરી દેવળદેવી બેઠી છે. એના નિર્દોષ વદન પર કરણની ચિંતાને લીધે સહેજ ચિંતા પથરાએલી જણાય છે.]

કરણ: રોજ આવું પ્રભાત બેગે છે. પણ આજનું પ્રભાત—
[અનુચર દૂધનો કટારો લઈ પ્રવેશે છે.
એને જોતાં જ હરણ જેમ ફફડી દેવળદેવી
જઈ એ કટારો લઈ લે છે અને કરણને
ધરી રહે છે. અનુચર ચાલ્યો નય છે.]

દેવળ: બાપુ! તમે શું કહેતા હતા?

કરણ: (હાથ વડે કટારો ખસેડી) મારે આજે દૂધ નથી પીવું.

દેવળ: બાપુ! અસ્વસ્થ છો?

કરણ: ના, ના, ના, મારે ખેટા! અસ્વસ્થ શાનો?

[એટલામાં અનુચર બીજો કટારો
આપવા આવે છે, દેવળ એ ન લેતાં]

દેવળ: તો હું એ આજે દૂધ નથી પીવાની, જા પાછું લઈ જા.
[લઈ નય છે.]

કરણ: (કંઈક વારે) ના, ના, મગાવ. હું એ પીશ.

દેવળ: તમે પીવા માંડો, હું લઈ આવું છું. [નય છે.]

કરણુ: બાગલાણુ પર રોજ આવું સુંદર પ્રભાત પથરાય છે અને મનોહર સન્ધ્યાકાળ છવાય છે, પણ એ ઊગતો અને આથમતો સૂરજ માઈ હૈયું બાળીને રાખ જેવું કરી નય છે. (નિસાસો) પ્રત્યેક પ્રભાતે કનક, તું યાદ આવ્યાજ કરે છે. આવી જ એક પ્રભાતે તારો આત્મા કનક! ઊગતા સૂરજના કિરણમાં તારાં દર્શન થાય છે, અને હૈયું ભરાઈ આવે છે. પણ આજની સવારે-હા, હા, આજે જ-

[અટકી નય છે.]

દેવળ: (કટોરો લઇ આવી) શું આજે જ, બાપુ?

કરણુ: કંઈ નહિ બેટા! દૂધ પીધું તેં?

[ઊભો થઈ ફરવા માંડે છે.]

દેવળ: આ લાવી, પણ મને કહો, બાપુ! તમે શું બોલતા હતા?

કરણુ: નારે ના, દેવળ! દૂધ પીધું તેં?

દેવળ: બાપુ! આજે જ, આજે જ તમે કંઈ બોલતા હતા-મને સાચું કહો, તમને સાંભરતું હોય એમ લાગે છે.

કરણુ: ના રે, ના. એ તો જો આ સૂરજને સાંજે જ્યારે પણ પશ્ચિમમાં આથમતો જોઉં છું, ત્યારે ગુજરાત-બહાલી ગુજરાત સાંભરી આવે છે.

દેવળ: બાપુ! આમ ક્યાં સુધી શોક કર્યા કરશો?

કરણુ: શોક? ના રે બેટા! તું પાસે હોય પછી મને શોક શાનો?

[દેવળને હળવે હાથે જરા પાસે લે છે. અને માથે હાથ ફેરવી એના વાળની છટી લટ પકડી રહે છે ને રમવા માંડે છે; બેઠક આગળ જઈ નિષ્ક્રિય બની જાય છે.]

સવારસાંજ આ ઊગતા ને આથમતા સૂરજને આપણે જોયા જ કરવાનો? અને-

દેવળ: અને શું, બાપુ?

કરણ: અને આટલી તું ચે પડખે ન હોત તો મારો સમય પણ કેમ જાત?

દેવળ: બાપુ! તમે કંઈ બીજું જ બોલતા હતા. તમને કંઈ થાય છે. મને કેમ કહેતા નથી?

કરણ: (કિંકું હસી) ગાંડી! મને શું થાય? ને જો તે હજી દૂધ પણ પીધું નથી.

દેવળ: તમે જ ક્યાં પીધું છે? તમે પીશો તો જ હું પીશ!

કરણ: શે બાપુ, શે!

[કટારો લઈ ધીમેધીમે દૂધ પીવા માંડે છે. પીતાં એકાટશે દેવળ સામું જોયા કરે છે. કંઈક વારે]

દેવળ! તને ગમે છે, એકલાં?

દેવળ: ગમેસ્તો! તમે છો ને? પણ કનકબેન બહુ જ સાંભરે છે.

કરણ: બેટા! તને યાદ છે પેલી મારી પોથી? જો નીચે હશે. જા લાવ તો.

દેવળ: કંઈ બાપુ? જેમાં તમે કોઈવાર લખો છો તે?

કરણ: હા, એ. નીચે જ છે.

દેવળ: હા, નીચે જ છે; હમણાં લાવી.

[દેવળ નય છે.]

કરણ: (એને જતી જોઈ) એને બિચારીને શું લાન? આજે કનકની સંવત્સરી. જાણે આજ સવારે આમ જ, આવું જ દેવળ જેવું બોલતી. આવો જ ગિચો હતો સૂરજ, આવું જ હતું પ્રભાત. મારા દૂધને માટે પણ આમ જ તે પડયાં પડ્યાં જિદ કરી હતી. ને ઘડી બે ઘડીમાં તો તે માયા સંકેલી લીધી. કનક! આજે હોત તો તું ને દેવળ, બંને સાથે, એકબીજાંને

(આંખ મીચી ઊભો થઇ જાય છે ને ફરે છે) આખું બાગલાણ તે દિવસે રડી રહ્યું હતું.

[પાછા બેસી જાય છે.]

દેવળ: (પ્રવેશે છે) બાપુજી, આ પોથી! પણ રામદેવ મહારાજના કુમાર બીમદેવ મહારાજ તમને ઉતાવળે મળવા માગે છે.

કરણ: (સવિરમય) બીમદેવ? અત્યારે? જ મોકલ.

[દેવળ જાય છે.]

આજનું પ્રભાત જ કંઇક ઘેરું ઊગેલું મને લાગતું હતું. ઓ પ્રભુ! કંઇ તિથિ દિવસ તો વિચાર!

[બીમદેવ પ્રવેશે છે.]

બીમદેવ: જય જય મહારાજ!

કરણ: પધારો બીમદેવ! બેસો; અત્યારે એકદમ અચાનક?

બીમદેવ: બહુ ચિંતા જેવું તો નથી મહારાજ! પણ આ પાસેના ગામમાં એકાદ બે વાઘ ઉપદ્રવ કરી રહ્યા છે, તેનો શિકાર કરવા મહારાજે મને તેમજ શંકરદેવને મોકલ્યા છે. ગઇ રાતનો અમે ત્યાં પડાવ નાખી ચૂક્યા છીએ અને આપનો શિકારનો શોખ જાણી કહેવા આવ્યો છું. સાથે મહારાજનો એક સંદેશો પહોંચાડવાનો હતો એટલે વહેલો આવ્યો છું.

કરણ: મૃગયાની વાત જાણી આનંદ થયો. મહારાજ રામદેવનો શો સંદેશો છે?

બીમદેવ: એમને દિલ્હીપતિએ કહેણું કહાવ્યું છે એ આપને વિદિત કરવાનું છે.

કરણ: (ખડ્ગ પર હાથ મૂકી) દિલ્હીપતિનું કહેણું? એટલે?

બીમદેવ: દિલ્હીપતિનો સેનાપતિ ભલેક કાકુર આ બાણુ પુષ્કળ સૈન્ય લઇને આવ્યો છે. એનો કાસદ રામદેવ મહારાજ પાસે આવ્યો હતો, તે અત્યારે મારી સાથે આવ્યો છે; કિલ્લા

બહાર જિભો છે.

કરણુ: અણાઉદીનનું શું કહેણુ છે?

ભીમદેવ: એ કાસદ આપને નિવેદન કરશે.

કરણુ: એ મ્હેચ્છનું મારે મોં પણુ જોવું નથી. તમને ખબર હોય તો તમે કહો, અથવા એને જમને પૂછી આવો.

ભીમદેવ: મહારાજ! મને ખબર છે; અને એ વિશે આપનો શો ઉત્તર હોય શકે એ પણુ હું એને જણાવી ચૂક્યો છું. પણુ એ એટલો મમતી છે કે એ તો આપને જ મળવા માગે છે.

કરણુ: તો મારો મમત દસગણો છે. જાઓ એને કહી દો કે કરણુ એવા કાસદ સાથે કદી વાત નથી કરતો.

ભીમદેવ: જેવી આપની ઇચ્છા, મહારાજ. અને આપના તરફથી શો ઉત્તર આપું?

કરણુ: હાં, મંદેશો શો છે? તમે જાણો છો ને?

ભીમદેવ: દિલ્હીપતિનાં રાણી કૌળાદેવીએ સેનાપતિ મલેક કાકુરને ફરમાવ્યું છે કે એણે કોઇપણુ પ્રકારે અહીંથી દેવળદેવીને લઇ જવાં.

કરણુ: શું?

ભીમદેવ: અને જો કરણુરાજ દેવળદેવીને આપી દે તો એને કંઇપણુ કનડગત કરવી નહિ, પણુ એને માન સહિત દિલ્હી લઇ આવવા; ત્યાં એનું યોગ્ય સન્માન કરવામાં આવશે. પણુ જો કરણુરાજ ન જ માને તો દક્ષિણથી પાછા ફરતાં અસંખ્ય સૈન્ય વડે બાગલાણને ઘેરો ઘાલી સઘળું લૂંટી લઇ દેવળદેવીને પકડી જવી.

કરણુ: એમ કોણે કહાવ્યું છે?—તમે શું કહ્યું?

ભીમદેવ: દિલ્હીપતિનાં રાણી કૌળાદેવીએ.

કરણુ: ભીમદેવ કુમાર ! આગલાણુની હદમાં ફરી એવા શબ્દો મંદેશા રૂપે પણ ઉચ્ચારશે નહિ. કુમાર ! હજી તમે આળક છો. રણસંઘ્રામની કુદ નીતિનું હજી તમને કદાચ જ્ઞાન ન હોય, એ હું સમજી શકું છું. કૌળા દિલ્હીપતિની રાણી ! કેવળ અસંભવિત — અસત્ય વાત. કૌળા ત્યાં હોય જ કેમ ? આ તો અક્ષાઉદ્દીનનો કોઈ ભયંકર પ્રપંચ છે. કૌળા ! મુસલમાનના હાથમાં ? એ શરવીર ને સાચી રજપૂતાણી મ્લેચ્છને પડખે પણ જાય કે ? અને મલેક કાકુર ! કોણુ પેલો ખંભાતનો ગુલામડો ? એ દેવળદેવીને લઈ જવા માગે છે ? ભીમદેવ ! તમે શો ઉત્તર આપ્યો ?

ભીમદેવ: મહારાજ ! મેં તો એ વિષે ચોક્ખી ના પાડી દીધી છે.

કરણુ: ના. તમે ના કહી છે ? ના, ના, એકલી ના નહિ. એને કહો કે કરણુ તારૂં મોઢું પણ જોવા માગતો નથી. અને એવા એક મલેક કાકુર તો શું પણ અનેક આવે તોપણ દેવળદેવીની આશા રાખશે મા. જાઓ. કહો એને. જ્યાંસુધી કરણુના હાથ શસ્ત્રો સજવાને શક્તિમાન છે, જ્યાંસુધી એની નસોમાં રજપૂત લોહી વહી રહ્યું છે ત્યાંસુધી દેવળદેવી મેળવવાને ફાંફાં મારશે નહિ. એ એના અસંખ્ય સૈન્યથી ડરાવવા માગતો હોય તો કહો એને કે હું મારા આ એક શસ્ત્રથી નિર્ભય છું. દેવળ મુસલમાનોના હાથમાં જાય એ પહેલાં તો કંઈક કાયાના ટુકડા થશે.

ભીમદેવ: મહારાજ ! આપનું કહેવું યથાર્થ છે. રામદેવ મહારાજ પણ એમાં આપને સહાય કર્યા વગર નહિ રહે.

કરણુ: રામદેવ મહારાજ તો એક સાચા સુભટ ને સન્મિત્ર છે. જાઓ, એને ચોક્ખી ના કહો. દિલ્હીપતિ કોણુ ? પેલો અક્ષાઉદ્દીન ખૂની ? એનો સેનાપતિ પેલો ગદ કાલનો ખંભાતનો ગુલામડો ? એવી તદ્દન ઉપજાવી કાઢેલી વાતથી કરણુ છેતરાય

એમ નથી. એને કહો કે ફરી આ બાળુ આવ્યો છે તો ધડથી માથું ભુદું થઇ જશે. હજી વાઘેલાઓના હાથ સશસ્ત્ર છે. જાઓ, વહેલા કહીને પાછા આવો.

ભીમદેવ: મહારાજ! એ જ યોગ્ય છે.

[જય છે.]

કરણ: દેશદ્રોહી માધવ! હજી તને સંતોષ નથી થતો? આ બધાં મને તો તારાં જ કારસ્તાન લાગે છે. તેં તારી જાત વેચી, કુળ વેચ્યું, લાજ વેચી, અધર્મ સેવ્યો અને હજી અનેક દ્રોહી કર્મો કરી રહ્યો છે? દેવળને લઇ જવી છે? જે ભૂમિમાં યજ્ઞ થાય, જે ભૂમિમાં બ્રાહ્મણોને દાન અપાય, ન્યાં પીપળા ને તુલસીની પૂજા થાય એવા દેશમાં તેં મ્લેચ્છને આશ્રય? દેવળ! ખેટા દેવળ! ના, ના, તને જરાયે આંચ નહિ આવવા દઉં.

[વિચારમૂઠ ખેસી જય છે.]

શા માટે? ફક્ત દેવળનું જ રક્ષણ શા માટે? જીવતો હોપશ તો હજી તો ગુજરાતને સ્વતંત્ર કરવી છે. હજી તો આ યુદ્ધ-તરસ્યું ખડ્ગ મ્યાન કરવું છે. મારો કર્તવ્યપંથ તો હવે મને હાથ લાગ્યો છે. કરણે બહુ વૈભવો ભોગવ્યા. હવે જ કરણની સાચી કસોટીનો અવસર આવ્યો છે. રજપુત બચ્યો કદી હિંમત હારે એ અશક્ય વાત છે. હજી તો આ હાથમાં બગ છે: દેવળનું રક્ષણ કરીશ, ગુજરાતની ભોમ ફરી સ્વતંત્ર કરીશ, કૌળા જીવતી હશે તો ગમે ત્યાંથી શોધી લાવી ફરી એને પટરાણી બનાવીશ. ભોળાનાથ! સહાય કરજે.

દેવળ: (પ્રવેશે છે) બાપુ! શું છે? આમ ગભરાએલા કેમ દેખાઓ છો?

કરણ: કોણ, દેવળ? કેમ ખેટા?

દેવળ: આપુ શું છે? મને કહો.

[માથે હાથ મૂકી પંપાળે છે.]

કરણ: કંઈ નહિ; તું જરાયે ચિંતા કરીશ નહિ હું દેવળ!

દેવળ: પણ શાની ચિંતા? આપુ મને કહો ને?

કરણ: ના રે ચિંતા શાની! . . . એ તો મને પાછી ગુજરાત સાંભરી આવી હતી.

ભીમદેવ: (પ્રવેશે છે) મહારાજ! આપની ઇચ્છા પ્રમાણે એને કહી વદાય કરી દીધો છે.

કરણ: ઠીક કર્યું ભીમદેવ—

દેવળ: ભીમદેવકુમાર! જુઓને આપુને શું થાય છે—ગભરાયેલા કેમ છે?

ભીમદેવ: કદાચ ઉસ્કેરાઈ ગયા હશે. તમે ચિંતા ન કરશો.

કરણ: ખેટા! મને કંઈ નથી. તું જા. ભીમદેવ મહારાજના ભોજનની વ્યવસ્થા કર, અને પછી એમની સાથે શિકાર પર જવાની તૈયારી કરો.

ભીમદેવ: ના મહારાજ!

કરણ: ભીમદેવકુમાર! આજે તો તમારે મારી સાથે ભોજન કરવું જ પડશે. (નિસાસો નાખે છે.) જા, કનક, ખેટા જા. તૈયારી કરો. (દેવળ જરા ચમકે છે ને તરત ચાલી જાય છે. સૂર્ય તરફ મુખ કરી કરણ ઊભો રહે છે.)

ભીમદેવ: મહારાજ! નાહક ચિંતા ન કરો. પડશે તેવા દેવાશે. ઇશ્વર આપણી લાજ રાખી લેશે. અને મારાં કાંડાંમાં બળ છે ત્યાંસુધી તો હું આપને પડખે જ છું.

કરણ: ભીમદેવ! કરણ નાહક ચિંતા કરતો જ નથી. દૈવી આપત્તિઓની સામે થતાં મનુષ્યમાત્રને કોઈ વાર તો નમી જવું

પડે છે. હું ચિંતા કરતો હોઈશ, તો કદાચ આજે જ. આજનો જ દિવસ. આવતી કાલે કરણે ચિંતાને બાળી મૂકી હશે.

ભીમદેવ: મહારાજ! કંઈ સાહસ ન કરતા.

કરણ: (ભીમદેવ સમીપ જઈ) કુમાર! ક્ષત્રિય સાહસ સિવાય બીજા શાને વરે છે? ગુજરાત છોડ્યા પછી આ અસિ આન ચર્ધ જ નથી. મારી પાસે આ શસ્ત્રો ક્યારનાં ય કર્તવ્ય માગી રહ્યાં છે. ચાલો કુમાર! બપોરનો તડકો વધે છે, આપણે નીચે જઈએ. આજે મારાથી આ ચઢતો સૂરજ નથી ખમાતો.

[ચાલવા માંડે છે.]

દેવળ: (પ્રવેશે છે) બાપુ! હવે કેમ છે?

કરણ: મને કંઈ નથી બેટા, તું નચિંત રહે! (દેવળને ખભે હાથ દઈ જતાં જતાં) અને જો, પેલી પોથી રહી ગઈ—જાલક લે તો.

[કરણ ને ભીમદેવ ચાલવા માંડે છે. દેવળ પોથી લેવા પાછી ફરે છે. પોથી લે છે, ને પડદો પડે છે.]

દશ્ય બીજું

[કિલ્લાની એક બાજુના પુરજનો અંદર-
નો ભાગ. પુરજ ઉપરથી ભીંત પર પગ-
થી છે. અંદર ઊતરવાનાં પગથિયાં દેખાય
છે. એકાદ 'નાની બાજઠ પડી છે. પડદો
ઊપડતાં શંકરદેવ પગથિયાં ઊતરતો
જણાય છે. દેવળ ઉતાવળી પ્રવેશે છે.]

દેવળ: શંકરદેવ! તમે શી રીતે આવ્યા? કંઈ અડચણ ન
નડી ને તમને?

શંકરદેવ: અને નડી હોય તો યે શું?

[દેવળ સહજ શોભ પામી નીચા નયને
ઊભી રહે છે. શંકરદેવ દેવળ સમીપ
આવી એના હાથ ઝાલી રહે છે.]

દેવળ: દેવ! અત્યારે પ્રેમનો પ્રસંગ નથી. બાપુજીએ તો
બ્રાહ્મણોને ના કહી વિદાય કર્યા; તમે શું નક્કી કર્યું?

શંકરદેવ: એ મેં જાણ્યું, દેવળ! અને મને શું થયું હશે
એની કલ્પના જ કરી લેજે. કરણ મહારાજના મનમાંથી કુળનું
અભિમાન નીકળતું નથી.

દેવળ: મેણું મારો છો, દેવ?

શંકરદેવ: ગાંડી! તને મેણું માફ? આવા નજીવા કારણે આપણા
બંનેના હૃદયના કટકા થાય છે, એથી કહું છું. દેવી! મને આમાં
કંઈ સારાં ચિહ્ન જણાતાં નથી.

દેવળ: તમારે મન નજીવું, દેવ!—કદાચ મારે પણ આજે
તો નજીવું! પણ બાપુજીને કુળનું ગૌરવ ગુજરાત જોટલું જ વહાલું

છે હં? પણ આપુને હું સમજાવીશ.

શંકરદેવ: દેવી! આપુને તું નથી ઓળખતી? એ કેટલા હઠીલા છે તે. એમની ના કહી હા થઈ શકી છે ખરી?

દેવળ: છતાં હું સમજાવીશ. કદાચ માઈ માને પણ.

[શંકરદેવ ત્યાંથી ખસી વિચારમાં આંઘા મારે છે.]

દેવ! કેમ મૂગા થઈ ગયા? શા વિચારમાં છો?

શંકરદેવ: કંઈ નહિ દેવળ!

દેવળ: જૂઠું ન ખોલો. કંઈક છુપાવો છો—કહો શું છે?

શંકરદેવ: દેવળદેવી! મારો કયો વિચાર તારાથી અભણ્યો છે? હવે આપણે આ પ્રમાણે ક્યાં સુધી મળ્યા કરવું? રાજગૌર સાથેના રીતસરના કહેણને કરૂણ મહારાજને પાછું વાળ્યું ત્યારથી મને તો એક જ રસ્તો સૂઝ્યા કરે છે. પણ તેમ બનવું અશક્ય છે.

દેવળ: મને કહો તો ખરા દેવ! શા રસ્તો?

શંકરદેવ: એ જ કે અહીંથી આપણે નાસી છૂટવું. પરંતુ આશ્રયે આવેલા મિત્ર સાથે એવી ફગાઈ ન કરાય. અમારી કુળનીતિનું અમને પણ અભિમાન છે, હં!

દેવળ: ઓ એ અભિમાન! શંકરદેવ! હું તે દિવસે શિકારે જ ન આવી હોત! શા સાફ તમે મને ત્યાં મળ્યા? અથવા તો હું જ વાઘનો શિકાર કેમ ન થઈ ગઈ?

શંકરદેવ: દેવળ! એનો કોઈ બીજો ઉપાય ન થઈ શકે?

દેવળ: મહારાજને મૂકી એમ નાસું તો નહિ જ.

શંકરદેવ: દેવળ! તેં મને ઘેલો કીધો છે. દેવળ! દેવળ!

[સામું જોઈ રહે છે.]

હવે હું જાઉં—દિવસ આથમવા માંડે છે. આપુને સમજાવજો.

દેવળ: તમે જાઓ છો, શંકરદેવ! સવારસાંજ આ પુરજ

ઉપરથી દૂર દૂર હું તો નજર નાખ્યા જ કંઈ છું. રખેને તમે
ક્યાંક ધરતા દેખાઓ. દેવ! તમે કૃત્તે દિવસે આવ્યા?

[એનો હાથ પકડી રહે છે.]

શંકરદેવ: દેવળદેવી! મને જવા દે. તારી સાથે વધારે વાતમાં
ગુંથાઉં છું તેમ મને વધારે ને વધારે નિરાશા લાગતી જાય છે
અને પ્રેમ મને ખઠાવરો બનાવે છે.

દેવળ: પધારો, દેવ! વહેલા આવજો. આપુને સમજાવવા
હું બનતું કરીશ. રજપૂત કુંવરી પાસે કદી નિરાશાની વાત
કરશે નહિ. અને પ્રેમ તો વળી કર્તવ્યપરાયણ બનાવે; ખઠાવરા
નહિ. દેવ પધારો!

શંકરદેવ: (પગથિયાં ચઢતો) દેવળ!

દેવળ: દેવ! કોઈ આ બાળુ આવતું જણાય
છે. સંભાળીને જજો.

શંકરદેવ: દેવળ!

[પગથિયાં પર જ બે હાથમાં
માથું ટેકવી બેસી જાય છે.]

દેવળ: દેવ! (શંકરદેવ જાય છે.) ઓ ભગવાન! માઈ તે
શું થવા બેઠું છે? આ જંગલમાં આટલું મંગળ પણ મને સરજત નહિ?

[બોલતી ચાલી જાય છે. ધીમે ધીમે અંધારું
છવાઈ રહે છે, અને બીલહણ વાદ્યો અને
ઝાંઝણ બંડારી એક મસાલથી સાથે પ્રવેશે છે.]

ઝાંઝણ: બીલહણ! મહારાજનો વિચાર હજી યુદ્ધે ચઢવાનો છે, હં?

બીલહણ: ઓ ઝાંઝણ બંડારી! આટલા વર્ષો થયાં તો
યે હજી કરણ મહારાજને તું ન ઓળખી શક્યો? મહારાજના
શરીરમાં એક લોહીનું ટીપું હશે ત્યાં સુધી મહારાજ યુદ્ધે ચઢશે.
કરણ મહારાજની હઠ અને ટેક એકમેકથી ઊતરે એવાં નથી.

પડ્યો પડ્યો પણ એ ક્ષત્રિય વીર છે.

ઝાંઝણુ: એલો સંકરીઓ આજે વાત કરતો હતો કે દેવળ-
બાને શંકરદેવ સાથે આપવા મહારાજે ના કહી છે. રામદેવ
મહારાજના રાજગૌર એ માટે જ અહીં આવ્યા હતા.

બીલ્હણુ: ઝાંઝણુ, જો સંકરીઓ મહારાજનો અંગરક્ષક છે
એ વાત સાચી, પણ એ કહે એ બધું સાચું ન માનતો, હં!

ઝાંઝણુ: મને એણે સોગન પર કહ્યું ને?

બીલ્હણુ: તો હશે ભાઈ, સાચું. મહારાજનું વાઘેલા કુળનું
અભિમાન ક્યાં કોઈથી અબલ્યું છે? દેવળબાનું રક્ષણ કરવાને
અને ગુજરાત પાછું પ્રાપ્ત કરવાની આશાએ તો મહારાજ
ટકી રહ્યા છે.

ઝાંઝણુ: ઓ ભાઈ! પણ હવે આપણાં હાડકાં કંઈ ચાલતાં
નથી. આલડીલડીને તો કંટાળો આવ્યો. (ખેસે છે) અને સંકરીઓ
તો વળી કંઈ જાતજાતની વાતો કહેતો હતો.

બીલ્હણુ: (મશાલચીને) અધ્યા જો, આટલામાં કોઈ છે કે-
જોઈ આવ તો? અમે અહીં બેઠા છીએ. (મશાલચી જાય છે.)
ઝાંઝણુસિંહ! એ સંકરીઓ વ્યતિપાત છે. જુઓ સાંભળો, મનમાં
રાખજો. આટલા પરાક્રમી અને બળવાન કર્ણદેવ, એનો ક્ષત્રિય
ધર્મ ચુકાવનાર એ દુષ્ટ સંકર, સમન્યા?

ઝાંઝણુ: એટલે?

બીલ્હણુ: ટૂંકમાં કહું છું, સાંભળો. મહારાજ મૂળથી સદ્ગુણ-
સંપન્ન હતા. પણ મહારાજને આડે રસ્તે દોરનાર, અનીતિ
મુઝાડનાર અને એ કાળી ટીલી લગાડનાર આ દુષ્ટ સંકર.

ઝાંઝણુ: બીલ્હણુસિંહ! શું કહેો છો?

બીલ્હણુ: આ દશા પણ એણે જ કરાવી છે. તે દિવસે

દશેરાએ દર્શનથી પાછા આવતાં મહારાજને રૂપસુંદરીઆ માટે કુદૃષ્ટિ કરાવનાર એ.

ઝાંઝણુ: એમ ? એા ભગવાન ! અને હજી એ મહારાજનો માનીતો સલાહકાર છે ?

બીલ્હણુ: આજે તો એ એની ભૂલ માટે પસ્તાય છે. એટલે જ તો મહારાજ માટે જીવન સમર્પવા તૈયાર થયો છે. વાર જીઓ, પેલો મશાલચી આવે; આ અંધારાની વાત અંધારામાં જ રાખજો.

ઝાંઝણુ: એની કશી ચિંતા ન કરશો. બીલ્હણુસિંહ ! યુદ્ધના ભણુકારા આવ્યા કરે છે. મહારાજ હમણાંહમણાં અસ્વસ્થ વધારે રહે છે. એ હડીલા એવા છે કે આપણું કલ્હું સાંભળે એમ પણ નથી. પરંતુ સમય વિપરીત આવ્યો અને કદાચ અહીંથી નાસવું જ પડ્યું તો ?—

બીલ્હણુ: હાં, ઠીક એ રમરણુ કરાવ્યું તમે. એ માટે મેં મંકરીઆ સાથે વાત કરી મૂકી છે. બાગલાણથી ત્રણચાર કોસ પર પણ કેટલીક સુંદર ગુફાઓ છે. મહારાજને માટે અવસરે એ મઠોમાં સંતાડવા અમે નક્કી કર્યું છે. મહારાજને એ વિષે અત્યારે કહેવામાં કાંઈ સાર નથી, કારણ નાસભાગની વાત એ કાને ધરશે જ નહિ ને ?

મશાલચી: (પ્રવેશે છે) મહારાજ પોતે આ બાળુ પધારે છે. આ પધાર્યો.

[કરણુ પ્રવેશે છે. બંને બીલા થઈ નમસ્કાર કરે છે.]

બંને: જય જય અનદાતા !

કરણુ: કોણુ બીલ્હણુ ? અને બીજું ?

[મશાલચી આવી દીવી મૂકી ચાલ્યો જાય છે.]

ઝાંઝણુ: એ તો હું ઝાંઝણુ કોઠારી, અનદાતા !

કરણુ: મારા શર સુભટો ! તમારી એકનિષ્ઠ સેવા જોઈ મારું હૃદય ધણી વાર દ્રવે છે, અને તમે આ સ્થિતિમાં મને જે સાથ આપી રહ્યા છો એથી તો અત્યારે ફક્ત ક્ષત્રિયત્વ ગૌરવ લે! એથી બીજું હું શું કહી કે કરી શકું? અત્યારે કંઈક વિકટ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે; એ વિષે હું તમને કંઈક કહેવા માગું છું. આપણે ટૂંક સમયમાં જ તુરકો સાથે યુદ્ધ ચડવું પડશે. માધવ મહેતા હજી જાતજાતની વિટંબનાઓ ઊભી કર્યે જ જાય છે, અને એથી મલેક કાકુર આ બાળુ ઊતરી આવે છે. માલવ, સારંગપુર, ભોજપુર, કાકપુર વગેરે સ્થળે યુદ્ધનાં કહેણ સાથે અનુચરો મોકલી દીધા છે અને સંકરીઓ બીજે કહેણ મોકલવાની તૈયારી કરે છે. પણ એ પહેલાં કુંવરી દેવળ માટે જે નિશ્ચિત યોજના કરી છે તે તમને કહેવા માગું છું.

બીલ્હણુ: અનદાતા! કુંવરીઆ માટે જરા યે ચિંતા ન કરશો. અમે—

કરણુ: બીલ્હણુસિંહ ! ક્ષત્રિય જીવન માટે કદી ચિંતા કરતો જ નથી. દેશ સાટે શત્રુ સામે, સામે મોંએ હાક દબને, નિષ્કપટ યુદ્ધ ખેલવામાં કુળગૌરવના રક્ષણાર્થે સ્નાન કરી, ચંદન ચોળી, કંઠે તુલસીમાળા ધરી હરહર મહાદેવ કરતાં હસતે મુખે યુદ્ધમાં ખપી જવામાં જે જે કષ્ટ સહન કરવું પડે એમાં જ રજપૂતને મન તો સુખ અને આનંદ છે; અને દેવળને, કૌળાના સંતાનને એની માતાને પગલે ચાલી જોઈ કરવાનું પણ શીખવવાની જરૂર નથી. પરંતુ આ તો જુદી જ વાત છે. હમણાં જ હું ભીમદેવ કુમાર સાથે નક્કી કરી અહીં આવ્યો છું. દેવળ અત્યારે જ ભીમદેવ સાથે દેવગિરિ જશે અને ત્યાં સુખરૂપ પહોંચ્યા પછી

રામદેવ મહારાજના ચિરંજીવી શંકરદેવ સાથે લગ્નપ્રતીતી જોડવાની અંતે મેં હા પાડી છે.

બીલ્હણુ: મહારાજ! સાચું કહો છો?

કરણુ: હા, બીલ્હણુસિંહ, હા. હું જાણું છું કે માઈ કુળરતન યોગ્ય કુળમાં નથી જતું, પરંતુ દેવળનું કુમળું હૃદય દુભવવા માઈ મન માન્યું નહિ.

ઝાંઝણુ: એ તો અનદાતા, જે થાય છે તે ઠીક જ થાય છે! આ ત્યાં હશે તો માધવના આવા પ્રપંચો પણ હાનિ કરી શકશે નહિ. મહારાજ! માધવ મહેતાને સ્થાને મહાદેવ મહેતા હોત તો આજે આ સમો ન જ આવત.

બીલ્હણુ: ઝાંઝણુસિંહ! એમ વારંવાર ગત કાળ મા સંભાર્યા કરો. ભોળોનાથ સૌ સારેસાઈ કરી લેશે. આપણે આપણો ધર્મ ન ચૂકીએ તો બસ.

કરણુ: બીલ્હણુસિંહ! અત્યારે વાતોમાં સમય વીતાવાય એમ નથી. દેવળને તૈયારી કરવાની સૂચના આપીને હું અહીં આવ્યો છું. બીમદેવના કહેવા પ્રમાણે કેટલીક તુરક દુકડીઓ આ બાળુ આવી રહી છે. આપણે કિલ્લેબંદી કરી સંરક્ષણ માટે તૈયારી કરવી જોઈએ.

ઝાંઝણુ: મહારાજ! આ શો અવાજ?

કરણુ: એ જ! કિલ્લેબંદીનું નિશાન વાગતું લાગે છે; જાઓ, તમે તૈયારી કરો.

[અંતે જાય છે. કરણુ દીવા પાસે જઈ એકીટશે જોઈ રહે છે.]

ઓ ભગવાન! અંતે દીકરી એ પારકું જ ધન એમ? દેવળ! માઈ એકનું એક રતન! આજ સુધી તારો રહ્યો હતો

તે પણ તૂટ્યો. મેં નિજીરે એને કરમાવ્યું. એના લગ્નનો દિવસ કાડભર્યો જિજ્ઞાસા એ ધડી પણ હાથે કરીને ઝુમાવી. કુળના અભિમાનના અંગારમાં એને બાળ્યા કરી. કુળ ! શું કુળ ? રાજ ગયું, રાણી ગઈ, રૈયત ગઈ, રિદ્ધિસિદ્ધિ બધું ગયું, છતાં કુળ ! દેવળ ! તું મેં ચાલી ! હવે જીવવું ? કોને માટે ?

[વિચારમૂઠ ફરે છે.]

સંકરીઓ : (પ્રવેશે છે) અનદાતા ! સાંતલસિંહ, આલ્હજીદે, વીરમદે, સાહજીમલ્લ અને સુલખખજીદેના ઉત્તર તો મળી ગયા છે. બધા મહારાજને મદદ કરવા તૈયાર છે—

કરજી : કોણ સંકર ? મને કોઈની મદદની જરૂર નથી. હું એકલો રજી અંબુમવા તૈયાર છું. હવે મને એક જ હોંસ છે. જો ગુજરાતને સ્વતંત્ર કરું, એના રાજ્યાસન પર દેવળને બેસાડું તો જ કરજી વાઘેલાનું નામ ઉજળવલ થશે. એ હું કરીશ. મથીશ, લઢીશ, . . અને સંકર ! કરજીને કાળી ટીલી લગાડનાર કોણ ? કરજીને આડે રસ્તે દોરનાર કોણ ? સંકર ! શા સાફ તું મને તે દિવસે દર્શન કરવા લાઇ ગયો ? દર્શનને બદલે નવયૌવનાઓ બતાવી . .

સંકર : અનદાતા ! આપ અસ્વસ્થ છો, જરા વિશ્રામ લ્યો.

કરજી : હવે વિશ્રામ ? મને જીવનભરનો અસ્વસ્થ કરી હવે મને વિશ્રામ લેવાનું સૂચવી રહ્યો છે ? મારાં પવિત્ર નયનોમાં મોહની ભુરકી નાખનાર, મને વારંવાર વિષયકૂપમાં નાખનાર સંકર ! તું મારી નજર આગળથી દૂર થા. યૌવનકાળની અનેક ભૂતાવળો આ નજર સામે અત્યારે બળી રહી છે. (સંકર તરફ ધસી) શા માટે સંકર, તેં રૂપસુંદરી બતાવી ? શા માટે તું મારો પ્રાસાદ હમેશાં નવીનવી રૂપસુંદરીઓથી ભર્યો રાખતો હતો ? કુલાંગાર ! ઉચ્ચ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ લઇ તું બ્રષ્ટ થયો, તારા રાજાને તેં

બેટ કીધો. જા, દૂર થા, સંકર ! મારી નજર આગળથી તું દૂર થા.

[સંકર ચાલ્યો જાય છે. કંઈક શાંત થઈ]

પણ એમાં બિચારા સંકરનો શો દોષ ? શા માટે હું લલચાયો ?
મેં મારી ખુદ્દિ શા માટે દુષ્ટ કીધી ? યૌવનના ઉન્માદના એ અદ્વ
આનંદો આજે શળની માફક હૃદય વીધી રહ્યા છે. ઓ ઓ પ્રભુ !

[બિચારો જાય છે.]

પણ એમ પસ્તાવો કર્યે શું વળે ? બિ, હજી તો કેટલાં ચે
યુદ્ધ ખેલવાનાં છે.

ભીમદેવ : (પ્રવેશે છે) મહારાજ ! હવે બહુ ખોટી નથી.

કરણ : કોણ ભીમદેવ ?

ભીમદેવ : હા મહારાજ ! બધી તૈયારી થઈ ગઈ છે. આપની
આશિષની જ વાર છે.

કરણ : ભીમદેવ ! આજની મારી વિચારપરંપરાનો પાર જ
નથી આવતો. મને અનેક વિચારો આવ્યા કરે છે. મને લાગે
કે હું કંઈક બ્રમણમાં ભમી રહ્યો છું. મારાં ગત વર્ષો બધાં દષ્ટિ
સમક્ષ બિલાં થઈ રહ્યાં છે. જુઓ, દેવળને મેં આજ વર્ષોથી
જીવની માફક જતન કરી જાળવી છે, એ આજે તમને સોંપું
છું. એને સાચવીને લઈ જાઓ. એ સોંપતાં—તમે તો બાળક છો—
પણ એના આ વૃદ્ધ પિતાના હૃદયમાં શું શું થતું હશે તે તમે
નહિ સમજી શકો. ભીમદેવ ! હું તો એનો પિતા અને માતા
બંને છું. મેં જ એને ઉછેરી આટલી મોટી કરી છે. . . .

ભીમદેવ : મહારાજ ! એનો વાળ પણ વાંકો નહિ થવા દઉં.
ખીજું તો શું કરું ?

કરણ : તમારામાં મને શ્રદ્ધા છે. શંકરદેવને આશિષ કહેજો;
જાઓ ! પહોંચ્યાનો સંદેશો કોઈપણ પ્રકારે કહાવજો.

[ફરી રણશીંગડું વાગે છે.]

ભીમદેવ: સર્વ તૈયારી થઇ ચૂકી. હવે નીકળવાની જ ખોટી.
ત્રીજો રણશીંગડો અમે તો નીકળી ગયા હોઇશું. હું જમ્મશ મહારાજ!
[તરત સૈનિકવેશમાં દેવળ પ્રવેશે છે.]

કરણ: જય! જય!

દેવળ: આપુ!

કરણ: ખેટા! સુખી થાઓ. જાઓ, ભીમદેવ કુમાર સાથે
છે. એ તને કોઈ વાતે ઓછું નહિ આવવા દે. ઈશ્વર તારૂં રક્ષણ
કરે. વાઘેલા વંશને ઉજ્જવલ કરજે.

[ગળું રૂંધાઈ જતાં કરણને ગળે વીંટાઈ રહે છે]

દેવળ: આપુજી! જાત સાચવજો—ને મારી ભૂલોને ક્ષમા...

કરણ: ખેટા! સાવધ થા. ઈશ્વર ફરી આપણને મેળવશે
ત્યારે સુખી દંપતીને હું આશીર્વાદ આપીશ. તું અને શંકરદેવ
થકી પાછું ગુજરાતના રાજ્યાસનને અક્ષયકીર્તિ કરીશ. ક્ષમા
શાની, ખેટા? દેવળ! દેવળ! દેવળ! કદી હું રણમાં
ખપી ગયો તો? દેવળ! એનાં કર્તવ્યોને લીધે તારી
આ દશા એવું જો તને કદીક લાગે તો દેવળ! તારા વહાલા
આપુને એટલી ક્ષમા કરજે.

દેવળ: આપુ! આપુ!

[બાઝી જ રહે છે ત્યાં રણશીંગડું વાગે છે.]

કરણ: જાઓ ખેટા, વિદાય થાઓ. હવે સમય ગુમાવાય
એમ નથી. આ જો પેલી મારી અસિ લાવ. છેલ્લી છેલ્લી આપ
તારા આપુને. જાઓ; જય! જય!

[બંને મૂંગાંમૂંગાં ચાલવા માંડે છે. અંતે દેવળ
જાય છે. કરણ આશીર્વાદસૂચક હાથ ભિન્ના
કરી બિભો રહી જાય છે. આંખમાં સહેજ

ઝળઝળિયાં બરાઇ રહે છે. 'દેવળ!' એટલું
જોલી બાજુ પર બેસી નય છે. કેટલીક ક્ષણ
પછી જોરથી ઢોલ, તાસાં અને રણુશીંગાં વાગવા
માંડે છે, વાગ્યા જ કરે છે; જરા અટકે છે.]

કરણુ: ચમકી ખડ્ગ લઈ સફાળો. હૈં! તુરકો હલ્લો કરવા
આવ્યા છે?

[એકદમ ભુરજનાં પગથિયાં ચડી પાળ
ઉપર જઈ જોઈ રહે છે, જોયા જ કરે
છે. રણુશીંગાં ફરી વાગવાં શરૂ થાય છે.
કરણુ તરત પાછો જતરી પડે છે.]

હરહર મહાદેવ! કરણુના હાથમાં આ ખડ્ગ છે ત્યાંસુધી
કોની શક્તિ છે? (કંકો જોરથી વાગે છે) હાં, હાં, ચલો યુદ્ધ,
હર હર મહાદેવ!

[દોડતો નય છે ને પડદો પડે છે.]

દશ્ય ત્રીજું

[સન્ધ્યાકાળ:વેલ્લરની ગુફાના બહારના પથર પર ગુજરાત બણી દષ્ટિ કરતો, અકાળે વૃદ્ધ થયો હોય એવો કરણ પડ્યો છે. એ વિચાર-મૂઠ દશામાં પણ એની આંખમાં ક્યાંક આ-શાનું તેજ જણાયા વગર રહેતું નથી.

દૂરથી ઘોડાના દાબડાનો અવાજ આવતો સંભળાય છે. કરણ આળસધેનમાંથી ચમકી ઊભો થાય છે. દૂરદૂર સામે પથરની બહારની પાળ ઉપર બે હાથ મૂકી એકીટશે જોઈ રહે છે. આમતેમ એકબે આંટા મારી પાછો બેસી જાય છે.

સંકર ગુફાના દ્વારમાંથી બહાર નીકળે છે. ઉતાવળો એ પણ પાળ તરફ ધસે છે, ને જીએ છે. ત્યાં જોતોજોતો જ કરણને સંબોધે છે.]

સંકર: મહારાજ! મારતે ઘોડે કોઇ આવતું લાગે છે. ભાલો ચમકતો દેખાય છે. કદાચ કોઇ તુરક સિપાઈ પણ હોય. દેવળબાને શોધવા આવતો હોય તો એને ધૂળ ચાટતો જ કરી દઇશું. પણ આ રથાન એને કોણે બતાવ્યું હશે? હાં! હાં! કોણ છે? પેલા વળાંક પર દેખાશે. અહીંથી જ ખડ્ગ ફેંકી એને ધા કરી દઉં.

કરણ: સંકર! જે હોય તેને આવવા દે. એવી ચિંતા મા કર. હું મરે ત્યારે ભલે રજપુતાણ રંડાય, પણ હજી આ ચીથરે-હાલ દશામાં મેં મારામાં સામે મુખે ઝૂઝવાનું બળ છે. અહીંથી

ખડ્ગ ઉગામતો નહિ. જે હોય તેને આવવા દે.

સંકર: કોઇ-કોઇ આ તો કોઇ રજપુત લાગે છે. હૈ-શું? શંકરદેવ આ તો! મહારાજ! આ તો શંકરદેવ મારતે ઘોડે આવે છે. દેવળખાને ક્યાં મૂક્યાં હશે ત્યારે? મૃગયા તો હોય નહિ. અત્યારે તે કંઇ મૃગયાનો સમય છે?

[ધાડાના દાખડાનો અવાજ એકદમ વધી બંધ થઈ જાય છે. બહાર ઘોડો બાંધી શંકરદેવ હાથમાં ખડ્ગ સાથે ધસતો દેખાય છે.]

શંકરદેવ: કરણરાજ! ખડ્ગ લ્યો, તમને એમ ને એમ નહિ મારું. યુદ્ધમાં મારીશ.

[કરણ ભ્રમો થવા જાય છે.]

કરણ: શંકરદેવ!

શંકરદેવ: કરણરાજ! ખડ્ગ લ્યો. યવનો સામે લડ્યો છું; હવે હિંદુ સામે લડીશ. આજે તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા નિશ્ચય કર્યો છે. ખડ્ગ લ્યો. સંકર! મહારાજને ખડ્ગ આપ!

સંકર: શંકરદેવ! આમ ઉશ્કેરાએલા કેમ છો? આ બધું શું છે? જરા શાંત થાઓ. આમ આકળા થઇ—

શંકરદેવ: આકળો? અરે હું તો ગાંડો થયો છું! આજે મને કશાનું જાન નથી. કુળમર્યાદાની ખોટી મમતામાં તમે મારા હૃદયના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા છે. મારા જીવતરમાં વિપ ભેળવ્યું છે. લ્યો ચાલો, ખડ્ગ લ્યો—ઢીલ થાય છે.

કરણ: લલ્લું હશે તો લઢી લઇશું; પણ મને કહો તો ખરા શંકરદેવ, કે આ બધું શું છે? મને કંઇ સમજ પડતી નથી.

[હાથમાં ખડ્ગ લે છે.]

શંકરદેવ: અને મને પણ કંઇ જ સમજ પડતી નથી. મારી

આંખે અંધારાં આવે છે. માફ જગત નાશ પામ્યું છે. કરણુરાજ!
મને સદાને માટે દેવળવિહોણો! બનાવનારના આજે હું—

કરણુ: દેવળવિહોણો?

સંકર: દેવળયા ક્યાં છે? શંકરદેવ એ પહેલું કહો.

શંકરદેવ: દેવળ! દેવળદેવી! અત્યારે દિલ્હીમાં અલ્લાહ-
દીનના દરબારમાં—

કરણુ: શંકરદેવ! શું બોલો છો?

[એકાએક બેસી જાય છે.]

શંકરદેવ: આપ અજ્ઞાત છો શું? દેવળદેવીને તુરકો ઉપાડી
ગયા અને—

સંકર: ધરતીમા અમને જગા આપ!

કરણુ: શું શંકરદેવ! સવિસ્તર કહો.

શંકરદેવ: રસ્તામાં જ તુરકોની એક ટુકડી એને ઉપાડી ગઇ.
એનું મોં જોવાને પણ હું પામ્યો નથી. તમારી જિદ તમે છેવટ
સુધી ન જ છોડી. એ મને મનથી વરી ચૂકી હતી છતાં એના
પ્રેમને નાદાન ગણી, હસી કાઢી, રજપૂત કુળની મોટાઇના મદમાં
એના ને મારા બંનેનાં હૃદયો કચરી નાખ્યાં. કુંવરી વટલી મ્હેઝ
થઇ, રાજ રઝળતો થયો; કુળના મદની તે કેવી ઘેલછા!

કરણુ: કુળ! ગુજરાતનો મહારાજ કરણુ વાઘેલો! એને
આ શખ્દો સાંભળવાના! આ તમે નથી બોલતા, વિધાતાના
બોલ સાંભળું છું. (ખડખડ હસે છે.) કુમાર! કરણુ કોઈ દિવસ
કોઈની આગળ નમ્યો નથી. આજે તમને—વિધાતાને—મસ્તક
નમાવું છું. જ્યો આ ખડ્ગ! મને ખડ્ગ લેવાનું કહેતા હતા
ને? હવે હું તમને આપું છું. જ્યો, આ કરણુની ડોક પર ચલાવો,
ને કરણુનું નામ નિર્મૂળ કરો. કુમાર! ઝટ કરો.

[શંકરદેવ લેતાં અચકાય છે, બે ડગલાં પાછો જાય છે, શરમથી માથું નીચું નાખી પથ્થરને અઢેલી ભેલો રહે છે.]

અચકાઓ નહિ કુમાર! રાજ ગયું, રાણી ગઇ, બે દીવડીઓ મારી જીવનની સન્ધ્યા અજવાળી રહી હતી તેમાંથી એકને વિધિએ હોલવી નાખી . . . (એકાએક) કુમાર! ચલાવો ખડ્ગ, એવા જીવતરનો હવે શો ખપ?

સંકર: શંકરદેવ! તમે એ ક્યાંથી જાણ્યું?

શંકરદેવ: મલેક કાકુરના પોતાના જમણે આવી મને એ વાત કહી. એ સાંભળીને તો હું દોડ્યો આવ્યો.

કરણ: તો તો ખોટી વાત. દેવળ જીવતી કોઇ દિવસ મ્લેચ્છને હાથે જાય જ નહિ. યુદ્ધ ખેલે, રણમાં કપાઇ જાય, જૈહર કરે, પણ રજપૂત કુંવરી કુળને કદી કલંક લાગવા દે નહિ. તમારી ભૂલ થાય છે, શંકરદેવ! આ તો મલેક કાકુરનું એક તરકટ છે. દેવળ મ્લેચ્છના હાથમાં જાય? હું માની જ શકતો નથી. કેવળ અસત્ય—અસંભવિત. હજી તમે દેવળને ઓળખતા નથી. હશે. તમે યુદ્ધ કરવા જ આવ્યા છો, તો ત્યો આ ખડ્ગ ને ચલાવો ઝટ.

શંકરદેવ: મહારાજ! મને ક્ષમા કરો. આશરે આવેલા અતિથિ તરફ મારા અઘટિત વર્તન માટે મને શરમ આવે છે. પ્રેમે મને આંધળીઆં કરાવ્યાં. મુસલમાન સામે વેર લેવાને બદલે હું કાયર બની આપની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો.

કરણ: હોય. પ્રેમનાં ધેન તો આથી યે ધેરાં હોય છે. (દ્વરથી પાછો ધોડાના દાબડાને અવાજ આવતો સંભળાય છે.) કોઈ ધોડેસવાર આવતો જણાય છે.

[બધા પાળ પાસે જઈ જોઈ રહે છે.]

શંકરદેવ: (કંઠક વારે) આ તો ભીમદેવનો સાથી જણાય છે.

સંકર: (થોડી વારે એકાએક) આ તો ઝાંઝણ ભંડારી!

ઝાંઝણ ભંડારી: (પ્રવેશે છે.) અનદાતા!

કરણ: કેમ ઝાંઝણ! આટલા ઉદાસ કેમ?

ઝાંઝણ: અનદાતા! અનદાતા!

[પગે પડી મૂઠ બેસી રહે છે.]

શંકરદેવ: ઝાંઝણસિંહ, કહો શી વાત છે? કંઈ અશુભ છે?

ઝાંઝણ: ભીમદેવ કુમાર સખત જન્મી થઇ પડ્યા છે અને બીલ્હણસિંહ આ એના બાળપણના ભેર ઘરડા ઝાંઝણનો સાથ છોડી વૈકુંઠે સીધાવ્યા.

કરણ: શું બીલ્હણ દેવલોક પામ્યો.

ઝાંઝણ: હા અનદાતા! આ આંખે હજી કંઈ લીલાંસૂકાં જોવાનાં હશે તે હું રહી ગયો.

કરણ: ઓ દૈવ! બીલ્હણ! બીલ્હણ! મારો સાચો શરવીર સુભટ. ઓ દૈવ! હજી કંઈ હૈયા વીંધી નાંખે એવા સમાચાર કહેવાના છે?

ઝાંઝણ: હા અનદાતા! એ કહેવાની આ અભાગી ઝાંઝણની જીવડતી નથી.

શંકરદેવ: દેવળને મ્હેચ્છો ઉપાડી ગયા?

ઝાંઝણ: ના કુમાર! પણ—

કરણ: હાઆશ! તો શું એ પણ સ્વર્ગે ગઇ? શું છે ઝાંઝણ—ઝંટ કહો.

ઝાંઝણ: અનદાતા! ક્ષત્રિય કુંવરી આટલા શરાતનથી લડે એ તો મેં દેવળબાને જ જોયાં. કંઈ કેટલા યે મ્હેચ્છોને ધૂળ આટતા કર્યાં, પણ અંતે દૈવવશાત્ એક તીર વસમું લાગ્યું અને એ—

કરણુ: દેવળ! દેવળ! તું ત્યાં ને હું અહીં?

[ખૂણામાં પત્થર પર માથું નાખી બેસી જાય છે.]

શંકરદેવ: બીમદેવ ત્યાં જન્મી થઈ પડ્યા છે?

ઝાંઝણુ: અત્યારે તો કાણુ જાણે ક્યાં હશે, પણ દેવગિરિ તરફ ઘોડો દોડાવતા મેં જોયા હતા.

શંકરદેવ: મહારાજ! મને ક્ષમા કરો, ને રજા આપો. બીમદેવની વહારે મારે જવું જ જોઈએ. ઝાંઝણુસિંહની વાત કદાચ ખોટી પણ હોય. મને મારા સાચા ધર્મનું હવે જ્ઞાન થયું છે. દેવળનું વેર હું લઈશ. મહારાજ મને રજા આપો.

[કરણુને પગે પડે છે. કરણુ મૂંગો-
મૂંગો માથે હાથ મૂકે છે અને જાય છે.]

સંકર: જય જય કુમાર!

[બધું શાંત છે. કાઈ કંઈ બોલવું નથી.
ફક્ત ઘોડાના દાબડાનો અવાજ ધીમે-
ધીમે આછો થતો સંભળાય છે. કરણુ
પડ્યો છે ત્યાંથી એકાએક ઊભો થઈ
પાળ પાસે આવી નીચે જઈ રહે છે.]

કરણુ: અને હાં! શંકરદેવ! જ્યારે મ્હેન્ટો સામે લડવા અવસર આવે ત્યારે દોડતે ઘોડે જરૂર કહાવજો. રામદેવરાયની સહાયાર્થે ને રક્ષણાર્થે કરણુનું આવું આવું પણ ખોળિયું લડવા તૈયાર છે. જય! જય!

[પાછો ફરી]

ઝાંઝણુ ભંડારી! જાઓ, કુમારને પડખે રહો. પ્રેમથી એ આંધળા થયા છે. કંઈ સાહસ કરી ન બેસે તે જોજો. જાઓ.

ઝાંઝણુ: અનદાતા આપની—

કરણુ: મારી કશી ચિંતા ન કરો. હું અહીં નિર્ભય છું. આ

ગુફાઓમાં મને કંઈક શાંતિ અને એકાંત મળે છે, તે ખસ છે. જાઓ, કરણની આટલી છેલ્લી આગા પાળો.

[ઝાંઝણ નમસ્કાર કરી જાય છે.]

સંકર! તમારા માંહેમાંહેના કલહને અંગે તૈને માધવે મારી આ દશા કરી. ગુજરાતના ખ્યાત ઉલ્લેખોમાં દેશદ્રોહી માધવનું નામ તો કાળે અક્ષરે લખાઈ રહેશે. સંકર! મને જરા જળ આપ!

[સંકર ગુફાની અંદર પાણી લેવા જાય છે.]

ઓ! ઓ પ્રભુ! દેવળ! કૌળા! તમે જૈહર કર્યાં પણ મેં સમરાંગણમાં ચંદન ન ચોળ્યાં.

સંકર: (અંદરથી બહાર આવી) અજઘાતા! અંદર જરા પણ જળ નથી; નીચેથી લઇ આવું છું.

[જાય છે.]

કરણ: (ન સાંભળતાં) નરપિશાય સંકર! મને રોજ વછનાગ ખવડાવતો હતો. આજે મારી શક્તિઓ કથળી ગઈ લાગે છે. ઓ મારો કંઈ સુકાઇ જાય છે. સંકર! મને પાણી આપ. કૌળા જેવી પટરાણી જેની સેવામાં સદા તત્પર રહેતી તેની આ દશા! ઓ પશ્ચાત્તાપનો કીડો મને કોતરી ખાય છે.

[બિભો થઈ ગુફાનાં દ્વાર તરફ ચાલવા માંડે છે.]

કૌળા અલ્લાહિદીનની પટરાણી થાય! કેવી અસત્ય વાત! કૌળા એક ભવમાં બે ભવ કરે! કેટલું હડહડતું અપમાન? કેવી અસંભવિત વાતો ફેલાવવામાં આવે છે? કૌળા સાચી ક્ષત્રિયાણી હતી, સતી હતી. કૌળા તું ક્યાં હશે?—કે તૈ જૈહરમાં પ્રાણ તન્યા?

[દ્વાર સુધી જાય છે. એકાએક ગુફામાં ભયંકર ભડકો થાય છે એ જોઈ એ કારમી ઝીસ પાડી બેઠે છે. પડતો આખડતો પાછો બહાર આવે છે.]

ઓ! ઓ!

[ફરી અંદર જવા જાય છે. અંદર લાલ જવાળાઓ દેખાય છે. દૂરથી 'જે અંબે'ના અવાજ આવે છે; સાથે ઝાંઝ, શરણાઈ અને ઢોલના અવાજ સંભળાય છે. અવાજ કંઈક વારે શાંત થતાં અંદરથી એક પ્રચંડ અવાજ ગાળી રહે છે:]

‘જેરજીલમથી પારકી સ્ત્રીને એક ભવમાં બે ભવ કરાવનાર કરણરાજ વનવગડામાં રજાળશે. એની રાણી અને કુંવરીનો એને વિયોગ થશે, અને પોતે કમોતે મરશે.’

[ફરીથી રાજની એક સ્ત્રી સંભળાય છે.]

‘. . . અને એનું નામનિશાન કંઈ ન રહેતાં, એના પાપથી એનું રાજપાટ જડમૂળથી ઉખડી ખેદાનમેદાન થઈ જશે. એના સર્વસ્વનો નાશ થશે, અને એ તરફડી તરફડીને કમોતે મરશે.’

[ચુકાના દ્વાર આગળથી કંકુ ઊડવું દેખાય છે ને કરણ એ ફાટી આંખોએ જોઈ રહે છે.]

કરણ: કોણુ રૂપસુંદરી! સતી? ઓહ! સતી રૂપસુંદરી! . . . હૈં આ કોણુ? કેશવ! આ બધા કોણુ? કોણુ છો મારી સામે? તેજ્જ! કુલાં! આ બધી શી ભૂતાવળ? . . . તમે બધાં ચાલ્યાં જાઓ અહીંથી. મને નહિ સંતાપો બધાં ખડખડ હસો નહિ. જાઓ અહીંથી—જાઓ બધાં . . .

[પાછાં ડગલાં ભરતો ચાલે છે. વળી એક ભભૂકો દ્વારમાં દેખાય છે, ને કંકુ બહાર ઊડવું જણાય છે, ને વધારે ધાડો અવાજ સંભળાય છે:]

—કરણુ! ગૌઆહ્મણ પ્રતિપાળ રાજ! તેં રજપુતાઈ લજવી, શેરીએ શેરીએ નરરાક્ષસ જેવો તું નહોતો ચાલ્યો? પાટણની કેટલી નિર્દોષ અટારીઓને તેં તારી નજરે એબ લગાડી હતી?

કોણ કુટ! કોણ પાપી!—

[ધીમેધીમે અંધાં યવા માંડે છે.]

કરણ: ઓ ઓ મારો જીવ રૂંધાય છે. આ—આ કોણ રૂપસુંદરી? એ નિર્દોષ કૂલને મેં કચડ્યું! ઓ એ દશ્ય! આ મારા મગજમાં શી જૂતાવળ જાગી છે? શાંત થાઓ બધું!

વેલૂરના સુંદર મઠો! અહીં કેટલાયે ધર્મધુરંધરોએ તપ સેવ્યાં હશે. તમે મને શાંતિ નહિ આપો? મને બળતરા થાય છે. ઓ—ઓ મારે અંગે દાહ બળે છે. માંડે ગળું સુકાય છે. પાણી! પાણી! સંકરીઆ! પાણી! પાણી તો અંદર છે. ત્યાં તો ચિતા ભડભડે છે.

[વરમ્નાદની ગર્જના જેવા અવાજો થઈ રહે છે. વીજળીના ચમકારા જેવા ચમકારા થવા માંડે છે. એક કડાકો સંભળાય છે.]

અરે, આ શું થવા બેઠું છે? અહીં વીજળી પડશે? પડો! આભ ફાટો! રાત્રિ કાળા અંધારમાં મને ઘેરે છે. અંધારાં! મને વીંટળી રહો. ઓ, હું મરું છું. . . પાણી. . .

[બીજો કડાકો સંભળાય છે. પથર પર પટકાઈ બેસે છે. ચીસ પાડી ગુફાના દ્વાર તરફ ધસે છે. ફરી લાલ્લ ભડકો દેખાતાં પાછો બહાર વીજળીના ચમકારામાં આવી]

કનક! કનક! તું તો મને પાછો નહિ કાઢેને?

[પરે છે]

ઘડીબર

[નાટિકા]

રેખા . રૂપ
યુગ . વર્ષ . દિવસ
નિશા . ઘડી . કાલ

[રૂપચન્દ્ર ચોપડી વાંચતો બેઠો છે.
ગોખતો ન હોય, ગ્રંથવાતો ન હોય
એમ. રેખા એકાએક દોડતી આવે છે].

રેખા: રૂપ! રૂપ! શું કરે છે? વાંચે છે? ચલ બહાર.

રૂપ: કેમ? તું મને બહુ હેરાન કરે છે, હં!

રેખા: અરે બહાર સાથીઓ પૂર્યો છે, કળોડીનો દાબડો
પણ ત્યાં જ મૂકી આવી છું. પેલા રંગ ક્યાં છે? ચલ ચલ
આપણે એમાં રંગ પૂરીએ. હજી તો સાથીઓ પણ જરા બાકી છે.

રૂપ: સાથીઓ પૂરવા?

રેખા: હારતો, કંઇ કેટલા દિવસથી આપણે સાથે સાથીઓ
નથી પૂર્યો. ચાલ આજે સાથે રંગ પૂરીએ: સાથીઓ કમળનો
છે; એમાં ક્યા રંગ પૂરીશું?

[રંગની શોધમાં તો ફરે છે જ.]

રૂપ: તું તો, રેખા, દિવસે દિવસે નાની થતી જાય છે.
હવે તે વળી સાથીઆ પૂરાતા હશે? આવું આવું તને ક્યાંથી
સૂઝે છે? નિશાળે જવાનું કહીએ છીએ ત્યારે તો મોઢું ચઢાવે
છે, અને આવાં ધર્તિગમાં તૈયાર!

રેખા: ધર્તિગ! તો . . . ઓ . . . ઓ! ને નિશાળે તો
હું કોઇ દિવસ નથી જવાની.

રૂપ: હા, એટલે જ તો આવું ફૂદતાં આવડ્યું છે. રમ્યા
કરવું, સાથીઆ પૂરવા, ચીતરડાં ચીતરવાં, ગીતડાં ગાવાં, હસવું
ફૂદવું—બીજું આવડે છે શું? નહિ કોઇ દિવસ સારી ચોપડીઓ
વાંચવી, દૈનિક જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં રસ ભેવો. . . .

રેખા: (હંડકથી) સારાં પુસ્તકો એટલે?

રૂપ: હું નવરો તે પાછી તને એની યાદી કરી આપું!

રેખા: વારૂ, નિશાળે ગયા વિના સારાં પુસ્તકો નહિ વંચાય ખરૂં ને?

રૂપ: કેટલાં વંચાય છે તે તો જોઈએ છીએ ને? સાથીઆ પૂરતાં આવડે છે!

રેખા: ભાઈ! મારે તાઈ ભાણ્યું નથી સાંભળવું. બહાર આવવું હોય તો આવ, નહિ તો ના કહે. નિશાળે જઈ શું શીખીને ધાડ મારવાની છે તે મને ખબર છે! ને હમણાં તો કંઈ ચઢ્યા સાથે કામ છે? મને કૂદવાની ના કહે, રમવાની ના કહે, બહાર જવાની ના કહે; મારી સાથે રમતાં તને શરમ લાગે—ના હીણપદ લાગે. મારી સાથે હસે પણ નહિ, ગંભીર મોહું કરીને ખેસે. પહેલાં મારો રૂપભાઈ આવો નહોતો.

રૂપ: રેખા! ગાંડાં શા કાઢે છે? હવે તે કાંઈ રમવાનું પાલવે?

રેખા: ન કેમ પાલવે? રમવામાં કંઈ ઓછું શીખાય છે? તમારી કેદખાનાની કોટડી જેવી નિશાળમાં મારે નથી ભણવું. હવે આપણાથી સાથે સાથીઓ પણ ન પૂરાય એવા ભણતરને મારા નવ ગજના નમસ્કાર.

રૂપ: રેખા તાઈ ચાલે તો મને પણ ભણુવા દે નહિ, ખરૂં ને?

રેખા: હા, હા, વળી.

રૂપ: (ઝિભો થઈ) જા, જા, તારી સાથે વાતો કર્યાં કરું તો મારો પાર ક્યારે આવે? પૂર્યા કર સાથીઆ. મારે તો હજી ચોપડીઓ તૈયાર કરવી છે અને નિશાળે જવું છે.

[જય છે.]

રેખા: જા જા દોડ! શું ચે જાણે ભણી નાખવાનો છે!

[એ ગથો એ તરફ કંઈ વાર જોઈ રહીને]

... પણ એ નિશાળે જાય છે એ મને નથી ગમતું. પહેલાં તો એ મારી સાથે રમતો; હવે તો રમતો પણ નથી. ના, આવો નહોતો પહેલાં. જીદી ને જડ થતો જાય છે. દાદાજી સાથે વાતો સાંભળવા પણ હવે તો બેસતો નથી; અને ઉલટું કહે છે કે એવી વાતોમાં માનીશ નહિ. એમાં પરીઓ ને દેવદૂતો આવે એ તો બધાં જુકાં: એ તો બધાં ગપ્પાં!

૩૫: (તૈયાર થઈ નિશાળે જતાં પ્રવેશી) ગપ્પાં, ગપ્પાં, એક વાર નહિ સત્તર વાર ગપ્પાં!

રેખા: ભાઈ!

૩૫: શું છે?

રેખા: માઈ એક કલું નહિ માને?

૩૫: શું?

રેખા: આજનો દિવસ નિશાળે ન જા.

૩૫: કેમ?

રેખા: તું આજે અહીં રહે તો એ પરીઓ અને દેવદૂતોને અહીં બોલાવીએ અને એમની સાથે રમીએ.

૩૫: રમવા સિવાય બીજું કંઈ તને સૂઝે છે ખરું?

રેખા: તું તારે ઊભો રહેજે, હું મારે એકલી બારણે સાથીઓ પૂર્યા કરીશ. એમાં તને ગમે એવા સુંદર રંગ પૂરીશ ને ત્યાં એક નાનકડું બારણું બનાવીશ, ને એમાંથી પરીઓ અને દેવદૂતોને રમવા બોલાવીશ.

૩૫: તું તારે રમ્યા કરજે, હું તો આ ચાલ્યો.

રેખા: ૩૫! મારી સાથે નહિજ રમે?

૩૫: (મોઢું મચકોડી) ના.

રેખા: કોઇ દિવસ નહિ રમે ?

રૂપ: (ખીજી જાતનું મોં કરી) ના.

રેખા: રૂપ, આજનો દિવસ નિશાળે ન જા. મને નહિ ગમે.

[રૂપ ડચકારી બોલાવી ચાલ્યો જાય છે.]

રેખા: રૂપ ! ઓ રૂપ ! મને તારા વિના નહિ ગમે. મારી સાથે લઢીને ન જા; ઓ રૂપ !

[રેખા એ તરફ જોતી જો હાથ પર માથું મૂકી બેસી રહે છે. પ્રકાશમાં ફેરફાર. અત્યંત સ્વેત બોલાવી ત્રણ પીળા દીવા ઠરવા.

યુગ પ્રવેશે છે: રેખાને એના આવવા વિષે ખબર નથી. છેક પાસે જાય છે. બહુ ધ્રુવ-પરિધાન, લાલ પીતાંબર, લાલ પહેરણ, લાલ શિરપટ્ટા, [હાથમાં યુગદંડ પગમાં પાવડી.]

યુગ: રેખાબાળા ! રેખાબાળા ! હું યુગ બોલાવું છું.

રેખા: (ધીમેથી બોલુ જોઈ) કોણ ? આપ કોણ ?

યુગ: હું યુગ.

રેખા: આપને નમસ્કાર કરું છું. એ સિવાય આપની ખીજી સેવાની મને આવડત નથી.

યુગ: એમાં આવડતની જરૂર જ નથી. સેવા તો સ્વયંભૂ પ્રેરણા છે. તમે અહીં શાની શોધમાં બેઠાં છો ?

રેખા: સ્વપ્નો, ભાવનાઓ, પરીઓ, દેવદૂતો ... મને તો એવું એવું જોઈએ છે. પણ મારો રૂપ જ મને નિરાશામાં ડુબાડી ગયો.

યુગ: રૂપ ?

રેખા: મારો ભાઈ. એ જ્ઞાન લેવા ગયો છે, ને હું જ્ઞાન વિનાની અહીં બેઠી છું. યુગાત્મા ! તમારે વિષે પણ એ જ જે કંઈ કહેતો હતો તે જાણું છું. તમે તો અનાદિ છો, એટલું

જ જાણું છું. પણ એવું જાણીને શું કરું ?

યુગ: વધારે ને વધારે તો ધીમે ધીમે જાણશો ને અજ્ઞાન તમારું દૂર થશે. હું અનાદિ છું, વિશાલ છું. કેટલાં યે જીવન વીતશે ત્યારે મને સંપૂર્ણ જાણી શકાશે.

રેખા: પણ તમને જાણવા માટે હું શા સાઈ એટલાં મારાં જીવન અમર્યાં ફેંકી દઉં ?

યુગ: અનાદિત્વની ભાવના પામવા. રેખા ! તું હજી બાળક છે. જીવનની કીમત તું શું જાણે ?

રેખા: બાળક હોયશ તો છો રહી. મારે તો રહેવું છે જ બાળક. જીવનની કીમત જાણું કે નહિ, પણ અમર્યાં તો નહિ ફેંકી દઉં. મને લાગે છે કે તમે મારી મૂંઝવણમાં વધારો કરો છો.

યુગ: રેખાબાળા ! વિશાળ યુગભાવના પામવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરતાં તને હજી વાર છે. જો આ આવે વર્ષ. એને ઓળખ. કદાચ એક જીવનમાં એને તું પામી શકીશ.

[વર્ષ પ્રવેશે છે, ભુરાં વસ્ત્રપરિધાન; છુટ્ટાં નહિ.]

રેખા: કોણ ?

યુગ: વર્ષ-શક-સંવત-સાલ: એને તો જાણે છે ને ? ગણે છે ને ?

રેખા: કોણ જાણે ! ગણું છું ને જૂલું છું. ૩૫ એને જેમ જેમ ગણતો તેમ તેમ એને અંતરથી દુઃખી થતો હું જોઈ શકતી.

વર્ષ: રેખાકુમારી ! હું તો અનાદિ નથી; અને વળી મને તો અંત પણ છે.

રેખા: એટલે તમે બંને બાજુથી બંધાએલા છો ખરું ને ?

યુગ: ના, એ સ્વતંત્ર છે.

રેખા: તે તો કોણ જાણે; પણ એટલું જાણું છું કે મને જે જોઈએ છે તે એનાથી નહિ આપી શકાય.

વર્ષ: તને શું જોઈએ છે ?

રેખા: મને શું જોઈએ છે ? મને શું જોઈએ છે ? કાણ જાણે, ભૂલી ગઈ. પણ તમારા જેવાં બંધન તો નથી જ જોઈતાં. અને હજી સુધી તમે નથી આપી શક્યા તે કંઈ હવે આપી શકવાના છો ?

વર્ષ: હજી હવે, પાંચ દસ વર્ષે આપી પણ શકું.

રેખા: હા, હા, તમે પણ જીવનની ગણતરી કરવા માંડીને ?

વર્ષ: તો ન ગણાય એવો આ દિવસ આવે એ તને સંતોષી શકશે.

દિવસ: રેખાબહેન ! મને તો ઓળખો છો ને ? આપણે તો રોજ મળીએ છીએ, ખરું ને ?

રેખા: રોજ મળ્યા તેમાં શું વળ્યું ? માફ મને જે જોઈએ છે તે નથી મળતું ને ?

વર્ષ: શું જોઈએ છે તે તો તને ખબર નથી.

રેખા: હા, હા, હું તો કંઈ જ જાણતી નથી. મને કશાની જ ખબર નથી. મને સ્વપ્ના વિષે ખબર છે એ જાણું છું. દેવદૂતો ને પરીઓ વિષે જાણું છું. એ મને જોઈએ પણ છે. પણ રૂપ કહે છે કે જ્ઞાન મેળવવું વધારે સાફ છે. કાણ જાણે મને કંઈ જ સમજ પડતી નથી. તમે બધા શા સાફ અહીં દોડી આવ્યા છો ? મને ગભરાવો નહિ, મારી મૂંઝવણ વધે છે.

[મુખ નીચે નાખી દે છે.]

યુગ: રેખા ! રેખા ! ગાંડી થઈ છે કે શું ? વર્ષ, ચાલો, આપણે જતાં રહેવું પડશે. દિવસ ! ચાલો.

[દિવસ સિવાય બધા જવા માંડે છે.]

દિવસ: હું નથી આવતો. રેખા ગાંડી ! બલે રહી ગાંડી; છો

રહી ગાંડી. તમે જાઓ; આપણો મેળ નહિ ખાય. (બધા જાય છે.) રેખાબહેન! શું છે? હું આપીશ તને. તારો અસંતોષનો રોગ હું મટાડીશ.

રેખા: દિવસ! ઓ દિવસ!

દિવસ: રેખા! તારી ચિંતા હું સમજું છું. મારો પ્રકાશ તારે માટે છે. માઈ ચૈતન્ય, મારી શક્તિ એ બધું તારે માટે છે.

રેખા: દિવસ! દિવસ!

દિવસ: તારે માટે કહેશે તે ઘડીએ વહેલો જાગીશ. રેખા! તારા હૈયામાં અજવાળાં રેડીશ. રેખા! કહે, તારે માટે ક્યાં મંગળ અજવાળાં પાથરું? ક્યાં મૃદુ અને રંગીન કિરણોની છતમાળ ગૂંથું? ક્યાં નવરંગી ફૂલના મંડપો બાંધું? મંદ લહરીઓ દ્વારા ક્યાં તરુવૃંદની સુગંધ રેલ તારા તરફ રેલાવું?

રેખા: દિવસ! મને નિદ્રા આવે છે.

દિવસ: એમ? સાઈ, તો હું જઈશ. તાઈ કલ્યાણ થાઓ. હાં, જો હું જઈશ પછી જો...જીંઘી ગઈ કે? રેખા! રેખા!!

[દિવસ જાય છે. પ્રકાશ ધીમેધીમે આછા થતો જાય. દિવસ જાય તેને ડગલેડગલે એકેક દીવો ઓલવાતો જાય અને અંધારું થઈ જાય —તદન અંધારું. રેખા નિદ્રાધીન.]

નિશા: (બુરખો; કાળાં વસ્ત્રો—ઝીણાં; ઉપર ઝીક ટપકીઓ ચળકે; પ્રકાશપુંજ એના પર પડે.) રેખા!

[માથે હાથ મૂકે છે.]

રેખા: (ઝબકીને) ઓ મા! કાણ છે આ?

નિશા: ગભરા નહિ, રેખા! એ તો હું નિશા. તે દિવસને વિદાય કર્યો એટલે હું આવી. મને ન ઓળખી? હું નિશા.

રેખા: કાશુ નિશાદેવી ? હા. દિવસે મને કંઈકંઈ પ્રસાદ આપવા કહ્યું. મેં જાંધવા માંડ્યું. એનો મને શાંતિથી પશ્ચાત્તાપ કરવા દે.

નિશા: પશ્ચાત્તાપ શેનો ગાંડી ? હું તો તારે માટે અંધારાં લાવી છું.

રેખા: હાયરે ! એમાં તો મારાથી નહિ જવાય.

નિશા: રેખા ! એમાં જ તું જે શોધે છે તે તને મળશે. તને દેવદૂતો ને પરીઓ જોઈએ છે, એ બધા મારા અનુચરો છે. એ બધા મળશે. પશ્ચાત્તાપનો ખોટો અભિ ઠારી નાખ.

રેખા: અંધારાથી વીંટળાએલા એવા તારા નિશાચરો નહિ જોઈએ. નિશા ! નિશા ! મારી ગલરામણ વધે છે. આ અંધારાથી તો હું અકળાઈ ગઈ છું. મને તો જોઈએ છે પ્રકાશની એક ઘડી, નિશા ! રૂપ ! રૂપ ! મારા આત્માને કોઈ કાળા પાટા બાંધે છે, તું ક્યાં છે ?

નિશા: તારા એ પાટા હું ઉઠેલીશ. પ્રકાશની એક ઘડી પણ આપીશ.

રેખા: દિવસ પોતાની સર્વ શક્તિ વડે ન આપી શક્યો તે તું કેમ આપી શકીશ ? એણે આપવા માંડ્યું ને હું જાણી ગઈ.

નિશા: એણે તો તને જાણીજોઈને જાંધાડી.

રેખા: કેમ ?

નિશા: કારણ હું આવનાર હતી ને !

રેખા: અટકે ?

નિશા: યા નિશા સર્વભૂતાનાં તત્ત્વો જાગર્તિ સંયમી.

રેખા: એમાં હું કાંઈ નહિ સમજું; એ શું ?

નિશા: જરા સ્વસ્થ થા, સમજાવું. દિવસે તારી આંખો

બંધ કરી તે તને દિવ્ય ચક્ષુ આપવા માટે. એણે ઊંધાડી એટલે હવે તને એ ચક્ષુ આપીશ. એ વડે તને એવું જ્ઞાન મળશે.

રેખા: જ્ઞાન? મારે જ્ઞાન નથી જોઈતું. રૂપને જોઈએ તો બલે એ મેળવે.

નિશા: ગાંડી! રૂપની ક્યાં વાત કરે છે. એ તો અજ્ઞાનનાં પડળ બાંધ્યો જાય છે. એણે પ્રકૃતિનાં દર્શન અવગણી જ્ઞાનનાં દ્વાર બંધ કર્યાં છે. એથી એનાં દિવ્ય ચક્ષુને અંધાપો આવ્યો છે.

રેખા: (ચમકીને) મારા રૂપને અંધાપો? નિશાદેવી! એ નહિ ટાળી શકાય?

નિશા: કદાચ ટળે પણ. તારી સહાયથી અને ઘડીના જ્ઞાનથી સહજમાં પણ ટળે.

રેખા: નિશાદેવી! મારે એ ઘડી જોઈએ છે.

નિશા: મળશે તને; જો આમ આવ. પણે બહાર નજર કર. શું દેખાય છે?

[બાજુ પર જઈ]

રેખા: અંધારાં! ગાઢ અંધારાં ને ક્યાંક ક્યાંક કાળા એળા.

નિશા: હવે જરાવાર આંખ બંધ કરીને જો. બરાબર જોજો! ત્યાં તને અનહદ શાંતિ જણાશે. પ્રેમનું સૌમ્ય સામ્રાજ્ય જણાશે. પેલાં તરુવૃંદ, પેલા આછા આછા ધોળા ફૂલમંડળો, પેલી લીલીછમ હરિયાળી જાજમ, એ સર્વની ઉપર આ આકાશનો સુશોભિત ચંદરવો.

રેખા: નિશા! મારી ઊંધ ઉડવા માંડે છે.

નિશા: ને જો પેલો નાનો બીજચંદ્ર; ને પેલા તારાગણો; ને આ આછાં ને આછાં આછાં ચાંદરણાં; ને પેલી બ્યોમ ગંગા; ને પેલો અચલ ધ્રુવ તારો. . . .

રેખા: નિશા! તું ગહન છે, ગૂઢ છે. તારાં અંધારાં અલૌકિક છે.

નિશા: હવે બેસ પછે અને જોટલું જોડે જવાય એટલું જમ જો. એક ધ્યાનથી જોયા જ કરજો, હં! હું જાઉં છું.

રેખા: ના ના તું રહે. મને આ અંધારાં બહુ ગમે છે. મને આવો પ્રકાશ જોઈએ છે.

નિશા: તને એ જ મળશે. હું જાઉં છું. તું શાંત રહેજો.

[જય છે: તદ્દન અંધારું: પછી એકદમ સંપૂર્ણ પ્રકાશ, ને ધડી પ્રવેશે છે. નાની બાળા: સુંદર ઊડતા વસ્ત્રો.]

રેખા: કોણુ એ? ધડી?

[બંને બેઠે છે. પાછું એકદમ અંધારું. એટલામાં ધડી અલોપ: પાછો પ્રકાશ: ત્યારે રેખા એકલી.]

રેખા: હાશ! ઓ આનંદ! વર્ષ, યુગ, તમે બધા મને મૂકી ચાલ્યા ગયા; કંઈ નહિ. તમે પાછા નહિ આવો; તમને ભલે હું નહિ પામી શકું. ધડી તો છેને પાસે? એને ભરી મૂકીશ મારા જીવનમાં. અનંતકાળ સુધી આનંદ મળ્યા જ કરશે હવે. ઓ ધડી! ધડી! હું કેમ સત્ય અનુભવું છું? મારું જીવન સભર લાગે છે. આત્મા સ્વતંત્ર ઊડતો લાગે છે. ઓ, આ શું? સાચે જ પરીક્ષાક અને દેવદૂત બધા મને મળવા આવે છે! ઓ! આનંદ! આનંદ!

[ખાલતી ખાલતી અંદર ચાલી જાય છે. સુકાએલા વઢને, દુણાએલો, પુસ્તકોના ભાર સાથે, વિખરાએલા વાળવાળો, ગંભીર, જ્ઞાનડાહ્યો રૂપચન્દ્ર પ્રવેશે છે.]

રૂપ: રેખા! ઓ રેખા! ક્યાં છે રેખા? (બધે શોધે છે) અહીં પણુ નથી; અહીં યે નથી. રેખા! મને નથી ગમતું. તારા વગર મારે

આખો દિવસ એવો ગયો! હું રમીશ તારી સાથે; ના નહિ કહું. તું સંતાઇ ગઇ છું? સંતાકુકડી પણ રમીશું. બધું રમીશ. એવાજ આટીઆ-પાટીઆ રમીશું. ખોબકે-ધાણી રમીશું, આંધળી-ધૂંધળી રમીશું. મને કંઇ સૂઝતું નથી. તારા વિના આંધળો છું, રેખા !

[રડવા જેવા થઈ બેસે છે.]

રેખા: કોણ રૂપ? ક્યારે આવ્યો? શું લાવ્યો?

રૂપ: કંઇ નહિ.

રેખા: આ બધું કંઇ લાવ્યો છે ને! જ્ઞાન લાવ્યો?

રૂપ: બાળ એ જ્ઞાનને; હું કંટાળી ગયો છું. મને ગોઠતું નથી. બહુ થાક લાવ્યો છે, રેખા!

રેખા: ભાઇ! ભાઇ!

રૂપ: મને ખરેખર થાય છે કે હું કોઇ ભોંયરામાંથી અત્યારે છુટી આવ્યો છું. મારી ગભરામણનો પાર નહોતો. મને એક વાર નિરાંતે શ્વાસ લેવા દે.

રેખા: રૂપ! રૂપ!

રૂપ: રેખા! હું તારી સાથે રોજ રમીશ; તારી સાથે હરીશ ફરીશ; તું કહેશે તે કરીશ. મારે નિશાળે નથી જવું. તારી પરી અને દેવદૂતો મળ્યા તને?

રેખા: હારે, હું તને કહેતી જ હતી ને? એ છો—

રૂપ: હૈં! ક્યાં છે બધાં?

રેખા: અહીં જ છે, મારી પાસે. આજે જે સૌન્દર્ય ન્યાળ્યું છે, જે આનંદ માણ્યું છું, જે સત્ય મેળવ્યું છે—

રૂપ: રેખા! હું અહીં હોત તો—

રેખા : તને પણ એ મળત.

રૂપ: ઓ રેખા! હવે મને નહી મળે?

રેખા : મળશે, મળશે; હું આપીશ. નિશાદેવી કહેતાં હતાં કે તને મળી શકશે.

૩૫ : નિશાદેવી ?

રેખા : એ બધું તું જાણશે પછી. લે ચાલ, તારી આંખો મીચી દે. હું તને ઘડી આપું, શાંત થઈ એક ચિત્ત થા તો.

[બાળુ પર જઈ]

ઓ પણ એના વગર મારાથી કેમ જીવાશે ?

[પાછી આવી]

લે ભાઈ !

[માથે હાથ મૂકે છે: એક પળ

અંધારું: પાછું અજવાળું]

૩૫ : હાશ ! ઓ આનંદ ! રેખા ! રેખા !

રેખા : (બાળુ પર જઈ) ભાઈ ! ૩.....

[પડે છે.]

૩૫ : હૈં ? આ શું ? જ્હેન ! જ્હેન ! તારા વિનાની ઘડી મારે શી કામની ? ઓ ! હું ચે રહ્યો હોત !

રેખા : ૩.....૫ !

૩૫ : રેખા ! ઓ રે ! આ કોણ ? કા . . . કાળ.

[રેખા પાસે એ પણ પડે છે.

કાળ ધીમે ધીમે આવી બંને

પર ઢાયા કરી ભ્રમો રહે છે.]

કાળ : અનંત કાળ સુધી બંને હવે મારાં છે,

[પડે છે.]

ઈલેવલ-ઈલેવલ।

[એક ન ભજવી શકાય એવી નાટિકા]

છતાં ભજવાઈ • સુરત ખાલમંદિર • ૧૯૨૬

[એ બાળકો પૃથ્વી ઉપર રમતાં ભમતાં દેખાય છે. પહેલાં ઉષા ને પછી અરુણ એતન પ્રગટાવતાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનો અભિષેક કરે છે અને પ્રકાશ ધીમે—અતિ ધીમે એકસરખો વધતો જાય છે. બંને બાળકો પણ પ્રકાશના વિકાસ સાથે ધીમેધીમે વયમાં વધતાં જાય છે. નાટકમાં આવતાં વાતાવરણ અને સંવાદો પરથી એ સમજાય છે. તખ્તાની પાછળના પડદા પણ વાતાવરણ અનુસાર બહુ ધીમેથી ને સ્વાભાવિકતાથી બદલાતા રહે છે. આ બધા ફેરફાર કોઈ તખ્તા પર ઉતારવો અશક્ય થઈ પડે એવી અગમ્ય રીતે થયા કરે છે.]

પાત્રો: ઇલ્વલકુમાર અને ઇલ્વલાકુંવરી

ઇલ્વલા: ‘આ તારું—’

ઇલ્વલ: ‘ને આ મારું.’

‘વારૂ લે . . .’

‘ના . . . આટલું ચે મારું.’

‘જો ભણ! એમ? . . . ના.’

‘હા.’

‘પણ આટલું બધું?’

‘આટલું બધું ક્યાં છે?’

‘છે વળી.’

‘નથી.’

‘છે ને?’

‘ના, નથી.’

‘છે જ.’

‘નત્થીધ . . .’

‘જ ત્યારે, નહિ રમું.’

‘ના રમે તો જ; પણ આટલું મારું આપી દે.’

‘ના નહિ આપું.’

‘તો હું લઈ લઈશ.’

‘તો કદા.’

‘વાર, કદા તો કદા.’

‘મદ્દવલ!’

‘શું છે? કદા . . .’

‘હું બાને કહી દઈશ હં.’

‘કહી દેજો.’

‘જોજોને, જરૂર કહી દઈશ.’

‘હવે કહેજો, કહેજો . . .’

‘એમ?’

‘હા, હા! દમ શાની ભરાવે છે?’

‘બા . . . એ બા . . .’

‘બાં બાં બાં . . . એં . . . બાં બાં બાં . . .’

‘ચાળા શાનો પાડે છે, વળા?’

‘ચાલા જાનો પાડે છે વલી . . .’

‘બા બા બા!’

‘બાં બાં બાં બાં બાં બાં’

‘એ બા બા, જુઓનીધ’

‘ઔ બાં . . . ઉ એં ઇ ઇ’

‘ઉહં, ઉહું, હું હં . . . હં—’

‘બાયલી! રડે છે.’

‘બા . . . રે!’

‘રડની હજી. બાં . . . લેં એં એં . . .’

‘જા, હું તારી સાથે નથી બોલવાની.’

‘ઓ હો, એમ કે? હેં હેં હેં . . .’

‘ઓ મા!’

‘ઉહ; રડ હજી. હી હી . . . ડચક, ડં!’

‘જા અહીંથી.’

‘જો તેં મને ધક્કો માર્યો, હં!’

‘જુઠ્ઠા!!’

‘મારી બચુ . . . લાવ આંસુ લૂછું?’

‘જા અહીંથી.’

‘બચુ રે . . .’

‘ધત્વલીઆ!’

‘ધત્વલીઆ આં આં!’

‘શરમા!’

‘મારી બેન તો બદલે પાસું,

બેનનાં ખરે રે સોનાનાં આંસું.’

‘મને ચીડવ નહિ, હં!’

‘બેનને અહીંથી નથી ખસવુંઉઉઉ,

બેનને મનમાં આવે રે હસવું ઉઉ.’

‘ચલ લાઇ; આપણે રમીએ.’

‘તું રડે નહિ તો.’

‘ને તું લડે નહિ તો.’

‘હું નહિ લડું.’

‘તો હું નહિ રડું.’

‘ચલો.’

‘પણ આપણે પહેલાં પાઠ કરીએ?’

‘ના વળી, અત્યારે એ ક્યાં?’

‘હા, ભાઈ.’

‘ત્યારે તું કર, હું રમી આવું.’

‘વારૂ વહેલો આવજો.’

‘અચ્છા; પણ કેમ?’

‘પેલું . . . આપણે ખાઈશું ને?’

‘શું?’

‘પેલું ખાવાનું. નહિ તો હું એમાંથી તારો ભાગ રહેવા દઈશ, હં.’

‘તું તારે ખાઈ લેજો. મારું તો હું ખાઈ ગયો.’

‘એમ? વારૂ પણ મારામાંથી જરા ભાગ રહેવા દઈશ, હં.’

‘તો તો હમણાં ખાઈને જ જાઉં.’

‘ચલ ત્યારે.’

‘ના અહીં જ લઈ આવ.’

‘ભ્રેરો રહે.’

‘નનન નન આ નનન નનન નનઆ.’

‘લે.’

‘બસ.’

‘વંચર!’

‘કેમ?’

‘તે મીઠો મીઠો ખાતો: મોઢાં શાનો કરે છે?’

'અહુ ભાવે છે.'
 'તેથી મોઢાં કરવાનાં?'
 'હાસ્તો વળા.'
 'જાજા, ચક્કર! સારો નથી લાગતો.'
 'ચલ, બસ?'
 'હાથ તો ધો, ગંદા.'
 'લૂછ્યા તે નહિ?'
 'એમ લુછાય કે?'
 'ન લુછાય? લે ધોઈ આવું.'
 'કેવો ઝાલો મારો ભાઈ . . .'
 'એમ?'
 'ધદ્વલ!'
 'કેમ?'
 'પેલું ફૂલ જોયું? બહાર.'
 'કયું?'
 'પેલું મોટું ખીલેલું.'
 'હા હા; મઝેનું છે.'
 'મને ચૂંટી ના આપે?'
 'જીભી રહે.'
 'જો ભઈ, સાચવીને લેજો હં.'
 'જોયા તો કર.'
 'ઓ . . . કેવું મઝેનું!'
 'લે.'
 'વાઝ્યું તને?'
 'ના . . . રે.'

‘આ શું! લોહી નીકળ્યું ને!’

‘ક્યાં છે? એ તો અમરશું.’

‘લે; પણ તું તો ફૂલ સૂંઘ!’

‘લે, થયું? મએનું છે. એનું શું કરીશ?’

‘દેવને ચડાવીશ.’

‘દેવ શું આપશે?’

‘વરદાન.’

‘એમાં શું માગશે?’

‘સુખ.’

‘પછી?’

‘એ સુખ સૌને વહેંચીશ.’

‘પછી? એમાં મારો ભાગ કેટલો?’

‘મહોદ્દો.’

‘પછી?’

‘પછી? પછી શું? પછી પછવાડું ને આગળ અજવાળું.’

‘ફૂલ આપ્યું તેમાં કે?’

‘તે તું મને પજવે છે તે?’

‘ના હવે નહિ પજવું.’

‘ચાલો સારે—’

‘કેમ અટકી ગઇ?’

‘ના, કંઈ નહિ; અમરથી જ.’

‘ચલ ચલ, મોડું થાય છે; આપણે રમીએ.’

‘રમીએ? ના; કંઈ વાતો કરીએ.’

‘ને પછી?’

‘પછી? પછી વળા જોઈશું. ભાઈ! પણ જો તો!’

‘ક્યાં? શું?’

‘પણે પણે . . . જો, મારી આંગળીની બરાબર સામું.’

‘ધડવલા! ધડવલા!’

‘કેમ?’

‘કંઈ ગાંડી થઈ છે કે શું? શા વિચારમાં પડી છે?’

‘વિચાર? ના . . . આ . . . રે.’

‘ગંભીર થઈ ગઈ છે ને?’

‘અમસ્થી જ.’

‘ના, મને કહે.’

‘હું ધડવલ! હું જો તારી સાથે ના બોલું તો?’

‘તો . . તો . . પણ તું બોલ્યા વિના રહે જ નહિને!’

‘પણ ધાર કે ન બોલું . . . તો?’

‘તો મને નહિ ચાલે.’

‘ને ચલાવવું પડે તો?’

‘મને જરા ય ન ચાલેને!’

‘એના બદલામાં કંઈ આપું તો?’

‘મને કંઈ જ નહિ જોઈએ.’

‘મારું બધું તને આપું તો?’

‘તારું બધું? મને કંઈ નહિ જોઈએ. ફક્ત તું જોઈએ.’

‘ધડવલ!’

‘કેમ?’

‘ધડવલ! ધડવલ!’

‘કેમ, આમ કેમ બહેન?’

‘લાઇલા . . .’

‘ધડવલા! રડે છે કેમ, હૈં!’

‘.’

‘તું રડ નહિ, ધલ્વલા.’

‘ધલ્વલા! હું હવે જમશ.’

‘ક્યાં?’

‘ક્યાં? કોણ જાણે; આધે . . . આધે . . .’

‘આધે . . .? આધે . . .?’

‘હા, આધે . . . આધે . . .’

‘જહેન, તું પહેલાં છાની રહે. રડ નહિ. મારો જીવ કપાય છે.’

‘ભાઈ! આશિષ આપ.’

‘પણ તું પહેલાં છાની રહે; નહિ તો હું રડીશ.’

‘મને આશિષ આપ.’

‘કેમ?’

‘મને આશિષ જોઈએ . . .’

‘તું મને પહેલાં માફ કર.’

‘શા માટે?’

‘મેં તને બહુ પજવી છે, ચીડવી છે.’

‘ભલે, પણ મને આશિષ આપ!’

‘રડાવી છે, સતાવી છે, હું સ્વાર્થી થયો છું . . .’

‘તો એ તું જ મને આશિષ આપ.’

‘લે . . . મૂગો જ રડીશ.’

‘અને મને નહિ ભૂલે?’

‘ભૂલું? તને ભૂલું? અને તું મને? . . .’

‘હું જાઉં છું. વદાય?’

‘ક્યાં?’

‘ક્યાં? સાસરે.’

‘અખંડ સૌભાગ્ય તારું.’

‘આવળે હું, ધસ્વલ, સંભારતો રહેજો . . .’

‘ધસ્વલા! . . . ધસ્વલા!’

‘ધસ્વલ!’

‘ધસ્વલા! . . . ધસ્વ . . .’

[પડદો]

વરવહુ
એકાંકી નાટિકા

પુષ્કર : રાજપુત ઉત્કલા : રાજકન્યા
અંજની : પ્રધાનકન્યા વામન : પ્રધાનપુત્ર
સ્થળ : કેરલ દેશ—રત્નેષ સરોવર—પ્રભાસ દેશ

પ્રવેશ પહેલો

[કેરલદેશના રાજમહેલનો એક
ખંડ. દાસીઓ સાથે ઉત્કલા]

એક દાસી: કુંવરીયા! કુમાર પધારે છે. . . . ચાલો બધાં.

દાસીઓ: હા, હા, ચાલો બધાં.

ઉત્કલા: ભલે પધાર્યા. પણ તમે ચાલ્યાં કેમ?

એક દાસી: ઓ તારી! કુંવરીયા, તમે તો ભલું પૂછ્યું?

ઉત્કલા: ના, ના, ઉડાવો નહિ. ચાલ્યાં કેમ?

ખીજ દાસી: કેમ શું વળી? કુમાર પધારે છે ને?

ઉત્કલા: તે છો પધારે, પણ તમે ચાલ્યાં કેમ?

એક દાસી: અમને મહારાણીની આજ્ઞા છે. હવે અમે જઇશું.
ચાલો, ઝટ ચાલો બધાં. કુમાર પધાર્યા પણ.

[ઉત્કલા દિડ્-મૂઠ જેવી દાસીઓને જતી જોઈ
રહે છે. ખીજ દિશામાંથી કુમાર આવે છે.]

ઉત્કલા: હો હો, આ કુમાર પધાર્યા. પધારો કુમાર!

પુંકર: કેમ મને ન જોયો? ધુંધટ રાખો તે કેમ જોવાય?
કાઠી નાખો ધુંધટ.

ઉત્કલા: અરે ધુંધટ જાઓ ન થાય. મને આ દાસીઓએ
શીખવાડ્યું છે.

પુંકર: કેમ?

ઉત્કલા: મોટા પાસે ધુંધટ રાખવાની આજ્ઞા થઇ છે.

પુંકર: કોની આજ્ઞા છે એવી?

ઉત્કલા: રાજમાતાની. ને હા, કુમાર! તમને કેટલાં વર્ષ થયાં?

પુષ્કર: મને ? મને સોળ, કેમ ?

ઉત્કલા: ને મને ચૌદ. એટલે તમે મારાથી એ વર્ષે મોટા, ખરૂંને ? મારે ધુંધટ રાખવો જ પડશે.

પુષ્કર: મોટા પાસે ધુંધટ રાખવાની રાણીબાની આગ્રા છે, એમ ને ? હા, મોટાની આગ્રા તો પાળવી જ જોઈએ. હં, પણ પેલાં બધાં ચાલ્યાં કેમ ગયાં ?

ઉત્કલા: એવી એમને રાણીબાની આગ્રા છે.

પુષ્કર: ઓ, એ વળી ખીજ આગ્રા !

ઉત્કલા: હા કુમાર ! એ જ હું પૂછતી હતી આપને. અહીં ધુંધટ કેમ રાખવાનો મારે ? મારે ત્યાં તો હું ધુંધટ નહોતી રાખતી અને ત્યાં તો હું બધાં સાથે રમતી.

પુષ્કર: કોણ જાણે ! તને પેલાં લોકોએ શીખવાડ્યું ખરૂં ને ? હશે. પણ તને અહીં ગમે છે ?

ઉત્કલા: એમ તે કંઈ ગમે ?

પુષ્કર: ઠીક, ઠીક, ત્યારે તો પેલાં બધાં ચાલ્યાં ગયાં એમને પાછાં બોલાવીએ. અરે કોમ છે કે ?

અનુચર: અંદર આવું મહારાજ ?

પુષ્કર: ત્યાર વગર તને બોલાવ્યો ? જા, પેલાં બધાંને પાછાં બોલાવી લાવ.

અનુચર: એ લોકો નહિ આવે મહારાજ !

પુષ્કર: તું જા, મારા નામથી કહે. કુમારની આગ્રા છે.

[અનુચર જાય છે.]

ઉત્કલા: કુમાર ! તમે યે આગ્રા આપવા લાગ્યા હવે તો.

પુષ્કર: હારતો, શું કરીએ ? આ ચાલ્યાં પેલાં બધાં. તમે બધાં અહીં રમો. ચાલો આપણે બધાં રમીએ.

દાસીઓ: ના, ના, તમે બે એકલાં રમો. અમને તો ચાલ્યાં જવાની આગ્રા છે.

પુષ્કર: પણ હું કહું છું ને રમો ?

દાસીઓ: ના, અમારાથી હવે નહિ રમાય.

ઉત્કલા: કુમાર! જવા દોને એમને. આપણે એકલાં રમીશું.

પુષ્કર: સારું, જાઓ. પણ તમારામાં અંજની નથી આજે? એને મોકલો અહીં.

એક દાસી: કુમાર! અંજનીબાળા હવે નહિ આવે. એ તો ગયાં સાસરે. કુંવરીબાને નગર. ઉત્કલાબા અહીં આવ્યાં અને અંજનીબાળા ત્યાં ગયાં.

પુષ્કર: કંઈ કારણ ?

એક દાસી: કારણ શું વળી? અંજનીબાળા પ્રભાસ દેશના પ્રધાનપુત્ર સાથે પરણ્યાં છે તેથી વળી? કુમાર! આજે આ ગાંડાં શાં કાઢો છો ?

પુષ્કર: હું ગાંડાં કાઢું છું એમ ને? વાર જાઓ.

[નય છે.]

ઉત્કલા કુંવરી! સાસરું એટલે?

ઉત્કલા: કોણ જાણે! હું એ સાસરે જ આવી છું ને? એવું હશે કદાચ.

પુષ્કર: એમ જ હશે કંઈ. ચાલો ત્યારે આપણે રમીએ. શું રમીશું? સેતરંજ? સોગટાં? તમને શું વધારે ગમે છે? હા, પણ ધુંધટ નડશે; કાઠી નાખો ધુંધટ.

ઉત્કલા: ના, કોઈ વઢશે, કુમાર! લમ વખતે પણ રખાવ્યો હતો ખરું ને? તમને કંઈ યાદ છે ?

પુષ્કર: લમ વખતે? હા, હા. આપણે વરવહુ થયાં ત્યારે.

ઉત્કલા: હા કુમાર ! તમે વર અને હું વહુ એમ બધાં કહેતાં હતાં. વરવહુ એટલે ?

પુષ્કર: ચાલો આપણે જરા બહાર બાગમાં, ત્યાં ફરીશું જરી.

ઉત્કલા: એ તો ખરું; પણ બોલતા કેમ નથી, કુમાર ? વર-વહુ એટલે ?

પુષ્કર: શું બોલું ? એ તો કાલ સવારે યાદ દેવડાવજો. મને જ ખબર નથી.

ઉત્કલા: ત્યારે કાલે સવારે કેમ ?

પુષ્કર: શાસ્ત્રીજી બાણાવવા આવશે એને પૂછી જોઈશું.

ઉત્કલા: હા, હા, ઠીક ત્યારે. ચાલો ફરીએ. અને મારે હવે અહીં જ રહેવાનું, કુમાર ?

પુષ્કર: કેમ ? તને નથી ગમતું અહીં ? પ્રભાસ જવું છે ?

ઉત્કલા: એ તો જેવી આગા.

પુષ્કર: હા, હા, અંજનીબાળાને તેડવા મોકલીશ ને તમને એ લોક મૂકતાં આવશે. ઠીક પડશે, કેમ ? ચાલો ફરીએ.

પ્રવેશ બીજો

[કેરલ દેશના રાજ્યમહેલનો
એક ભાગ. સમય: સવાર]

પુષ્કર: સૂર્યોદય તો ક્યારનો થઇ ગયો અને હજી અંજની ન આવી ! ગઇ કાલ સાંજની આવી છે, છતાં હજી ન આવી ? પ્રભાસદેશનાં પાણી લાગ્યાં કે શું ? અહોહો, એક વર્ષ ! કેટલું લાંબું.. ?

અંજની: ક્યાં છે કુમાર ? તમને તો આખો રાજ્યમહેલ શોધી વળી.

પુષ્કર: એક વર્ષમાં આટલો બધો ફેરફાર ? રાજ્યમહેલના માર્ગ પણ ભૂલી ગઇ લાગે છે ! હું તો અહીં જ છું, અંજની !

અંજની: કહો કુમાર ! શા સમાચાર ? આજે તો તમારો જન્મદિન. આપણે છેલ્લાં ક્યારે મળ્યાં હતાં ? એક વર્ષ પણ વીતી ગયું !

પુષ્કર: ઓ કાળના વેગ ! પણ આ વર્ષ તો બહુ લાંબું લાગ્યું. હું તો સાંભર્યો યે નહિ હોઉં, ખરેખર અંજની ?

અંજની: કુમારને શું ? ફાવે એમ બોલે. બાકી મારે તો ભગવાન સાક્ષી છે.

પુષ્કર: અંજની ! ઓછું મા આણીશ. તને બોળખવી મારે ક્યાં બાકી છે ? કહે, એક વર્ષના શા સમાચાર ?

અંજની: હું તો, કુમાર, એક પ્રશ્ન પૂછવા તલસી રહી છું. પ્રધાનપુત્રને રાજકન્યા વિના ત્યાં જરી નહોતું ગમતું, એમ કેમ ?

પુષ્કર: હં, હં, પ્રધાનપુત્ર તો વામન ને ?

અંજની: હા.

પુષ્કર: એને ઉત્કલા દેવી વિના નહોતું ગમતું? બરાબર, અને અહીં રાજકુમારને પ્રધાનપુત્રી વિના નહોતું ગમતું, એનું કેમ?

અંજની: ત્યારે તો હું ખૂબ જ સાંભરી હધશ.

પુષ્કર: ખૂબ જ, ખૂબ જ. તું ન ગધ હોત તો એટલી બધી કદાચ ન સાંભરત. તું ગધ ને તરત જ મારી સ્મૃતિ સળગી જડી, અને એથી જ તો રાજકન્યાને મોકલી તને તેડાવી. એટલું કરતાં મારે શું શું કરવું પડ્યું? ઓ! અને એ એક વર્ષ પછી કેવું વીત્યું? સ્મરણોની આગના રહેલા અવશેષ સંભારતાં એ અત્યારે તો દુઃખદ સુખ થાય છે. આકાશના તારા જોધને મને તારી આંખો સાંભરતી, અને સરોવરના નિર્મળ જલતંડો જોધ મને તારા હૃદયની ઊર્મિઓ યાદ આવતી. પ્રભાતના પહોરમાં સુંદર ખીલતાં પુષ્પો જોધ મને તારું વદન સાંભરતું અને ઓ અંજની! મારી દરેક સ્વપ્નગળમાં નિત્યે તું ચુંથાતી....

અંજની: રે, એક વર્ષ તો કેવું વીત્યું! બાર વર્ષનો વનવાસ લીધો ન હોય જાણે!

પુષ્કર: અને તે એ છૂપે વેશે! મનમાં ઝંખના કોની થાય. અને આંખે ઝાંખી કોની થાય! હૈયાંએ તો જૂઠાં ખોળીઆં જ ધારણ કર્યાં હતાં જાણે. મને તો તું ત્યાં જ લઈ ગઈ હતી, અને રાજકન્યા પણ એમ જ કોધને લાવી હતી.

અંજની: કોધને? એ તો વામન ત્યારે!

પુષ્કર: વામન? પ્રધાનકુમાર જ ને?

અંજની: હાસ્તો, તમે એને જોયા?

પુષ્કર: ઉત્કલા કુંવરીના દિલમાં જોયો એ જ.

અંજની: હા, તો એ જ મારો વર.

પુષ્કર: ને તું એની વહુ?

અંજની: હાસ્તો અને અમે બે તેવાં તમે એ વરવહુ ને?

પુષ્કર: હા. હા. ઉત્કલા કુંવરી કહેતી હતી અહીં. પણ અંજની! તું ત્યાં ધુંધટ રાખતી હતી?

અંજની: ધુંધટ? હા. એ હું ત્યાં જ શીખી બરાબર. એ તમે કેવી રીતે જાણ્યું?

પુષ્કર: અહીં ઉત્કલા કુંવરીને રાખવો પડતો હતો ને રાજ-માતાની એવી આજ્ઞા હતી.

અંજની: એથી તો બરાબર કોઇને જોઇ પણ ન શકાય. કુમાર! હવે હું ધુંધટ નહિ રાખું. પણ હજી પાછાં આણ્યાં તેડાં થશે! મને તો ત્યાં જરી નહોતું ગમતું.

પુષ્કર: ના, ના. હવે વળી એ શું વારે વારે? હું મમત કરીશ. ઉત્કલાકુંવરી એ બધે ત્યાં રહે. એને પણ અહીં જરી નહોતું ગમતું.

અંજની: તે ન જ ગમે વળી!

[બંને એક બીજા સામું જોઇ રહે છે. કોક દાસ દાસી, અનુચર, ડોકીયાં કરી જાય છે. કોઇ ખાલી હસીને, કોઇ મોં મચકોડીને, કોઈ ચિંતાગ્રસ્ત થઈને તો કોઈ કુતૂહલભરી આંખે જોઈ જાય છે.]

અંજની: કુમાર!

પુષ્કર: અંજની!

અંજની: પુષ્કર!

પુષ્કર: ઓ અંજની! કહે, શું કહે છે?

અનુચરી: ઓ! અંજનીબાળા ને કુમાર તો અહીં વાતો કરે છે. અંજનીબાળા, જાઓ તમને માતાજી બોલાવે છે.

પુષ્કર: કોણ છે એ? જાઓ, અંજની નહિ આવે હમણાં.

અનુચરી: પણ કુમાર! આ ન શોભે, અને રાજ....

પુષ્કર: બસ, મારે કંઈ નથી સાંભળવું. જાઓ. મને મારી અંજનીના ખોલ સાંભળવા દો. હું તો એને જ ખોલતી સાંભળ્યા કરીશ. અને એને જ આંખો થાકે નહિ ત્યાં સુધી જોયા કરીશ. આજે મારો જન્મદિવસ છે. અને મારી ઇચ્છા તે આજે આજ છે. મારે હૈયે આજે તો એને હુલાવીશ, અને પગ થાંભલા થઈ જાય ત્યાં સુધી એને ઝાલીને ઊભો રહીશ. આવ, આવ અંજની! આવ આજે અંજની મારી છે. ખીજ કોઈની નહિ. આજે અંજની નહિ આવે.

અંજની: પુષ્કર! મારા પુષ્કર!

પુષ્કર: અંજની! અંજની! તું અનુપમ છે. ખોલ, મારી અંજની!

અંજની: પુષ્કર! આજે તને કેટલામું વર્ષ બેહું?

પુષ્કર: સત્તરમું. હા, હા. આજે મારો જન્મદિન છે. અંજની આવ, આવ. આપણે સાથે સૂર્યપૂજા કરીએ. આટલો સમય તું ક્યાં હતી, સુંદર, દિવ્ય અંજની? તારો આત્મા મારામાં ગુંથ રહ્યો છે. ક્યાં હતી? કહે!

અંજની: પુષ્કર! હું અહીં જ છું; સદાની અહીં જ છું. એક વર્ષ માટે જીવનના સાચા માર્ગથી હું ભૂલી પડી હતી, પુષ્કર!

પ્રવેશ ત્રીજો

[કેરલ અને પ્રભાસ દેશની સરહદને ફટી
પાડતા સ્નેહ સરોવરને તીરે. સમય: સાંજ.]

અંજની: પુષ્કર! આપણે ઘણું ચાલ્યાં. અહીં બેસીએ આપણે.
જો ને, સ્નેહસરોવર પણ કેટલું રમણીય લાગે છે? અહીંથી
આજે એનાં છેલ્લાં દર્શન.

પુષ્કર: એમ... ..? અને મનેયે તારાં આજે છેલ્લાં દર્શન.

અંજની: કેમ શા વિચારમાં છે, પુષ્કર? બોલતો કેમ નથી?

પુષ્કર: કંઈ નહિ, અંજની! એ જ કે પ્રેમ આવો હોય છે.

અંજની: હા. મેં એ જાણ્યો'તોસ્તો. કેવો અદ્ભુત!

પુષ્કર: ના, અદ્ભુત નહિ. કેવો અમર! ચાલો આપણે બેસીએ.

અંજની: જેવી કુમારની ઇચ્છા.

પુષ્કર: અહો, મારી ઇચ્છાને વશ તું થતી જાય છે!

અંજની: થવું જ પડેને? કુમાર! તમે બોલો છો એમાં
મને મારો બોલ જ સંભળાય છે, અને બધું સાચું જ લાગે છે.

પુષ્કર: ખરે, પ્રેમ આંધળો છે.

અંજની: જોયું ને? પ્રેમ પગલે પગલે કંઈ નવું જ બતાવે
છે. અંજની! એક વર્ષ વીત્યું, તને અહીં આવ્યાને. અને આ
એક વર્ષમાં શા શા ચમત્કાર જોયા? તું રોજ મળતી, અને
તને મળવાનું મન થતું એ ચમત્કાર નહિ? તને રોજ નિહાળતો,
અને રોજ તું નવી નવી દેખાતી. આ જ તારું વદન, આ જ
મારી આંખો, છતાં તારા દર્શનની મને નવી ઝાંખી અને નવી
તૃષ્ણ થયા જ કરે છે. અંજની! મારી આંખોમાં જો!

ગિડું જો. મારો આત્મા તને કેવો.

અંજની: પુષ્કર! તારા કુમળા ફૂલ જેવા બોલથી માંડ હૃદય ઢંકાઇ જાય છે. પણ એ ફૂલબોલની સોડમ મને આલ્હાદે છે.

પુષ્કર: ના, ના, મારા શ્વાસોચ્છ્વાસથી એ નીકળે છે અને મારો પ્રાણવાયુ બની મને નવજીવન અર્પે છે.

અંજની: પુષ્કર, મને તારા હૃદયમાં ગુંગળાવી દે! ઓ પુષ્કર! એક વાર, છેલ્લી વાર; કાલ તો કાણુ જણે ક્યાં હમથું!

પુષ્કર: આવ, આવ, મારી અંજની! પેલે પાર, જો કોઇ આપણા જેવાં જ બે જણાય છે.

અંજની: આપણા ઓળા હશે કદાચ!

પુષ્કર: ના, ના, ઓળા તે ત્યાં હોય? આપણે બે જ આપણા ઓળા છીએ ને?

અંજની: સરોવરપાળે કોઇ ફરવા આવ્યું હશે. સ્નેહસરોવરીએ આપણે જ એકલાં થોડાં આવી શકીએ?

પુષ્કર: હા, એમ હશે કદાચ. આ તો સામી પ્રભાસ દેશની સરહદ ને? તેં તો જોઈ હશે. ત્યાંનાં જ કોઇ હશે.

અંજની: હા. હા. ત્યારે તો સમજી એ કાણુ તે!

પુષ્કર: હું ચે સમજ્યો! એ પણ આપણી માફક ફરવા આવ્યાં લાગે છે, અને આ બાજુએ આવતાં જણાય છે.

અંજની: એમને આવવા દઇશું, કે આપણે ત્યાં જઇશું?

પુષ્કર: એ તો ઉડાડે.

અંજની: ચાલો ગિડીએ ત્યારે. કુમાર! ગાંડા ન થાઓ, એ લોકો આવી ચે પહોંચ્યા.

[ઉત્કલા અને વામન કર-
બદ્ધ ત્યાં આવી પહોંચે છે.]

ઉત્કલા: અમે તમને ત્યાંથી જોયાં.

વામન: અને આ બાબુ આવ્યાં. આપની સરહદમાં આવ્યા તે ક્ષમા કરશો.

પુષ્કર: બહુ સારું કર્યું. અને એટલે દૂરથી ઓળખી શક્યાં અમને?

ઉત્કલા: કુમાર! કોણ ન ઓળખે?

[પજબર બધાં મૂંગાં ભ્રાં રહે છે.]

પુષ્કર: અમે ત્યારથી જ વાતો કરતાં હતાં. કાલે અંજની-બાળા પ્રભાસ આવવાનાં હતા અને મને તેડવા રસાક્ષો આવવાનો હતો, એટલે ગૂંચવાતાં હતાં. અને તેથી આજે છેલ્લું કહી લેવા નીકળ્યાં છીએ.

ઉત્કલા: અને અમે યે એમ જ ધારીને ફરવા આવ્યાં છીએ. મને વામન વિના કેમ ગમશે?

પુષ્કર: અને અંજની વિના મને યે એવું અકારૂં લાગશે! તમને જોયાં તેમાં, નહિ તો અમે તો એવાં ભેટીને બેસતે!

ઉત્કલા: હા. અમે યે એમ જ જાણવાનાં હતાં, ખરું ને વામન? પણ કહે છે ને કે કોઈને દેખતાં ભેટાય નહિ?

વામન: શા વિચારમાં છો અંજનીબાળા?

અંજની: એ જ કે આ કેમ સહેવાય? કંઈ મોટી ભૂલ થઈ લાગે છે.

વામન: હા. એક ભૂલ તો ખરી; આપણું લગ્ન થયાં તે. અંજની: ને આ બીજી, પ્રેમ પ્રગટ્યો તે.

ઉત્કલા: ત્યારે તો બંને ભૂલ સાચી.

પુષ્કર: એમ તે કંઈ હોય? ગમે તે એક ભૂલ મોટી.

વામન: ખરેખર; ત્યારે તો લગ્ન થયાં એ જ મોટી ભૂલ.

પુષ્કર: લગ્ન સમયે હું તો ઉત્કલા કુંવરીમાં અંજનીદેવી દેખતો હતો.

ઉત્કલા: અને મારા મનમાં યે વામનદેવ જ રમી રહ્યો'તો.

અંજની: વામન, ત્યારે હવે કરવું શું?

પુષ્કર: નિર્ણય; આપણે પાછાં જઈએ ને રાજઆશા વર્તાવીએ. હું રાજા થઈશ ને અંજની રાણી થશે.

ઉત્કલા: હાં હાં. ને હું રાણી થઈશ અને વામન મારો રાજા થશે. જય જય રાજકુમાર!

પુષ્કર: જય જય રાજકુંવરી!

(જતાં જતાં)

ઉત્કલા: પણ કુમાર! એક અમરથો પ્રશ્ન. રાજા થઈ મારી સાથે સંગ્રામ ખેડશો કે સંધિ ખેલશો?

પુષ્કર: એ તો કુંવરી! ન જાણું, પણ દૈવને આધીન.

